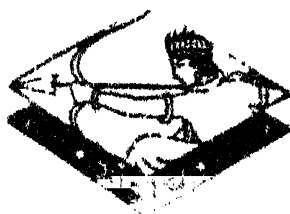

तपोवन.

युनीवर्सल पब्लिशिंग हाउस

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૫૫૮ કિમત ૩-૮-૦

ગ્રંથનામ તપોવન

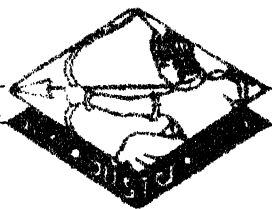
વર્ગિક ૬-૩

પરિમલ ગ્રંથાવલિ : ૯

તપોવન

હુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર : સુરત

પ્રકાશક :

નટવર મૂ. વીમાવાળા
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર વતી—
હવાડિયો ચક્રો, સુરત

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૫૯૧
૬-૧૨

આવૃત્તિ પહેલી
વિ. સંવત ૨૦૦૨
ઇસવી સન ૧૯૪૬
કિંમત રૂ. ૩૥

▲

મુદ્રક :

સુરેશચંદ્ર પોપટલાલ પરીખ
ધી ' ડાયમેડ જ્યુબિલી ' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
સલાપોસ રોડ, અમદાવાદ.

[સર્વ હક સ્વાધીન]

પ્રસ્તાવના

સંસાર નથી અમૃતમય કે નથી વિષમય, છતાં સંસારને નિરપેક્ષ રીતે વિષમય કે અસાર જ કહેનારી અનેક વ્યક્તિઓનો પરિચય મને થયો છે અને એ પરિચયે ચિત્તમાં વિપ્લવ જગાડ્યો છે. અનેક વ્યક્તિઓના સંસારનું દર્શન કરવાથી જે દૃષ્ટિ મને લાધી છે તે દૃષ્ટિ કાંઈ નવીન નથી, પરંતુ તેને અભિનવ રીતે આ નવલકથામાં વણી લેવાનો મેં પ્રયત્ન માત્ર કર્યો છે.

ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ જો યોગ છે, તો ચિત્તવૃત્તિના સંયમને માટે અનેક પ્રસંગો સંપડાવનાર સંસાર પણ યોગસિદ્ધિનું સાધન બની શકે છે: એ દૃષ્ટિએ યોગી અને સંસારી એક સમાન લક્ષ્યસિદ્ધિના પૃથક્ પૃથક્ સાધકો માત્ર છે. ભયસ્થાનો છે, પરંતુ તે તો સાધનાના જોડે માર્ગોમાં રહેલાં હોય છે. સંસારત્યાગમાં કલ્યાણ પ્રબોધનારાઓએ પોતાનું કાર્ય સાપેક્ષ રીતે કરવું જોઈએ એમ જરૂર લાગે છે.

સંસાર વિષેનો વિચાર ઉદ્ભવતાં જ પ્રત્યેક વ્યક્તિના ચિત્તમાં પોતાના કુટુંબનું કલ્પનાકિરણ પ્રકટે છે. પાશ્ચાત્ય વિચારોના સંસર્ગે કુટુંબને પતિ-પત્ની અને તેમનાં બાળકોમાં મર્યાદિત કરવાનું આપણને શીખવવા માંડ્યું છે, પરંતુ આર્ય સંસારની કુટુંબ વિષેની પરંપરાગત માન્યતા જુદી છે. એક થડની બધી શાખાઓ પરનાં બધાં ફળો એ વૃક્ષનાં જ લેખાય છે, તેમ એક જ વડીલની છત્રછાયામાં વિહરતી બધી વ્યક્તિઓનું એક કુટુંબ બને છે. સંયુક્ત કુટુંબના લાલાલાલની ચર્ચા ખૂબ થાય છે, તેના અનર્થોના ડિસ્સા છાપાને પાને ચડે છે,

એવા અનર્થોનું નિવારણ કુટુંબને વિલક્ષ્ણ કરી નાંખવાથી થયું હોય એવા બનાવો પણ જોવામાં આવે છે, પરંતુ કુટુંબનું વિલક્ષ્ણીકરણ હંમેશાં ઉપકારક જ બને છે એવો અપેક્ષારહિત નિર્ણય જો કરી નાંખીએ તો સાચા અર્થમાં સંસારના વિશિષ્ટ ઉપકારક અંશનો ધ્વંસ જ થાય. વ્યક્તિઓની અનુકૂળતા તથા તેમનું હિત એક પ્રશ્ન છે અને સમષ્ટિના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ એ જુદો પ્રશ્ન છે. કુટુંબના વિલક્ષ્ણીકરણે કોઈ કોઈ દંપતીઓને સુખ-શાંતિનો અનુભવ કરાવ્યો હશે, કે ચિત્તના કલેશને નિવાર્યો હશે, પરંતુ સંસારના સ્વાસ્થ્ય સમી યોગસિદ્ધિનાં ઉપકરણો તેવાં દંપતીઓની નજીક આવવાને બદલે વધારે દૂર ગયાં હોય એવું મેં અનેક પ્રસંગે અને અનેક સ્થળે જોયું છે. એથી સ્વાભાવિક રીતે જ એ દર્શનની છાપ આ કથામાં છપાઈ છે.

કથાના વાચનમાં રસભંગનો અનુભવ થાય એટલી હદ સુધી તેમાંના ધ્વનિનું વિશદીકરણ અત્ર કરવું ઈષ્ટ નથી. એ વિશદીકરણ તો ‘તપોવન’ના દામોદરદાસ પોતાના દરેક વર્તન અને વિચારદ્વારા કરી બતાવવા હાજર છે. ‘પ્રણય અને પરિણય’માં તે માત્ર ડોકિયું કરીને જ અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. કહેવાની જરૂર નથી કે જીવનમાં જોએલા અને પિછાણેલા અનેક વડીલોના સમન્વયરૂપ જેવા દામોદરદાસ છે, તેવા જ સમન્વયરૂપ અને વર્તમાન વિચારસરણીના પ્રતીકરૂપ તેનાં બીજાં પાત્રો છે.

‘તપોવન’ ‘પ્રભાબંધુ’માં ૧૯૪૪-૪૫ માં કકડે કકડે પ્રસિદ્ધ થયા પછી આજે પુસ્તકાગ્રહ થાય છે.

ગિરધરનગર
શાહીબાગ-અમદાવાદ
તા. ૧-૧૨-૪૫

}

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

પ્રેમશીર્ય ગ્રંથાવલિ-૧

નીલકંઠનું બાણ

ખેડા જિલ્લાનું સુપ્રસિદ્ધ પત્ર કર્મભૂમિ લખે છે :
“શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ” ઉચ્ચ પ્રકારના બેખક-
વિવેચક ઉપરાંત નવલકથાકાર તરીકે પ્રખ્યાત ને લોકપ્રિય
થયા છે. ઐતિહાસિક નવલકથાના બેખનની સિદ્ધિ એમને
વરેલી છે. ‘નીલકંઠનું બાણ’ પુસ્તક એ દ્રષ્ટીકતનો
વધુ પુરાવો છે.

સોલંકી વંશના ગુજરાતના સુવર્ણયુગના એક રાજવી
મૂળરાજદેવના પુત્ર ચામુંડના પાછલા જીવનની કથાવસ્તુ આ
નવલકથામાં ગૂંથેલી છે. પાત્રાલેખન ને કથાનિરૂપણ બંને સુંદર
થયું છે. વાર્તાસરનો પ્રવાહ એકસરખો વહે છે. ચામુંડ પત્નીના
અવસાન પછી સખ્ત વૈરાગ્યનું પાલન કરતો ને કાયાકષ્ટ ભોગવી
સંયમ સેવતો; પણ ઉજ્જનની નર્તકી મલ્લિકા નજરે પડી તે
સમયથી જ ચામુંડના સંયમવર્તી માનસરોવરમાં તોફાનનાં બીજ
રોપાયાં અને તેનું ઉત્તરોત્તર પતન થવા લાગ્યું. એક નર્તકીના
દર્શન પછી એક મહાન રાજવીના જીવનનો કેવો કરુણ અંગમ
આવ્યો એનું નિરૂપણ માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને પણ રસ
પડે એ રીતે લેખકે કર્યું છે. લેખકપ્રકાશકને આવા સુંદર પુસ્તક
માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને અમારા વાચકોને તથા
ગુજરાતનાં પુસ્તકાલયોને આ પુસ્તક વસાવવાની સદર્પ બલામણ
કરીએ છીએ.” કિંમત રૂ. ૩૧ ૮. ખ. જુદું.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત

“ માનવહૃદયનું આવું સુલભ દર્શન
શરદબાબુ સિવાય બીજે જોયું નથી. ”

—જન્મભૂમિ તા. ૮-૧૧-૪૪

પરિમલ ગ્રંથાવલિ-૮

જં જળ

પરાધીનના લેખક સુપ્રસિદ્ધ નવલકાર શ્રી ચંદ્રનારાયણ શર્મા, જેમની કૃતિઓ જાણે શરદબાબુની જ કલમનો ખ્યાલ આપે છે, તેમની આ નવી કૃતિ છે. જં જળ નામના આ પુસ્તકમાં શ્રી શર્માની ‘જં જળ’ અને ‘આતલ’ એમ બે રસાળ સામાજિક નવલકથાઓ છે. જં જળમાં નાના બાઇ માટે મોટા બાઇ કેવો ત્યાગ કરી શકે છે, અને બે બાઇ વચ્ચેનો પ્રેમ કેવી સરસ કક્ષાએ પહોંચી શકે છે તેનું નિતાંત રમ્ય દર્શન છે. ‘આતલ’માં બાપ-દીકરા વચ્ચેના વિખવાદમાંથી પણ અંતે વદાલસોયાં બાંધુ પરસ્પર કેવો એખલાસ જમાવી શકે છે, ને હૃદય અંતરિયાળ વસતાં પ્રેમજરણાં કેવું કામ કરી જાય છે તેનો વિશદ ખ્યાલ આપ્યો છે. બંને નવલકથા કુટુંબજીવનની મહત્તા સ્થાપિત કરે છે એવું પ્રસ્તાવનામાંનું કથન સાચું છે. સૌએ વાંચવા જેવી ને એક વાર વાંચવા માંજ્યા પછી પડતી ન મુકાય તેવી સર્વ આગુથી વખણાયેલી આ નવલકથા છે.

એક ઉત્તમ લગ્નલેટ

કિં. રૂ. ૪૧ : ૮. ખ. જુહુ

ગાં ડી વ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ સુવદન અને તારિકા	૧
૨ સુસ્મિતાની નમ્રગુણનાં કારણો	૭
૩ સુવદન પર તારિકાનું તહોમતનામું	૧૩
૪ જુદાં રહેવાનું બહાનું	૧૮
૫ કલ્સોલ અને કકળાટ	૨૪
૬ એકલ ખાંધ	૩૦
૭ દૂધનો દાખડો	૩૫
૮ તારિકાની સમન્વયદષ્ટિ	૪૧
૯ “વ્યક્તિત્વનો વિકાસ”	૪૮
૧૦ તારિકાની પ્રાભાવિકતા	૫૩
૧૧ સવિનય બંડ	૫૯
૧૨ “સ્વતંત્ર ધર”	૬૪
૧૩ તારિકાનું અદર્શન	૭૦
૧૪ “મારે ને તારે શું?”	૭૬
૧૫ છાપરાનો મોભ	૮૧
૧૬ ઝાઝા હાથ	૮૭
૧૭ ઉઝગરે રાત પિતાવી	૯૩
૧૮ કેદમાંથી છૂટેલી તારિકા	૯૯
૧૯ વડીલોને નમસ્કાર	૧૦૪
૨૦ મૂંઝવણના ઉકેલની વાત	૧૦૯
૨૧ મૂંઝવણના અનુભવની વાત... ..	૧૧૫
૨૨ ‘સ્મશાન-વૈરાગ્ય’... ..	૧૨૦
૨૩ અપરાધી સુવદન	૧૨૫

૨૪	ભૂલ કે અપરાધ ? ...	...	...	...	૧૩૦
૨૫	તોફાન પછીની શાન્તિ	...	...	...	૧૩૬
૨૬	છૂપી કરજદારીનો સ્કેટ	...	...	...	૧૪૨
૨૭	સામગ્રી પતાવટ માટે	...	...	...	૧૪૮
૨૮	ત્રિભેટો ...	...	...	...	૧૫૪
૨૯	સુસ્મિતાના હૈયાની આગ	...	...	...	૧૬૦
૩૦	વડીલો કંકાસનું કારણ જાણવા મથે છે	...	...	...	૧૬૬
૩૧	એ હજારો દિવસ ...	...	...	...	૧૭૩
૩૨	દુઃખને વિસારે પાડવાનું મથન	...	...	...	૧૭૯
૩૩	વધતી જતી મૂંઝવણ	...	...	...	૧૮૪
૩૪	સ્વામીજીના સ્વાગત માટે	...	...	...	૧૯૨
૩૫	શિષ્યની માંદગી ...	...	...	...	૧૯૮
૩૬	સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન	...	...	...	૨૦૩
૩૭	મંજળાનો પ્રશ્ન ...	...	...	...	૨૦૮
૩૮	મનોમંથન	...	...	...	૨૧૪
૩૯	મૃત્યુ પહેલાંનો પત્ર	...	...	...	૨૨૦
૪૦	સુવદનનાં આંસુ ...	...	...	...	૨૨૬
૪૧	સુવદનનો ઉત્સાહ ...	...	...	...	૨૩૨
૪૨	તારિકાની મુલાકાતે	...	...	...	૨૩૮
૪૩	“ મને તું તો જોઈ એ છે...પણ...”	...	...	...	૨૪૪
૪૪	સંકટ-ધર્મ	...	...	...	૨૫૦
૪૫	મનુભાર્તિ ...	...	...	...	૨૫૭
૪૬	‘ તપોવન ’	...	...	...	૨૬૨
૪૭	રાંજ્યા પછીનું હડાપણ	...	...	...	૨૬૯
૪૮	વેવીશાળ ...	...	...	...	૨૭૫
૪૯	સંતોષાનુભૂતિ	...	...	...	૨૮૦

તપોવન

પ્રકરણ ૧

સુવદન અને તારિકા

સુવદન એકના દરવાજાની બહાર નીકળ્યો ત્યારે બપોરના ઘડિયાળમાં સાત ટકેરા પડ્યા.

આખો દિવસ આંકડાઓ સાથે માથાફેડ કરીને બહાર નીકળતાં તેને એકાદ કલાક બગીચામાં કે ખુલ્લી હવામાં ફરવાનું મન થતું પણ સમય જ રહેતો નહિ. એક સાંજે પાંચ વાગતાં બંધ થતી બેખાતી, પરંતુ એકમાં કામ કરનારાઓને માટે રોજ સાત-સાડાસાત વાગતા. અને ઘરનો નિયમ એવો હતો કે પુરુષવર્ગે આઠ વાગતાં જમવા બેસી જવું જ જોઈએ, એટલે એકમાંથી નીકળીને તેને સીધાં ઘેર જ જવું પડતું.

આજે પણ તે સીધો ઘર તરફ જ જવા લાગ્યો, પરંતુ ત્રણ દરવાજા પાસે આવતાં તેણે તારિકાને સાઈકલ પર બેસીને સામી આવતી જોઈ. બેઢિની આંખો મળી, તારિકાની આંખોમાં રિમ્ત પ્રકટ્યું અને સુવદનના ઓઠ પર રિમ્ત આવી બિલું. તારિકાની સાઈકલ નજીક આવતાં જ તે એકદમ નીચે બિતરી પડી અને બોલીઃ “સુવદન! મઝામાં?”

“ તારિકા ! તું અહીં ક્યાંથી ? પૂનાથી ક્યારે આવી ? ”

“ પરીક્ષા પતી ગઈ કે તુરત. કાંઈ નોકરીમાંથી રિટાયર થયા તેની તને ખબર નથી ? ”

“ ના ! ”

પોલીસની સીટી વાગતી સંભળાઈ. તારિકાનું ધ્યાન તે તરફ ગયું. તેણે સાર્ધકેલ દોરીને ચાલવા માંડ્યું અને સુવદન તેની સાથે સાથે વાતો કરતો બદ્ધ તરફ પાછો ચાલવા લાગ્યો.

“ તેં તો સીનિયરની પરીક્ષા આપી હશે, નહિ ? ”

“ હા. ”

“ કેવુંકે લખ્યું છે ? ”

“ સરસ; પાસ તો જરૂર થઈશ, પણ કલાસ આવવાનું ચોક્કસ ન કહી શકાય. ”

“ ત્યારે હવે તું અહીં જ રહેવાની ? ”

“ હા, સોસાયટીને ખંગલે જ. અને તું તો પાના મહેતાની પોળમાં જ રહે છે ને ? ”

“ હા. આપણને મળ્યાને બે-અઢી વર્ષ થયાં હશે, નહિ ? ”

“ બે-અઢી કેમ ? ત્રણ પૂરાં. મેં છંટર પાસ કરીને ગુજરાત કોલેજ છોડી. વચ્ચે મારું એક વર્ષ તબિયતને કારણે ખગડ્યું. વારુ, હવે તારી વાત કર. સુસ્મિતા શું કરે છે ? ”

“ મઝામાં છે. ”

“ અને તું ? ”

“ હું બેંકમાં આસિસ્ટન્ટ એકાઉન્ટન્ટ છું, સો રૂપિયા મળે છે. ”

“ ઠીક, હું એક વાર સુસ્મિતાને મળવા આવીશ. ”

“ જરૂર આવજો હોં, સુસ્મિતાય તને ઘણી વાર યાદ કરે છે. ”
સુવદન બોલ્યો.

“ જુડું ન બોલીશ...પણ તને શામાટે સંભળાવું ? તારે ત્યાં આવીને હું એક વાર સુસ્મિતાને જ બિઘડી બેવાની છું.....” એમ

ઠહેતી તારિકા એકદમ સાઈકલ પર સવાર થતી “સાહેબજી” કરી સડસડાટ દોડી ગઈ.

સુવદન તારિકાને તેની પૂંક પાછળથી જોઈ રહ્યો. તે અદશ્ય થઈ ત્યાંસુધી તે પાછું વાળીને જોતો એ જ સ્થળે સ્થંભી ગયો.

સહજ સ્મિત કરીને સુવદન પાછો ફર્યો અને તેણે ઘર તરફનો રસ્તો લીધો. તે વખતે તેને પોતાનું કોલેજીવન અને એ જીવનમાં ભાગ ભળવી ગયેલી સહાધ્યાયિનીઓ એક પછી એક યાદ આવવા લાગી.

એમાંની એક તારિકા હતી તથા બીજી સુસ્મિતા હતી, અને બેઉમાંથી તેણે સુસ્મિતાને પસંદ કરી હતી, એટલે પિતાએ પુત્રની પસંદગીને સંમતિ આપીને લગ્ન કરાવી આપ્યું હતું.

સુસ્મિતાને પસંદ કરવામાં સુવદને કોઈ જાતની ઉતાવળ કરી નહોતી. તેણે તારિકા અને સુસ્મિતાના બધા ગુણોની અને લગ્ન-જીવન માટેની યોગ્યતાની સરખામણી કરી હતી. અભ્યાસ, હોશિયારી, સ્વભાવ, કુટુંબસ્થિતિ, આરોગ્ય અને સૌંદર્ય એ બધા વિષયોમાં તેણે બેઉને માક્સ આપ્યા હતા અને સુસ્મિતાના માક્સની સંખ્યા તારિકા કરતાં ચડી હતી એટલે તેણે તેને પસંદ કરી હતી.

અને એવી રીતે જીવનસંગિનીને પસંદ કરવી એ જ માર્ગ તેણે ઉત્તમ જોયો હતો. કોલેજમાં દાખલ થતી વખતે વધારેમાં વધારે માક્સ મેળવનારા વિદ્યાર્થીઓને જ પસંદગી આપવામાં આવે છે, ઐજ્યુએટ થનારાઓને નોકરીમાં રાખનારાં સરકારી, ખીનસરકારી ખાતાંઓ ઉમેદવારોના માક્સ ઉપર જ લક્ષ આપીને તેને આધારે નોકરીની પસંદગી કરે છે, અને નોકર પણ નોકરીની પસંદગી કરતી વખતે નોકરીના ભાવિ લાભો, શેઠ કે ઉપરીનો સ્વભાવ, નોકરીનો વધુ-ઓછો સમય, નોકરીનું નજીકનું કે દૂરનું સ્થાન, એ બધાનાં માક્સની ગણતરી કરીને જ છેવટનો નિર્ણય કરે છે : એ જ રીતે માક્સ અને પરીક્ષાની દુનિયામાં ઊછરેલો કોલેજિયન લગ્ન પૂર્વે પણ માક્સનું ઇન્વેશન-સમીકરણ મૂકીને જ જીવનની એ દાખલાનો છેવટનો જવાબ મેળવી લે તો એમાં કશું અસ્વાભાવિક નથી.

માક્સ મૂકનાર પોતે જ હોય છે એ વાત માત્ર તે બૂલી જાય છે. બીજી પરીક્ષાઓ પરાયા માણસો બે છે અને માક્સ મૂકે છે, ત્યારે આમાં કન્યાની યોગ્યતાના માક્સ મૂકતા આત્મપરીક્ષાના માક્સ સેળભેળ થઈ જતા હોય છે તેની તેને ખબર રહેતી નથી !

સુવદનના સંબંધમાં પણ તેમ જ બન્યું હતું. ઇટરની અર્ધવાર્ષિક પરીક્ષામાં સુસ્મિતાના માક્સ તારિકા કરતાં વધારે હતા એટલે અભ્યાસમાં તેણે વધુ અને તારિકાએ ઓછા માક્સ મેળવ્યા હતા. હોશિયારીમાં તારિકાએ વધુ માક્સ પટકાવ્યા પરંતુ સ્વભાવમાં સુસ્મિતા વધી ગઈ. કુટુંબસ્થિતિમાં બેઠી સરખાં ઊતર્યા અને આરોગ્યમાં તારિકા ઊંચે આવી. પરંતુ સૌંદર્યમાં સુસ્મિતાએ તારિકા કરતાં બમણા માક્સ મેળવીને તારિકાને પાછળ નાંખી દીધી : બસ, પછી સુવદન અને સુસ્મિતાનું લગ્ન થાય એ જ બરાબર હતું.

માક્સનો સરવાળો કર્યા પછી સુવદન મનમાં હસીને બોલ્યો : “આ માક્સની માથાકૂટ કર્યા પહેલાં જ મને સુસ્મિતા વધુ ગમતી હતી, છતાં માક્સની ગણતરી કરી એ એક રીતે ઠીક થયું : મેં બરાબર જોઈ કસી તપાસીને જ પસંદગી કરી છે એટલાપૂરતો હું જીવનમાં આત્મસંતોષ મેળવી શકીશ...હું કોઈ એક જ કારણથી દોરવાઈ ગયો નથી એમ છાતી ઠોડીને કોઈને પણ કહી શકીશ.”

પોતાનું તથા સુસ્મિતાનું લગ્ન થયાને અઢીએક વર્ષ થયાં તે દરમિયાન તારિકા સુવદનને આજે પહેલી જ વાર મળી હતી; એટલે બેઠી વચ્ચે એ જૂના પ્રસંગ વિષે કાંઈ વાતચીત નીકળી નહોતી, પરંતુ હવે તે અમદાવાદ આવી હતી અને સ્વભાવે બોલકણી હોઈ કોઈ વાર પોતાને ટોણો માર્યા વિના એ નહિ રહે એમ સુવદન માનતો હતો. એ વખતે જવાબ આપવા માટે સુવદન પાસે તારિકા અને સુસ્મિતાનું ‘માક્સ રજીસ્ટર’ ફેવું સરસ સાધન બને તેમ હતું ! તે વખતે વિષયવાર માક્સની સંખ્યા ઉપર વિવાદ થવાનો સંભવ હતો,

પરન્તુ તારિકા પોતાને બેવકૂફ તો બનાવી નહિ જ શકે એ વિષે તેને ખાતરી હતી.

તારિકા રંગે ઘઉંવર્ણી અને ભરાવદાર વદનવાળી હતી, સુસ્મિતા ઊંજળી અને નાજૂક દેહલતાવાળી હતી. અત્યારે સુવદનને લાગ્યું કે તારિકાએ પૂને જમીને રૂપ કાઢ્યું હતું અને અત્યારે જેવી તારિકાને તેણે જોઈ હતી તેવી જ તે ત્રણ વર્ષ પૂર્વે જોવામાં આવી હોત તો પોતે તેને સૌંદર્યને માટે જરૂર પાંચ માક્સ વધુ આપી શકત.

સુવદન ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે આઠ વાગી ગયા હતા અને પિતાજી, કાકા, નાનો ભાઈ વગેરે બધા જમવા બેસવા માટે તેની જ રાહ જોતા હતા.

રાત્રિ તેણે સુસ્મિતાને ખજર આપી: “પેલી તારિકા અમદાવાદમાં આવી છે. તેના કાંધર નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા.”

“એમ? તમને મળી હતી? કાંઈ બોલી?” સુસ્મિતાના ચિત્તમાં પણ જૂનાં સંભારણાં તાજાં થયાં.

“મળી હતી એટલે તો આટલી ખજર પડી.”

“હું ધારું છું કે હજી તે પરણી નથી.” સુસ્મિતા બોલી.

“મને પણ એમ જ લાગ્યું.”

“તમે એને પૂછ્યું નહિ હોય.”

“ના, પૂછ્યું નથી પણ મને લાગ્યું નહિ કે તે પરણી હોય.”

“શા ઉપરથી એમ લાગ્યું?”

સુવદન હસ્યો અને બોલ્યો: “તેણે તો અવનવું રૂપ કાઢ્યું છે...પરણી હોય તો સૌંદર્ય કરમાયા વિના રહે નહિ.”

સુસ્મિતાએ સુવદનના વાંસામાં હસતાં હસતાં ધબ્બો માર્યો.

“કેમ, મારું અનુમાન ખોટું છે?” સુવદને પૂછ્યું.

“ખોટું જ નહિ પણ બેવકૂફીભરેલું. તમે કહો છો તેમ જો તેણે ખરેખર રૂપ કાઢ્યું હોય તો તે પરણી હોવી જોઈએ.”

“એમ?” સુવદન આશ્ચર્યથી સુરિમતાના શુચિ સ્મિતને જોઈ રહ્યો.

ક્ષણ રહીને તે આગળ બોલ્યો: “ત્યારે સાચું કહું? મેં તારા શરીર ઉપરથી જે અનુમાન કરેલું તે અનુમાન મેં તારિકાને લાગુ પાડ્યું અને પછી તે પરથી જે જવાબ નીકળ્યો તે તને કહ્યો.”

સુરિમતા એકદમ ગંભીર થીનીને બોલી: “ત્યારે તમે એમ માનો છો કે હું કરમાઈ ગઈ છું, ખરું ને?”

“તને એમ નથી લાગતું?”

“લાગે છે, પરંતુ તમને ય એમ લાગે છે તે વાતની મને અત્યારે ખબર પડી; નહિતો તમે મને એનાં કારણો જરૂર પૂછ્યાં હોત.”

“અત્યારે કહે, હું સાંભળીશ.”

“મારે કશું કહેવું નથી. મારે જોવું છે કે તમને પોતાની મેળે ક્યારે સમજ પડે છે.” એમ કહેતી સુરિમતા પોતાના ખાટલામાં સૂતી.

સુવદન એકદમ ઊઠ્યો અને તેણે સુરિમતાનો હાથ ખેંચીને તેને બેઠી કરી: “કહેને! કહ્યા વિના શી સમજ પડે?”

“હું કહીશ વખત આવશે ત્યારે.”

“આજે વખત નથી આવ્યો?”

“ના, મને સૂઈ જવા દો, ઊંઘ આવે છે.”

“જો સુરમી! તું પેલી જંગલી સ્ત્રીઓની પેઠે રિસામણાં લે તે મને ન ગમે હો! હું મનામણાંને પાઠ કોલેજમાં બિલકુલ શીખ્યો નથી!”

સુરિમતા હસી.

“બોલ, કહેવું છે કે નહિ?”

“કહીશ, સવારે કહીશ. અત્યારે મને સૂઈ જવા દો; ખૂબ જ થાક લાગ્યો છે.”

પ્રકરણ ૨

સુસ્મિતાની નળજાઈનાં કારણો

બીજે દિવસ શનિવારનો હતો, તેથી સુવદનને બેંકમાં વહેલાં જવું પડ્યું હતું; અને વળી તે દિવસે મહિનો પૂરો થતો હતો એટલે બેંકનો માસિક હિસાબ તૈયાર કરવામાં ખૂબ મોડે સુધી તેને બેંકમાં જ રોકાઈ રહેવું પડ્યું.

સુસ્મિતાનું શરીર કેમ કરમાઈ રહ્યું છે તે વિષે તેને પૂછવાની વાત તેને બે-ત્રણ વાર યાદ આવી હતી, પરંતુ સમય જ મળ્યો નહિ. રાત્રે દસ વાગ્યે તે જમીને પરવાર્યો ત્યારે સુસ્મિતા જીંઘી અંધ હતી એટલે સુવદનને તેને જમાડી નહિ.

વિશાળ કુટુંબમાં વાત કરવાની નિરાંત મળવાનો સમય જો રાત્રે ન મળે તો પછી કોઈ વાર માત્ર બપોરે મળે. અને રવિવારે બપોરે સુવદન જરા વામકુક્ષી કરીને ઊઠ્યા, ત્યાં તો તારિકા સુસ્મિતાને મળવા આવી. સુસ્મિતા ઉતાવળે ઉતાવળે ધરકામથી પરવારીને પોતાના ખંડમાં આવી અને તારિકાને હસતે મ્હોંએ મળા.

સુવદન બોલ્યો : “ તારિકા ! હવે તારે જે કાંઈ સંભળાવવું હોય તે સંભળાવી દે, સુરમી તારી સમક્ષ હાજર છે; અને એકાંતમાં તેને ઊધડી ભેવી હોય તો હું ચાલ્યો જઉં અને તમને એકાંત આપું ! ”

“ શું છે વળી ? ” સુસ્મિતાએ સાશ્વર્ય પૂછ્યું.

“ તારિકા તને ખૂબ ઠપકો આપવા આવી છે. ”

સુસ્મિતા હસી. જાણે એ ઠપકાનું રહસ્ય પોતે કાંઈક સમજતી હોય તેમ તે કાંઈક સંકોચ અને ક્ષોભ પામતી તારિકાની સામે ખુરશી પર ગોઠવાઈ.

તારિકાએ આસપાસ જોયું. પારણામાં જીંધતી દોઢેક વર્ષની બેબીને જોઈ. એ તેને માટે નવા સમાચાર હતા. નીચી છતવાળા

અને કાંઈક સાંકડા દેખાતા એ ખંડમાંનાં ખુરસી-ટેબલ, પુસ્તકોનું કબાટ, દિવાલ પર લટકાવેલાં ચિત્રો તથા સુવદન-સુસ્મિતાનો લમ્-સમયનો ફોટોગ્રાફ, બેબીને બોળામાં બેસાડીને સુસ્મિતાએ તાજે પડાવેલો ફોટોગ્રાફ, તેલ-કાંસકો, પાઉડરનો ડબો અને કંકુની શીશીથી છવાયેલું કાંઈક ગંદું દેખાતું એ દંપતીનું ટોઈલેટનું ટેબલ, એ બધાં ઉપર નજર ફેરવી લઈને તારિકા બોલી : “ આ સાંકડા ખંડમાંય ઠીક સળવટ કરી છે. ”

“ એ બધું પછી, પણ તું મને એક વાર સંભળાવી લે, તો મને નિરાંત થાય. ” સુસ્મિતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ એમ ? ” તારિકા પણ હસી અને બોલી : “ પહેલી વાર તો એ કે તું પરણી ત્યારે મને તેં કંકોતરી કેમ ન લખી એનો જવાબ આપ. ”

“ હું એનો જવાબ આપું તે પહેલાં તું ખુલાસો કર કે તું પરણી છે કે નહિ ? ”

“ વાહ ! વાહ ! એ સારો સવાલ ! ”

“ તો એ સવાલનો જવાબ આપ. ”

“ અલી બેવફૂદ ! જે ગુન્હો તેં કર્યો છે તે જ ગુન્હાનું આળ તું મારી પર ઓઢાડવા માંગે છે, કેમ ? પણ એ આળ તું અત્યારસુધી તો મારા પર ચડાવી શકે તેમ નથી. ”

“ ત્યારે હજી તારે પરણવાનું બાકી છે ? ”

“ બાકી હોવું જ જોઈએ; મારો અભ્યાસ હજી અત્યારે પૂરો થયો. અને તું તો જાણે તારા સુવદનને કોઈ હરી જશે કે બોટી જશે એમ સમજીને અધૂરે અભ્યાસે પરણી ગઈ !-અરે, મારી પાસે જૂઠું બોલીને, કંકોતરી પણ લખ્યા વિના પરણી ગઈ અને ઉપરથી બેબીના જન્મોત્સવના પેડા ખવડાવવાનું મારું લહેણું પણ બાકી રાખ્યું ! ”

સુવદન અને સુસ્મિતા ખૂબ હસ્યાં. તારિકા બોલી : “ એમ હસી કાઢ્યે નહિ ચાલે. મારા લહેણા પર ચક્રવર્તિ બ્યાજ ચડી રહ્યું

છે અને બે વર્ષે બમણી ને ચાર વર્ષે ચોગણી રકમ થતાં વાર નહિ લાગે...”

સુસ્મિતા તારિકાના મ્હોં આડે હાથ દેતી બોલી : “ હવે મૂગી મર ! ”

“ હું મૂગી રહેવાની નથી કે લહેણું વસુલ કર્યા વિના મરવાનીય નથી. ”

“ વ્યાજ આકરું પડે તે પહેલાં મુઠલની રકમ ભરી દેવી એ સલાહભરેલું છે, સુસ્મી ! હું આપણા ચકલામાંના બેંકર પાસેથી જ ભરપાઈ કરવાની રકમ લેવા જઈ છું...” એમ બોલતો સુવદન ઊઠ્યો અને તારિકા તથા સુસ્મિતા વિનોદપૂર્વક સારી પેટે હસ્યાં.

સુવદન પેડા અને ચેવડો લેવા ગયો એટલે બેઉ સખીઓ એકલી પડી અને વિનોદ પણ કાંઈક આસર્યો.

“ પરમ દિવસે રાત્રે મને એમણે તું અમદાવાદમાં આવી હોવાની વાત કહી. ” સુસ્મિતા બોલી : “ પણ મેં ધાર્યું કે તું પરણી હશે. ”

“ શા ઉપરથી ધાર્યું ? ”

“ અમરથું ! ” સુસ્મિતા સંકોચાઈ અને તેનો સંકોચ તારિકાના ધ્યાન બદલ રહ્યો નહિ.

“ અમરથું એમ કોઈ ધારે જ નહિ. સુવદને કાંઈ કહ્યું હશે. ”

“ ના, ના, તે તો એમ કહેતા હતા કે તું પરણી નહિ હોય; પણ સાચું કહું ? મશ્કરી નહિ કરે ને ? ”

“ પણ કહે તો ખરી ! ”

“ તેમણે કહ્યું કે તેં રૂપ કાઢ્યું છે એટલે પરણી નહિ હોય, મેં ધાર્યું કે તું પરણી હશે અને તેના પ્રભાવથી જ તું સારી પેટે ફૂલી-ફાલી હોઈશ ! ”

“ મૂર્ખ તું ! ” તારિકા કાંઈક શરમાતી અને હસતી બોલી : “ તારું બહુતર જ એજ ગયું લાગે છે ! ‘યુનિવર્સ’ અને ‘સેક્સદાર્શન’ નાં પુસ્તકો તો તું બહુએ વાંચતી’તી ને તેમાંથી શીખી તે શું આવું ? ”

“ એ તો એ વાત છે. લગ્ન થયા પછી ધણી છોકરીઓનાં શરીર ખીલે છે, અને કેટલીક અપરિણીત છોકરીઓનાં શરીર પણ ખીલે છે પણ તે અપવાદ તરીકે. ‘હોર્મોન્સ’ ના વિકાસ ઉપર જ તેનો મુખ્ય આધાર રહે છે. ” સુસ્મિતા બોલી.

“ આટલું બધું સમજે છે ત્યારે તને પરણવાની ધાડ કેમ આવી’તી, અને લગ્ન થયા પછી છોકરીઓનાં શરીર ખીલે છે, તો તું મને આવી ફિસ્કી કેમ લાગે છે તેનો તું જવાબ આપ ! ”

“ એનાં તો ધણાં ય કારણો છે. બહુતર અને ચોપડીઓમાંથી મેળવેલું જ્ઞાન કાંઈ સંસારજીવનમાં ડગલે ને પગલે ઉપયોગી થતાં નથી, ઉપયોગી થાય તેમ હોય તોય ઉપયોગમાં લઈ શકાતાં નથી. બેબીનો જન્મ થતાં સુધી મારું શરીર બહુ સારું હતું, પણ ત્યારપછી કાંઈક નબળાઈ આવી છે. ”

“ તો દવા લે છે ને ? ”

“ દવા લેવી પડે એવી કાંઈ માંદગી નથી. ”

“ તો પછી નબળાઈને પોતાની મેળે જ જરા ‘એનેલાઈઝ’ (પૃથક્કરણ) કરી જોઈ એ એટલે તેનાં કારણો જડી આવે. તું જાણે છે ? આપણુ-કેલેજમાં બણેલી છોકરીઓ ઉપર લોકો એક આરોપ મૂકે છે કે તેઓ કેલેજમાં શરીરની ઉપરની ટાપટીપ કરવામાં ચતુર હોય છે પરંતુ શરીરની અંદરનું આરોગ્ય જાળવતાં તેમને આવડતું જ નથી અને બેદરકારી સેવે છે. આપણે શરીરની રચના અને દરેક અવયવની કામગીરીનું જ્ઞાન ધરાવીએ અને આપણી જાતને માટે તેનો ઉપયોગ ન કરીએ તો પછી એવી ટીકાને પાત્ર જ થઈએ ! ” તારિકાએ જાણે નાનું સરખું બાપણ કહ્યું.

“ કારણો છે, નજીવાં છે, સામાન્ય વાતો જેવાં છે. દાખલા તરીકે પિતાને ત્યાં હું લાડકી કેલેજ ગઈ હતી, પણ અહીં સંયુક્ત કુટુંબમાંની નાની વહુઆરુ છું અને અમારે ત્યાં લગભગ બધું

કામકાજ બેરાંબોને હાથે કરવાનું હોય છે તેમાં મારે મારો હિસ્સો પણ આપવો પડે છે.” સુસ્મિતાએ એક કારણ કહ્યું.

તારિકાના વદન ઉપર કંટાળો દેખાયો તે સુસ્મિતાએ જોયો અને તેણે આગળ ચલાવ્યું: “બીજું એ કે બેબી દોઢ વર્ષની થઈ પણ હજી પણ ધાવે છે. તેને સારી પેટે ‘ફેલસ્યમ’ જોઈ એ એટલે દૂધ જોઈ એ એમ ડોક્ટર કહે છે, પણ ચોખ્ખું દૂધ મળતું નથી, જે દૂધ મળે છે તે બેબીના ભાગમાં પૂરતું આવતું નથી, એટલે ધાવણુ તેને વિશેષ જોઈ એ, એની અસર પણ મારા શરીર પર થાય જ ને!”

તારિકા જાણે ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગઈ હોય તેવી દેખાઈ. સુસ્મિતાએ વાત લંબાવી: “અને ત્રીજું કારણ તો તું સહેજે અટકળા શકીશ: સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનું ‘સેક્સ્યુઅલ’ અને ‘સોશ્યલ’ અંતર. બધી સ્ત્રીઓના જીવનમાં એ સ્થિતિ જે અસર કરે છે તેવી અસર સહેજે મારા પર પણ થયા વિના કેમ રહે?”

સુસ્મિતા પ્રત્યેની સહાનુભૂતિને કારણે તારિકા સુવદન ઉપર એટલી ગુસ્સે થઈ ગયેલી દેખાઈ કે તે ક્યારે પાછો ફરે અને પોતે તેને તતડાવી નાંખે એમ તેના મનમાં થતું હતું.

થોડી વાર મૂગી રહીને તે બોલી: “તેં જ કેટલીક ભૂલો કરી છે એમ તને નથી લાગતું સુસ્મિતા? મને લાગે છે કે કાંઈક અપરિપક્વ શરીરે તેં લગ્ન કર્યું હોવું જોઈ એ. બીજું, આપણા સ્ત્રીવર્ગની કેળવણીને અંધ બેસતી સામાજિક સ્થિતિ સુવદનના કુટુંબની નથી તે પણ તેં જોયું વિચાર્યું નહિ. લગ્ન થયું એટલે બાળક તો થાય જ, એને ઉછેરવા દાર્દ કે નોકર ન રાખી શકે એવા કુટુંબમાં ધસારો તારા શરીરને જ વેઠવો પડે ને? અને ત્રીજી બાબતમાં હું સુવદનને સાફ-સાફ ઝાપટવાની છું કે તારી ઈચ્છા વિરુદ્ધ કેમ વર્તે છે?...”

“ના, ના, એવું નથી, ખાસ એવું નથી.....”

“તો પછી શરીર જળવવાનાં-સંતતિનિયમનનાં સાધનો હું તને આટલી મોડી મોડી-તેં કંઠોતરી ન લખી છતાં-પણ લખની ભેટ તરીકે મોકલી આપું?”

સુસ્મિતા હસી અને બોલી: “તું તો જગ્ગરી છે !”

“હા, જગ્ગરી છું તેથી તો મેં તારા જેવી બુદ્ધિ કરી નથી. લખના બગર માટે તૈયાર થવાના હેતુથી જ તું કોલેજમાં આવી હોદ્દા, એમ મને લાગે છે; નહિતો પરણવા માટે આવી દોડાદોડી કેમ હોય?” તારિકાએ ટીકા કરી.

સુસ્મિતાને મનમાં લાગ્યું કે સુવદનને તારિકા પરણવાની હતી તેને અદ્ભુત પોતે પરણી ગઈ તેથી દાઝે બળીને તારિકા આમ બોલી રહી છે, નહિતો પોતે પરણી ત્યારે પૂરાં વીસ વર્ષની ઉંમરની હતી તે ઉંમર કાંઈ નાની ન લેખાય. તેણે પ્રકટ રીતે જવાબ આપ્યો : “હું તો તારી પેઠે બી. એ. પાસ થતાં સુધી લખ કરવાની નહોતી, પરંતુ કાંઈરના દયાણુને વશ થઈને મારે એમ કરવું પડ્યું.”

“એ તો બહાનાં ! આપણી ઇચ્છા ન પરણવાની હોય તો કોઈનું ય દયાણુ કેમ ચાલી શકે? સુવદનને પરણવાની ઉતાવળ હોય તોય શું? તારું મનોબળ જ દૃઢ હોવું જોઈએ.”

“એ કશું જ કામમાં આવતું નથી, તારિકા !”

બેબી પારણામાં જાગેલી હોય એમ જણાયું, એટલે તુરત સુસ્મિતાએ તેને બહાર કાઢી, તેનું મોં ઘાયું અને બાબાપુરશીમાં બેસાડી હાથમાં રમકડું આપ્યું.

તારિકા તેને કોતુકપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહી. બેબીને સુસ્મિતાનું સૌંદર્ય મળ્યું હતું અને સુવદનનું અંગસૌંદર્ય મળ્યું હતું. સુસ્મિતાની આંખોની રમણીયતાએ સુવદનને મુગ્ધ કર્યો હતો અને તેથી તેણે સુસ્મિતાને પસંદ કરી હતી એમ સમજતી તારિકાએ જોયું કે એ જ રમણીય અને તેજસ્વી આંખો બેબીને પણ મળ્યા છે. તેને એ સુવ્રત બાલિકા ઉપર વહાલ જીપજ્યું અને ખુરશીમાંથી તેને જીયકાને પોતાના

ખોળામાં બેસાડીને જોઈ રહેતાં તે બોલી: “બેબી! તું કોના જેવી થઈશ? ! જો, સુસ્મિતા જેવી નિર્બળ મનની ન થઈશ ..”

એટલામાં સુવદનને પેડા-ચેવડાનાં પડીકાં લઈને આવેલો જોતાં તારિકા બોલી: “અને સુવદન જેવી બેજવાબદાર પણ ન થઈશ !”

અને પછી જે હાસ્યનો વંટોળ ચડ્યો તેમાં બેબી પણ જોડાઈ!

પ્રકરણ ૩

સુવદન પર તારિકાનું તહોમતનામું

પેડા અને ચેવડાનો નાસ્તો કરતાં કરતાં તારિકાએ સુવદનને તેની બેજવાબદારી માટે સારી પેઠે ઠપકો આપ્યો. સુસ્મિતાએ જે કાંઈ તહોમતો સુવદન ઉપર મૂક્યાં નહોતાં, તે તહોમતો માટે પણ તારિકાએ તો સુવદનને જ જવાબદાર બેબો !

બેબીના શરીરના વિકાસ માટે તેને કેલ્સ્યમવાળા ખાદ્ય પદાર્થો આપવા જોઈએ, પરંતુ હજી તો દૂધમાંથી જ કેલ્સ્યમ તેને મળે એ જરૂરી હતું. સુસ્મિતાના ધાવણ દ્વારા તેને કેલ્સ્યમ મળતું હતું પણ તેથી સુસ્મિતાનું શરીર ધસાતું હતું, અને શરીરને ધસારો પડવા દધને બાળકો ઉછેરવાં એ જંગલીપણું હતું માટે બેબીને પૂરતું દૂધ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી એ સુવદનની ફરજ હતી, જે ફરજ બજાવવામાં આજસુધી તે નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો ને? તેણે કોઈપણ રીતે પૂરતું દૂધ બેબીને માટે મેળવી આપવું જોઈએ, તેમ ન અને તો તેણે દૂધના વિલાયતી દાબડા આવે છે તે લાવીને તે દ્વારા બેબીને પૂરતું પોષણ આપવું જોઈએ, પરંતુ સુસ્મિતાનું શરીર શોષાય અને બેબી મોટી થાય તે તો સુસ્મિતા પર એક જાતનો અત્યાચાર હતો અને સુવદન તે માટે જવાબદાર હતો.

સુવદન અને સુસ્મિતાનો સંસાર જોઈને તારિકા બહુ નાસી-પાસ થતી હતી અને નિઃશ્વાસ નાંખતી હતી. જૂની ઘરેડના દાંપત્ય-જીવનની નજીવા સુધારા સાથેની આવૃત્તિ જેવું માત્ર સુવદન-સુસ્મિતાનું દાંપત્યજીવન હતું; તેમાં જે ‘એજિક’ (પાયાનો) સુધારો હોવો જોઈએ તે દેખાતો જ નહોતો. ગ્રેન્ડ્યુએટ વર અને અંડર-ગ્રેન્ડ્યુએટ કે ગ્રેન્ડ્યુએટ વધૂનો સંસાર કેવો હોવો જોઈએ તે વિશે તારિકાએ જે કલ્પનાઓ કરી હતી, જેવો આદર્શ સંસાર માણવાના મનોરથો તેણે પોતા માટે રચી રાખ્યા હતા, તે કલ્પનાઓ અને આદર્શની ઝાંખી રેખા પણ તેને સુસ્મિતા-સુવદનના સંસારમાં દેખાતી નહોતી, તે જ તેની નાસીપાસીનું કારણ હતું. સુસ્મિતા જેવી પોતાની સુંદર અને ચતુર સહાધ્યાયિની આવા સંસારના ખાઓચિયામાં સપડાઈ ગઈ તે જોઈને તારિકાને જે દુઃખ થતું હતું તે દુઃખ અત્યારે તો સુસ્મિતા પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ સિવાય બીજી કોઈ રીતે તે વ્યક્ત કરી શકે તેમ નહોતું.

પિતૃગૃહની લાડકી કોલેજકન્યા પરણ્યા પછી પતિની અધીનિની કે જીવનસખી જ બનવી જોઈએ, તેને બદલે તે નાની વહુઆરુ અને તેનો અર્થ શો? તે કોઈ વિશાળ કુટુંબમાંની એક વહુઆરુ અને છે એ જ એના કોલેજજીવનમાંના મનોરથો ઉપર પાણી ફેરવવા બરાબર હોય છે. જેવું મુક્ત જીવન તે કોલેજમાં કે પિતૃગૃહમાં જીવી શકતી હોય તેવું જ મુક્ત જીવન તેને જે પિતૃગૃહમાં ન જીવવા મળતું હોય તો એ જીવન જ રહ્યું ક્યાં? ગ્રેન્ડ્યુએટ પતિ મળ્યો હોય તોય તેનો શો શુદ્ધરવાર વળ્યો? પત્ની ઉપર પતિનો અધિકાર હોય એ તો કાંઈક ક્ષાંતવ્ય પણ લેખાય, જોકે એ અધિકાર પર પણ હવે અનેક પ્રકારની મર્યાદાઓ મૂકવાની આવશ્યકતા કેટલાક દેશનેતાઓએ અને અગ્રમણ સ્ત્રીવર્ગે જોઈ છે; પરંતુ સાસુ સસરા, જેઠ જેઠાણી, નણંદ ફોઈ ઈત્યાદિ બધાંએ વહુઆરુ ઉપર અધિકાર જમાવવા નીકળી પડે તે ક્યાંનો ન્યાય? એ ન્યાય હતો જૂનાં કુટું-

બોમાં અબણુ વહુઆરુ માટે; પરંતુ આજે તો એ જીદમ છે-અ-ત્યાચાર છે; કેલેજની અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થએલી આજની યુવતી કાંઈ બીજાઓની યુલામી વેડે નહિ !

એટલું પણ જાણે અધૂરું હોય તેમ સુસ્મિતાને તો ધરકામ પણ હાથે કરવું પડતું હતું ! બેબી માટે આયા રાખવામાં ન આવે તો બિચારી સુસ્મિતા બેબીની પાછળ ધરમાં જ બંધાઈ-ગોંધાઈ રહે; ન તેનાથી બહાર ફરવા જવાય, ન કોઈને ત્યાં મળવા જઈ શકાય, કે ન સભા મેલાવડામાં જઈને મનને જરા બહેલાવી શકાય. તેને પોતાનું કેલેજનું બણુતર તાજું રાખવા માટે કાંઈ પુસ્તકો વાંચવાનું મન હોય તે પણ તે કેવી રીતે પૂરું કરી શકે ? પણ આયા રાખવાની વાત તો દૂર રહી, ધરમાં ધરકામ માટે પણ નોકર-ચાકર નહિ, એ તે કાંઈ જીંદગી છે ? રાંધવું, પીરસવું, વાસણ માંજવાં, એંઠવાડ કાઢવો, કપડાં ધોવાં, પથારીઓ કરવી એ બધુંય કામકાજ જે ધરમાં સ્ત્રીઓને હાથે જ કરવું પડતું હોય, તે ધરમાં બિચારી સુસ્મિતાની કેવી દશા થતી હશે તેની કલ્પના કરતાં તારિકા રોમાંચ અનુભવતી હતી. એમના ધરમાં ગમે તેવો રિવાજ હોય, પરંતુ સુવદન કેમ તે ચલાવી લેતો હતો ? શામાટે તે સુસ્મિતાને જોઈતી સમવડ કરી આપવામાં ગફલત કે બેજવાબદારી રાખતો હતો ? પછી શું તારિકા તેને અડાબ્યા વિના રહે ખરી ?

સુસ્મિતા અને સુવદનના દાંપત્ય વિષે તો તારિકા બહુ જાણી શકી નહિ, પરંતુ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના ‘ સેક્સ્યુઅલ ’ અને ‘ સોશયલ ’ અંતરનો ડાંખ જો સુસ્મિતાને લાગતો હતો, તો તેટલા પુરતો સુવદન દોષપાત્ર કેમ નહિ ? જે જીવનમાં બેઉ સમાન કક્ષાનાં લેખાવાં જોઈએ તે જીવનમાં પુરુષમાં ભોક્તાની ભાવના જાગી અને સ્ત્રીને ભોગ્ય તરીકેની હીણી સ્થિતિનું ભાન થયું, ત્યાં એ સમાનતા હોય જ નહિ, ત્યાં એ અંતરનું દર્શન થવાનું અને ડાંખ પણ લાગવાનો. સુસ્મિતા ભલે સુવદનને દોષમુક્ત કરવા મથન કરતી હોય,

પરંતુ એ અંતરનું જ્ઞાન જ્યાંસુધી સુસ્મિતાને થતું હતું ત્યાંસુધી સુવદન દોષમુક્ત નહોતો.

આવી અનેક વિષમતાઓની વચ્ચે દયાઈ ચંપાઈને જીવી રહેલી બિચારી સુસ્મિતાની દયા ખાતી તારિકાએ જ્યારે સુવદન પર એ બધા દોષોનું તેને જ્ઞાન કરાવનારું તહોમતનામું પૂરું કર્યું ત્યારે તેના દિલમાં ચડેલો જીભરો શમ્યો.

અને તારિકાએ સ્પષ્ટતાથી કહ્યું: “સુવદન! તું એમ ન માનીશ કે હું અમદાવાદને લાંડન બનાવી દેવાના હવાઈ ખયાલથી આ બધું કહું છું. હું સમજું છું કે આ લાંડન નથી, મારા કે તારા પિતા કોઈ મોટા ઉમરાવો નથી, આપણા ઘરમાં મહિને હજારો રૂપિયાની ખાંધી આવકો ચાલી આવતી નથી, બીજાઓના બંગલા જોઈને આપણે આપણાં ઝૂંપડાં તોડી નાંખવાં ન જોઈએ એ શાણી નીતિ મને માન્ય છે; પરંતુ તમે ઐજ્યુએટ થાઓ, જાંચી કેળવણી લો અને કોઈ ગામડામાં નહિ પણ અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં રહો, છતાં નવા અને જુના જીવન વચ્ચે સમન્વય કરી જાણો નહિ તો પછી એ કેળવણીનો અર્થ શો? આવું જીવન તો અખ મારવા બરાબર છે! સુસ્મિતાને માટે મને બહુ લાગી આવે છે તેથી મારે આટલું કહેવું પડે છે હોં, બાકી હું કાંઈ આંગણે આંગણે ઉપદેશ આપતાં ફરવાનો ધંધો કરતી નથી.”

સુસ્મિતા બોલી : “તું એ ખરું કહે છે, પરંતુ કેલેન્ડરજીવનમાં ધડી રાખેલા મનોરથો સંસારમાં વાસ્તવિક પ્રવેશ થયા પછી બાગ્યે જ સફળ થાય છે એમ મેં ઘણુંખરે સ્થળે જોયું છે.”

“એનું કારણ એ છે કે સફળતા માટે પ્રયત્નો થતા નથી. બહારથી તમે જાંચી કેળવણી લો છો, નવું જીવન જીવવાની વાતો કરો છો, પરંતુ એ બધી મન મનાવવાની વાતો હોય છે; પરંતુતાંની સાથે સ્ત્રીત્વના જૂના માનસિક સંસ્કારો આપોઆપ જીભરાઈ

આવે છે અને ધરેડિયું જીવન જીવવા મંડી જવાય છે. તું ય એવું કરે તે મને કેમ ગમે ? ”

સુવદન બોલ્યો: “ તું જે કાંઈ કહે છે તે કશુંય ખોટું નથી. મનમાં ધણી વાર એમ થઈ આવે છે કે જીવન અણુધારે રસતે ધસડાઈ રહ્યું છે, તે માટેનો અસંતોષ પણ કેટલીક વાર જાગે છે, પરંતુ તું કહે છે તેમ તેમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન જ અમે કરતાં નથી એ વાત સાવ સાચી છે.”

પોતાની સમજને સુવદનનું પ્રમાણપત્ર મળવાથી તારિકાને થએલો આનંદ તેના વદન ઉપર પ્રકટી નીકળ્યો. તેણે કહ્યું: “ તો પછી પ્રયત્નોનો પ્રોગ્રામ આંકો અને એક પછી એક આઈડમ (આખત) અમલમાં મૂકો.”

“ પ્રોગ્રામમાંનું પહેલું કાર્ય એ કે...”

આગળ બોલતાં સુવદન એકદમ અટકી ગયો. સામેના ખંડમાં કાંઈ અણુધારી ઘાંટાઘાંટ થતી તેને કાને પડી અને તે એકદમ ભીડીને તે ખંડમાં ગયો.

તેણે જોયું કે કુસુમ કાકી રિસાઈને પોતાનાં બેઉ બાળકોને લઈ બબડતી-ફફડતી પિયર જાય છે. પોતાની માતા-વસંતબા તેને મીઠા ઠપકાથી સમજાવી ક્ષેવા મથે છે, પરંતુ તેનો રોષ બિતરતો નથી.

સુવદને પણ કહ્યું: “ કાકી ! નજીવી વાતમાં આમ શું કરો છો ? અને બાએ એમાં તમને કહ્યું છે પણ શું ? ”

“ મને કહ્યું હોત તો જાણે ઠીક હતું, હું તો આ ધરની ચાક-રડી છું તે બધાંનું વૈતરું કરું અને વેણ પણ સાંખું, પણ ધનવંતના મોટા બાધને ધૂળ ધૂળ કરી નાંખ્યા એ મારાથી નહિ સંખાય, સમજ્યા ? ”

વસંતબાએ નરમાશથી કહ્યું: “ મેં તો એવું કશું કહ્યું નથી, બાઈ ! સહેજે ફેરી બાબત કહ્યું’તું, તે તમને વસમું લાગતું હોય તો

બહે, ફરીથી નહિ કહું.....પણ ધરમાં સૌએ સરખી રીતે તો રહેવું જોઈએ ને?"

“તમારી સરખી રીત શી છે તે હું જાણું છું તો, મારાથી એમ નહિ રહેવાય.” એમ કહેતાં કુમુદે ચાલવા માંડ્યું.

સુવદને તેને સમજાવવા યત્ન કર્યો: “કાકા ! સાંજે આપુજીને કહીને જાજો. અત્યારે મારા કાકા પણ ઘેર નથી અને તમે જાઓ તે ઠીક નહિ.”

“ઘેર નથી તે શું છે ? હું ધરમાંથી કશું ચોરી જતી નથી.....જોઈ શો આ પોટલી, કપડાં ફક્ત છે !”

કુમુદે સુવદનની સામે પોટલી ફેંકી. સુવદન તેથી ગૂંચવાયો અને તેણે પોટલી જોયકીને કાકીના હાથમાં આપી-જાણે હવે કાકીને પિયર જવાની રજા આપતો હોય.

પ્રકરણ ૪

બુદ્ધાં રહેવાનું બહાનું

ઉદાસ અનેકે ચહેરે સુવદન પોતાના ખંડમાં પાછો ફર્યો કે તુરત તારિકાએ ગંભીરતાથી પૂછ્યું: “શું હતું સુવદન ?”

“કાંઈ નહિ !” સુવદન આગળ બોલ્યો : “નજીવી વાત હતી, તેમાં મારાં કાકી રિસાઈને પિયર ચાલ્યાં ગયાં.”

“પણ આપણાં કુટુંબોમાં નજીવી વાતનાં મૂળ જોડાં હોય છે.” તારિકા બોલી.

“સવારે મારા ધીમુ કાકા આપ્પુસની બે કેરીઓ લાવ્યા હતા. એક નાની હતી અને એક મોટી હતી, તેમાંની મોટી કેરી મારાં વિજયા ફોઈની વિમળાએ ઉપાડી લીધી, તે કાકાએ તેના હાથમાંથી ખૂંચવી લઈને પોતાની પુત્રી ધીરુને આપી અને નાની કેરી વિમ-

જાને આપી. બાએ એ પક્ષપાત નજરોનજર જોયો અને તેમનાથી રહેવાયું નહિ, એટલે તેમણે કાકાને ઠપકો આપ્યો હતો. બસ, એટલી જ વાત ! ” સુવદને ખુલાસો કર્યો.

તારિકાએ સ્મિત કરીને કહ્યું : “ અને મોટી ફેરી જે વિમ-જાની પાસે તેમણે રહેવા દીધી હોત અને નાની ફેરી પોતાની પુત્રીને આપી હોત, તો તારાં બાને એ પક્ષપાત ન લાગત, ખરું ને ? ”

સુસ્મિતા બોલી : “ ના, તારિકા ! એવું નથી હોં ! મારાં સાસુનો ન્યાય વળી જુદો જ છે. જે એ બે ફેરીઓ કાકાએ એમના હાથમાં મૂકી હોત તો તેમણે જેઉ ફેરીની ચીરીઓ કરીને બધાં બાળકોને વહેંચી આપી હોત. ”

“ પણ દુનિયામાં બધે જુઓ, માણસને પોતાના બાળક પ્રત્યે મમતા હોય છે. તારી સાસુએ એમ ક્યું હોત તો કાકા-કાકી એકીને એણું વસમું ન લાગ્યું હોત. ” તારિકાએ ફલીફ કરી.

સુવદન બોલ્યો : “ સાચું છે, એવું ઘણીય વાર બને છે અને પક્ષાપક્ષીને નાગે ઝગડા ચાલ્યા કરે છે...”

“ અને એ રીતે પોતાનાં બાળકોનો વિકાસ રુંધાય છે એમ ધરમાંની દરેક માતાને લાગતું હશે, નહિ વારુ ? ”

“ લાગે ય ખરું, પણ શું કરીએ ? મન મારીને કુટુંબમાં સુવ્યવસ્થા ચાલે એમ તો કરવું જોઈએ ને ? ” સુવદને કહ્યું.

તારિકા હસી અને કટાક્ષમાં બોલી : “ કાકી રિસામને ગયાં એ સુવ્યવસ્થા ખરી ! ”

“ એ તો પાંચ દિવસ રહીને પાછાં આવશે, અને પાંચ ગાડું ગબડચાં કરશે. ”

તારિકા બોલી : “ હું માનું છું કે એમ નહિ બને. વધુ ઝગડા થશે કારણકે ઝગડાનું મૂળ તો કાયમ જ રહ્યું હશે. ”

“ એમ થાયે ખરું, પણ બીજે કોઈ ઉપાય નથી. પિતાજી અને બા કુટુંબને વીંખાવા નહિ દેવાનાં આગ્રહી છે. તેમને મન સંયુક્ત કુટુંબમાં જ સર્વનું સમાન હિત અને સમાન વિકાસ છે. ”

“ એ માન્યતામાં રહેલી ભૂલ તેમને વધુ અનુભવથી સમજાશે; અને તને તો આજથી જ એ સમજાવું જોઈએ છે કે તારી બેબીને દૂધ ઓછું મળે છે એથી સમાનતા જળવાય છે પરંતુ બેબીનો વિકાસ રંધાતો નથી? એ વિકાસ નહિ રંધાવા દેવાને સુસ્મિતાનું શરીર ધસારો વેઠે છે એ તારી દૃષ્ટિનો વિષય છે. ”

સુવદન વિચારમાં પડી ગયો. તારિકાની વાત તો સાચી હતી. સુસ્મિતા ઉપરાંત પોતે પણ એક રીતે પોતાના વિકાસ અને પ્રગતિને રંધીને બી. એ. પાસ કરી અભ્યાસમાં અટકી ગયો. તેને એ વર્ષ વધુ અભ્યાસ કરી બી. કોમ. થવાનો વિચાર હતો, પરંતુ પિતાજીની આજ્ઞા વધુ અભ્યાસ ન કરતાં કુર્કુમના પોષણમાં દિસ્સો આપવ્રત્નની હતી એટલે તેને સો રૂપિયાની નોકરીમાં બંધાઈ રહેવું પડ્યું હતું. જો તે બી. કોમ. થયો હોત તો સહેજે બસો રૂપિયાથી શરૂઆત કરીને આજે વધુ નહિ તો માસિક ત્રણસો રૂપિયા તો જરૂર મેળવતો હોત અને...પણ અત્યારે તો સુવદનને માટે એ શેખરદલીના જ વિચારો હતા.

વિચારમાં પડેલા સુવદનને જગાડતી તારિકા બોલી: “ ત્યારે સુવદન ! હું જઈ છું. ફરી વળા કોઈ વાર મળવા આવીશ, પણ તે પહેલાં તારે સુસ્મિતાને લઈને એક વાર અમારે ત્યાં આવવું પડશે, તે વિના હું ફરી આવવાની નથી. ”

“ તમે તો સોસાયટીમાં રહો છો ને ? ” સુસ્મિતાએ પૂછ્યું: “ બહુ દૂર, અર્ધો દિવસ ગાળાએ ત્યારે મળવા આવવાનું બને...”

“ ત્યારે આ ઘસડખોરામાંથી કોઈક દિવસ તો એટલો આરામ લે, નહિતો બેઠે છેડેથી બળતી મીણબત્તી કેટલોક વખત ચાલશે ? ” એમ બોલતી તારિકા ઊડી.

તારિકા ગઈ, પણ તેના છેલ્લા શબ્દોએ સુવદન અને સુસ્મિતાના દિલ ઉપર ગંભીર અસર કરી. પ્રગતિનું રંધન અને શક્તિ-ઓનો ધસારો એ બેઠે પડતી વચ્ચે પોતે અને સુસ્મિતા દળાઈ

રહ્યાં હતાં એવો જે વિચાર તેને એ વખતે આવ્યો તે ધીરે ધીરે તેના દિલમાં વજ્રરૂપે થવા લાગ્યો.

પરંતુ કૌટુંબિક સ્થિતિએ જે નવો વળાંક લીધો તેમાં તેનો એ વિચાર દબાયેલો જ રહ્યો.

કુમુદ પિયર મર્ષ તેથી ધીમંતરામ ધુધવાવા લાગ્યો. તેના ધુધવાટ બહારથી તો કુમુદ ઉપર દેખાતો હતો, પરંતુ ખરી રીતે તેને આ કુટુંબમાંનો ભેગો નિવાસ જ હવે અળખામણો લાગતો હતો. તે સ્પષ્ટ રીતે પોતાના મોટા ભાઈ-સુવદનના પિતા દામોદરદાસને કહી શકતો નહોતો કે પોતે જુદો રહેવા ઇચ્છે છે; પરંતુ તેનો એ મનોભાવ દામોદરદાસ અને વસંતબા સમજી ગયાં હતાં.

દામોદરદાસે એક વાર એકાંતમાં બોલાવીને ધીમંતરામને કહ્યું: “જો ભાઈ! તું ઘરમાંના ઝગડા-કંકાસથી મુંઝાય છે તે હું જાણું છું, અને મને પણ એમ લાગે છે કે તું જુદો રહે તો તને શાન્તિ મળે, જોકે મને તેથી શાન્તિ મળે તેમ નથી. મને હવે થોડા વખતમાં નિવૃત્તિ મળશે એટલે પેનશનને કારણે આવક ઘટશે. સુવદનની આવક હમણાં વધે તેમ લાગતું નથી, એટલે તારા વેપારને લીધે આપણે અધાં સરખી રીતે સુખી છીએ. તું જુદો રહે, તારી આવક અંધ થાય, એટલે કુટુંબના નિર્વાહનો પ્રશ્ન મને અશાન્ત બનાવશે. પરંતુ જો તને તેથી સુખ જીવજો તેમ હોય તો હું તને જુદો રહેવા દેવા તૈયાર છું.”

“મેં ક્યાં જુદાં રહેવાનું કહ્યું છે?” ધીમંતરામે નીચી દષ્ટિ ઢાળીને કહ્યું.

“તેં કહ્યું નથી પણ હું સમજું છું. કુમુદ વૂહનો મનોભાવ પણ મારી જાણ બહાર નથી. એટલે જુદાં રહેવું હોય તો મારી ના નથી. પણ આપણે બહેલાં-મહેલાં માણસ ઝમડીને જુદાં રહીએ એ સારું નહિ. ઘરનું ખર્ચ ધણું છે, તેને પહોંચી વળવા વળી કાંઈ ચત્ત કરીશું.”

“ માઠું ન લગાડશો મોટા ભાઈ ! ખર્ચ તમે જાણી જોઇને વધાર્યું છે, અને.....”

“ અને શું ?”

“ કાંઈ નહિ !”

“ ના, ના, કહે તો ખરો, મને માઠું નહિ લાગે. ”

“ વિજયા બહેનને તમે અહીં ન લાવ્યા હોત તો ન ચાલત ? તેના બરણપોષણનું સાધન તેની પાસે છે. વળી તમે મોટી બહેનના કરતુરને બાણવા માટે ઘરમાં રાખ્યો; કેલ્લેજની હોસ્ટેલ છે, તેમાં તે ન રહી શકત ? મનુભાઈનાં બાળકો તો આપણે માથે પડ્યાં છે એટલે છૂટકો નથી, પરંતુ વડોદરેથી કમળાને અને તેના વરને અહીં બોલાવ્યાં છે, તે બધો ખર્ચ વધારવાનો જ ભાગ છે ને ?”

“ હવે હું બરાબર સમજ્યો !” દામોદરદાસે કહ્યું. થોડી વાર સુધી તે કશું બોલ્યા નહિ અને વિચારમાં જ પડી ગયા. પછી તેમણે કહ્યું : “ એ બધું મેં શામાટે કર્યું અને હજી કરી રહ્યો છું, તે કશું તને આજસુધી સમજાયું નહિ ?”

“ સમજાયું તો છે; બધાં સાથે રહીએ તો ખર્ચ ઓછું થાય, માંહોમાંહે હેત-પ્રીત વધે, મોટાંઓની પાંખની દૂંદ હેડળ નાનાંઓ બિછરી જાય, એ બધી વાતો કાંઈ મારા ખયાલની બહાર નથી, પરંતુ તમે જુઓ છો કે હેત-પ્રીત વધવાને બદલે ઝગડા થાય છે, ધર્ષા જગે છે, અને ખર્ચ ઓછું થતું હોય તો તે સૌનાં મનની શાન્તિને ભોગે થાય છે. સૌની માનસિક શાન્તિને તમે ખર્ચના અચાવના બદલામાં ખોવડાવો છો !” ધીમંતરામે પૂરી ગંભીરતાથી વાત કરી.

“ તું એ બધું ઠીક કહે છે. હું તે વિષે વિચાર કરીશ અને મારી ભૂલ થતી હશે તો જરૂર સુધારીશ. પરંતુ તને જુદાં રહેવાથી જે શાન્તિ મળે તે વધુ વખત ખોવરાવવા હું ઇચ્છતો નથી, એટલે હું ખરા દિલથી કહું છું કે કુસુદને તેને પિયરથી બોલાવ, અને

હમણું નહિ તો પાંચ પંદર દિવસ પછી તું ખુશીથી જુદો વાસ કર, મને જરાયે ખોટું નહિ લાગે.”

“એવી કશી ખાસ ઉતાવળ નથી, પરંતુ આપણું મનથી ચોખવટ થઈ હોય તો સારું એટલા માટે મેં કહ્યું. મારી બાબીને પણ જેમ સમજાવવાં હોય તેમ તમે જ સમજાવજો; હું એમને કશું નહિ કહું.”

“કશી શીકર નહિ. હું ખાતરીથી કહું છું કે તું જુદો રહીશ તો તેને ય ખોટું નહિ લાગે. આપણી શાન્તિ અને સગવડને માટે જુદાં રહીએ એમાં વળી ખોટું લગાડવાનું શાનું?” દામોદરદાસે હળવા દિલથી વાતચીત આટોપી લીધી.

પતિ પાસેથી એ વાત વસંતબાએ જાણી, વસંતબાએ વિજયાને કહી, વિજયાએ સુસ્મિતાને કહી અને સુસ્મિતાએ સુવદનને કહી એટલે ધીમંતરામ અને કુમુદ વહુ હવે જુદો વાસ કરવાનાં છે એ વાત ધરનાં બધાં મોટેરાંઓમાં પ્રસરી જતાં બહુ દિવસ ગયા નહિ. બધાં માંહોમાંહે એ વિષે વાતો કરતાં, પરંતુ ધીમંતરામને કોઈ એ એ વાત સીધી પૂછી નહિ. ધીમંતરામનું દિલ હવે જુદાં રહેવાથી મળનારી શાન્તિને કારણે ઉદ્ધાસમાં રહેતું હતું તે સૌ જોતાં હતાં.

સુસ્મિતાએ એક વાર પતિને પૂછ્યું: “કાકા જુદા રહેવા જવાના છે, તેમ આપણે ય જુદાં રહીએ તો?”

સુવદન હસીને બોલ્યો: “તને કુમુદ કાકાની પેટે ઝગડો કરતાં આવડતું જોઈએ ને!”

સુસ્મિતા બોલી: “ઝગડો એક બહાનું છે, તેમ આપણે ઝગડા સિવાયનું બીજું બહાનું શોધી કાઢીએ તો?”

“હા, શોધજે! તારો લોજિકનો અભ્યાસ એ કરતાં બીજા કયા વધારે સારા ઉપયોગમાં આવશે? મેં તો કેબ્રેજમાં લોજિકને બદલે મેથેમેટિક્સ લીધેલું!”

એ રીતે સુવદને સુસ્મિતાની દરખાસ્તને મક્કરીમાં હિટાવી દીધી.

પ્રકરણ ૫

કદલોલ અને કકળાટ

ત્રણ મજલાના આપીકા મકાનમાં દામોદરદાસ, મનુભાઈ અને ધીમંતરામ સાથે રહેતા હતા, અને ત્રણે ભાઈઓનાં કુટુંબોને એ મકાન સાંકડું પડે એવો સંભવ પહેલાં તો દામોદરદાસને દેખાતો નહોતો, પરંતુ હવે તો તે ખરેખર સાંકડું પડતું હતું. તેમના પિતા અને બે કાકાઓ એ જ ઘરમાં સાથે રહેતા હતા અને તેમને જે મોકળાશ માણવાની મળતી હતી તે આ ત્રણ ભાઈઓના કુટુંબને મળતી નહોતી તે દામોદરદાસ પોતાની નજરે જોતા હતા. તેનું કારણ તે સમજતા હતા. દરેક ભાઈને પોતાનો સ્વતંત્ર સૂવા-બેસવાનો ખંડ તો જોઈએ જ, પરંતુ ઘરમાં જેમ જેમ નિશાળે જતાં છોકરાં વધતાં ગયાં હતાં તેમ તેમ તેમને પણ જુદા જુદા અભ્યાસ-ખંડો જોઈતા હતા. દામોદરદાસનો આર વર્ષનો દેવેન્દ્ર હાઈસ્કૂલમાં ભણતો હતો તેને પોતાનો ખંડ જોઈએ, એટલું જ નહિ, મનુભાઈનો દસ વર્ષનો મહેશ ગુજરાતી પાંચમી ચોપડી ભણતો હતો, અને આર વર્ષની મંગળા ગુજરાતી ચોથી ચોપડી ભણતી હતી તેમને એકીને પણ જુદા જુદા ખંડો જોઈતા હતા. આમ જરૂરીઆતો વધતી જવાને લીધે દામોદરદાસે થોડા વખત ઉપર ત્રીજા માળની ઉપર બે નાની ચોરડીઓ નવી ખંધાવી હતી તોપણ ધીમંતરામને, સુવદનને, સુસ્મિતાને ઘરમાં સંકડાશ જ લાગ્યાં કરતી હતી. સંકડાશ તો ડોમને ન મે, પરંતુ દામોદરદાસને વિચિત્ર એ લાગતું હતું કે સંકડાશની ફરિયાદ કરનારાંઓ કેવળ કલ્પિત સંકડાશ જ ઊભી કરતાં હતાં. ધીમંતરામને અને સુવદનને પોતાના બેઠકના ખંડોને રાત્રે સૂવાના ખંડો બનાવવા પડે એ ગમતું નહોતું; તેમને બેસવા-સૂવાના જુદા જુદા ખંડો જોઈતા હતા. મંગળા મહેશને પોતાના ખંડમાં વાંચવા

દેવાની ના કહેતી હતી અને દેવેન્દ્ર મહેશને પોતાના ખંડમાં સૂવા દેવાની ના કહેતો હતો. દામોદરદાસની મોટી બહેનનો દીકરો કરતુર વીરમગામથી અમદાવાદની કોલેજમાં ભણવા આવ્યો હતો તેને તો જુદો ખંડ જોઈએ જ. દરેક જુવાન કે કિશોરને પોતાની સ્વતંત્ર અને નિરાળા દુનિયા જ જાણે જોઈતી હતી અને તેમાં દામોદરદાસને નવા યુગની સ્વતંત્રતાની તાસીર દેખાઈ આવતી હતી, પરંતુ તે તેમને ગમતી નહિ.

સખજી કોર્ટમાં દામોદરદાસને શિરસ્તેદાર તરીકે દોઢસો રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. ધીમંતરામનો કાપડો વેપાર ઠીક ચાલતો હતો અને સહેજે તેને તથા તેના ભાગીદારને વર્ષે અઠી-ત્રણ હજાર પોતપોતાના ભાગના નફાના મળતા હતા. સુવદન સો રૂપિયા લાવતો હતો. એટલી આવકમાં ઘરનું ખર્ચ ચાલ્યાં કરતું હતું; પરંતુ ધીમંતરામ અસંતુષ્ટ રહ્યા કરતો હતો તે દામોદરદાસ જોતા હતા.

વચ્ચેટ ભાઈ મનુભાઈ દસેક વર્ષ ઉપર પત્નીનું મરણ થતાંની સાથે સંસાર છોડી સંન્યાસી બની ચાલ્યો ગયો હતો અને તેનાં બે બાળકો આ કુટુંબમાં જિહ્વી મોટાં થતાં હતાં. મંગળા અને મહેશનો બાપ પોતાની જવાબદારીમાંથી છટકાને જતો રહ્યો એટલે એ બે હવે આ બે ભાઈઓને માથે પડ્યાં હતાં એટલે તેમને મોટાં કર્યા વિના કોઈનો છૂટકો નહોતો; પરંતુ ધીમંતરામને એક વાત સાલતી હતી. દામોદરદાસે એ બે બાળકોનાં ભણતર અને લગ્નની જોગવાઈ કરવા માટે તેમનો વીમો જિતરાવ્યો હતો અને દર વર્ષે ત્રણસો રૂપિયા ભરવા પડતા હતા, તે કુટુંબ ઉપરનો જ બોજો હતો. ધીમંતરામને તે બોજો અત્યારે નિર્થક લાગતો હતો. ભાઈબહેન બે બે મોટાં થાય ત્યારે જોગવાઈ કરી લેવાય, અત્યારથી દર વર્ષે એ ડંખતો બોજો ઉપાડ્યા કરવો શામાટે? એ વીમાનો હપ્તો ભરવાની સુદત જ્યારે આવતી ત્યારે ધીમંતરામ અને કુમુદ બેઉને બહુ જ વસમું

લાગતું. તેથી જિલકું દામોદરદાસને લાગતું કે બવિધ્યનો મોટો ભાર કંકડે કંકડે ઓછો થઈ રહ્યો છે, અને ન કરે નારાયણ ને પોતાની આંખ મીંચાઈ જાય તો એ નમાયાં-નઆપાં આજકો તદ્દન રખડી પડવા જેવી સ્થિતિમાં નહિ રહે.

વિજયા તો ધીમંતરામને બેવડા બોળરૂપ લાગતી હતી. તે બિચારી ત્રણ વર્ષ પર વિધવા થઈ હતી, અત્યારે માત્ર આવીસ વર્ષની તેની ઉંમર હતી અને સસરાના ઘરમાં સુખે રહી શકે તેવા સંયોગો નહોતા. તેને સદ્બાગ્યે પતિનો પાંચ હજારનો વીમો તેને મળ્યો હતો અને બેત્રણ હજારના દાગીના તેની પાસે હતા એટલે તેને એક રીતે નિરાંત હતી, નહિતો વૃદ્ધ વયે નવી સ્ત્રી પરણેલો સસરા તેને સુખે રોટલો ખાવા દે તેમ નહોતું. દામોદરદાસ તેની એક વર્ષની આજકી વિમળા સાથે તેને પોતાને ત્યાં તેડી લાવ્યા હતા અને તેથી તેની મિલકતમાં વધારો થયા કરતો હતો જ્યારે ખર્ચ વેઠવું પડતું નહોતું. તેના ખર્ચ પેટે તેની મિલકતની વ્યાજની આવક ધરખર્ચ માટે મળવી જોઈએ એ ધીમંતરામને ન્યાય લાગતું હતું, પરંતુ દામોદરદાસ કહેતા કે પોતે જીવે છે ત્યાંસુધી એ વિધવા બહેન ઉપર પાછનોય બોળે પડે તો પોતાનું ભાઈપણું અને માનવતા બેઠું લાગે.

એ પણ ઠીક, પરંતુ વિજયા ઘરમાં કેટલાંકને ખૂંચ્યા કરે એવી વસ્તુસ્થિતિ ખાસ કરીને દામોદરદાસે અને વસંતબાએ મળીને રચી હતી, તે ધીમંતરામને ગિલકુલ ગમતી નહોતી. વિજયા જ્યારથી ઘરમાં આવી ત્યારથી ધીરે ધીરે વસંતબાએ ઘરનો પોતાના હાથમાંનો કારભાર વિજયાના હાથમાં સોંપવા માંડ્યો હતો અને આજે તો વિજયા ઘરમાં સર્વોપરિ અધિકાર ધરાવનારી બની ગઈ હતી. રસોઈથી માંડીને કપડાં-ઘરેણાં સુધીની બધી વાતોમાં તેને પૂછીને જ બધાંને ચાલવું પડતું અને દામોદરદાસ તથા વસંતબા પણ તેના અભિગ્રાહ પૂછીને જ જાણે દરેક વાતમાં ડગલું ભરતાં, તેથી વિજયા

ધુબ્યાનો વિષય બનતી. એમ તો વિજ્યા ડાહી હતી, પોતાની સ્થિતિ સમજતી હતી, એટલે તે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ બહુ સંભાળીને કરતી. કોઈ વાતનો અભિપ્રાય પૂછનાર પાસેથી પહેલાં તે તેનો મનોબાવ જાણી લેતી અને પછી મિઠાશથી પોતાનો અભિપ્રાય આપતી. કોઈને કોઈ કામ ચીંધ્યા પહેલાં પોતાથી તે થઈ શકે તેમ હોય તો પોતે જ કરી લેતી. ઘરમાંનાં બધાં નાનાં-મોટાં બાળકો ઉપર સમાન મમતા દાખવવા યત્ન કરતી, અને સૌને સરખો ન્યાય મળે તેમ કરવા મથતી. વસંતબાની કેળવણીથી વિજ્યા ત્રણ વર્ષમાં ઘરની પ્રત્યેક વીગતથી સારી પેઠે માહિતગાર બની હતી, સોના સ્વભાવને સારી પેઠે પિછાણી શકી હતી અને જેમ અને તેમ શાન્તિથી ઘરનો કારભાર ચાલ્યાં કરે તેમ કરવામાં અને વિચારવામાં તેનો દિવસનો બધો વખત જતો. ગમે તેવી શાણી પણ વિધવા નણુંદ સામાન્ય રીતે બોમ્બરૂ અને અળખામણી જ મનાય છે, તેને અળખામણી થવા દીધા વિના ઘરના સ્થંભ રૂપ બનાવવાના-મનાવવાના દામોદરદાસના તથા વસંતબાના યત્નો પૂરા સફળ થયા નહોતા, પરંતુ, તેમને એટલો સંતોષ થયો હતો કે એ યુવાન વિધવાના જીવનરસનો નૈસર્ગિક સ્ત્રોત આ કુટુંબના કાર્યભારમાં વાળીને પોતે એક સિદ્ધિ જ મેળવી હતી, અને તેને પરિણામે યુવાવસ્થાનાં બચસ્થાનોથી બચી જવા જેવી માનસિક શક્તિ એ વિધવા પ્રાપ્ત કરી રહી હતી.

દામોદરદાસની મોટી બહેન ડાહીબાઈ વીરમગામ રહેતાં. તેમની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય પ્રકારની હતી. તેમનો પુત્ર કસ્તુર ત્યાંની હાઈસ્કૂલમાં બણીને મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયો ત્યારે ડાહીબાઈનો વિચાર તેને કોઈ નોકરીમાં મૂકી દેવાનો હતો. તેને મુંબઈ-અમદાવાદ મોકલીને કોલેજની ઊંચી કેળવણી આપવા જેવા તેમના કુટુંબના સંયોગો નહોતા, જ્યારે કસ્તુરને કોલેજમાં બણવાનો ઉમંગ હતો. તેની બહેન કમળા તેને વડોદરામાં પોતાને ત્યાં રાખીને

બણાવવા તૈયાર હતી, પરંતુ દામોદરદાસે એ વાત જાણી કે તુરત તેમણે બહેનને લખ્યું કે “અમદાવાદમાં અમારું ઘર છોડીને કસ્તુરને બણવા માટે તમે જમાઇને ઘેર વડોદરે મોકલો, એ તે કંઈ સારું કહેવાય?” એમ કહીને કસ્તુરને પોતાને ઘેર રાખવાનો ભાર દામોદરદાસે જાણી કરીને જાયક્યો હતો એ વાત ઘરમાં બધાંય જાણતા હતાં. કસ્તુર ડાહ્યો, મળતાવડો અને કામગરો છોકરો હતો, ઘરનાં નાનાં બાળકોને ઉમંગભેર એકઠાં કરીને બણાવતો હતો, એ તેના શુણેને લીધે તે પાછળથી ઘરમાં બોમ્બડ પ્લાગતો મટ્યો હતો, પરંતુ જ્યારે તે પહેલવહેલો આવીને રહ્યો ત્યારે ધીમંતરામ, કુમુદ, સુસ્મિતા અને સુવદનનાં મ્હોં પણ ચડ્યા વિના રહેતાં નહિ.

કસ્તુરનું કોલેજમાંનું વર્ષ પૂરું થયું એટલે તે પરીક્ષા આપીને વેકેશન બાળવા વીરમગામ ગયો હતો. ઘરમાં તેની ખાલી પડેલી જગ્યા જાણે કોઈ રીતે પૂરવાની જ હોય તેમ દામોદરદાસે કમળા અને તેના વરને થોડા દિવસ માટે આવવાનો પત્ર લખ્યો હતો. કમળાને તાજી સુવાવડ આવી હતી, તે હવાફેર માટે પોતાને પિયર-વીરમગામ જવાની હતી, તેને બદલે તે અમદાવાદ થઈને વીરમગામ જાય એવી દામોદરદાસની ઈચ્છા હતી. એમ તો કમળાને ય દામોદરદાસે અંગ્રેજી બણાવવા માટે પોતાને ત્યાં રાખી હતી અને તેનું લગ્ન થતાં તેની જગ્યા ખાલી પડી હતી તે જ જાણે કસ્તુરને બાલાવીને તેમણે પૂરી હતી.

કુમુદનાં બાળકો પણ માતાની દૃષ્ટિએ જોતાં શીષ્યાં હતાં એટલે તે વિજ્યાની વિમળાને અને મનુભાઈની મંગળા તથા મહેશને દઆવર્તા, સતાવર્તા, પણ વસંતબાની આંખના તાપ આગળ તેઓનું બહુ ચાલતું નહિ અને મંગળા તથા મહેશ બીજાં બાળકોની પેઠે સ્વજનોની વચ્ચે જ બિછરી રહ્યાં હતાં. દેવેન્દ્ર તોફાની છોકરો હતો પરંતુ કસ્તુર ઘરમાં આવ્યાથી તથા તેના સહવાસથી તે કાંઈક સુધરતો જતો દેખાતો હતો અને બાળકો જ્યારે કોઈ કારણે લડી પડતાં

ત્યારે વિમળા-મહેશ-મંગળાનું ઊપરાણું લેતો હતો. આ રીતે જુદી જુદી મનોવૃત્તિઓનું પરસ્પર ધર્ષણ થતું, તેમાંથી અમિત્રી ચીનગારીઓ પ્રકટતી, પરંતુ તેમાંથી આગ ન ફેલાય તે માટે દામોદરદાસ, વસંતબા, વિજયા અને કાંઈક અંશે ધીમંતરામ પણ સાવધ રહેતાં.

આવાં ધર્ષણો દામોદરદાસે અનેક વાર જોયાં હતાં, અનુભવ્યાં હતાં અને તેમાંથી ઊડેલી ચીનગારીઓથી તે યોતે પણ દાઝ્યા હતા, પરંતુ એ ધર્ષણમાં તેમણે કોઈ વાર મોટો ભય રહેલો જોયો નહોતો. ધર્ષણથી આગ ફેલાય છે, તો ધર્ષણથી ખડખડાપણું દૂર થઈને સુંવાળાશ પણ ક્યાં નથી આવતી ? અને જ્યારે એવી સુંવાળાશ આવે છે ત્યારે ધર્ષણમાંથી આગ ઝરતી નથી એમ તે માનતા અને જુદા જુદા સ્વભાવોમાં એ સુંવાળાશ આવતી તેમને દેખાતી ત્યારે તેમને કૃતકૃત્યતાનો સંતોષ અનુભવવા મળતો.

ઘરમાં એક નિયમ જ સ્થપાઈ ગયો હતો કે સાંજનું ભોજન ઘરના પુરુષવર્ગે એકી સાથે ખેસીને કરવું, અને પછી સ્ત્રીવર્ગે પણ એકીસાથે જ ભોજન કરવું. કોઈ કાંઈ કારણસર જો મોડું આવનાર ન હોય તો અધાં એકબીજાની રાહ જોતાં અને સાથે ખેસવાનો જ આગ્રહ રાખતાં. આ ટેવ ઘરમાં સારી પેઠે કેળવાઈ ગઈ હતી. જલ્દી-જલ્દી જમીને રમવા, ફરવા કે કામ પર દોડી જવાને ઉતાવળ કરનારને તેથી થોભવું પડતું અને બહાર રહેલી વ્યક્તિને જમવા માટે વેળાસર ઘેર પહોંચવાની ચીવટ રાખવી પડતી. નિત્યની ટેવને લીધે એ માટે કોઈને ખાસ શ્રમ વેઠવો પડતો હોય એમ લાગતું નહિ અને એમ એ સહભોજનની રીત ઘરમાં ટકી રહી હતી.

પોતાનું વિસ્તૃત કુટુંબ એ રીતે એકી સાથે વસીને કલ્લોલ કરી રહ્યું છે એમ જોઈને દામોદરદાસને ઘણી વાર આનંદના ઓડકાર આવતા; પરંતુ તેથી જ ઊલટું ધીમંતરામને ઘણી વાર એમ લાગતું કે દિવસે દિવસે ઘરમાં કચળાટ વધતો જાય છે, અને હવે તો તે

અસહ્ય બનતો જતો હોઈ તેમાંથી છૂટ્યા વિના શાન્તિ મળી શકે તેમ નથી.

અને તેણે ધરમાંથી છૂટવાની માનસિક તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી, એટલામાં તાવની સખ્ત બિમારીથી તે પટકાઈ પડ્યો.

પ્રકરણ ૬

એકલ ખાંધ

શરૂઆતમાં ધીમંતરામને આકરો તાવ આવ્યો નહિ, પરંતુ ધીમે તાવ ચડ્યો. ત્રણ દિવસ તો સવારે તાવ ઓછો હોય ત્યારે તે દુકાન પર પણ જતો અને ગાદી પર પડ્યો રહી ગુમાસ્તા પાસે જરૂરી કામ કરાવતો. પરંતુ પછી તેનો તાવ વધવા લાગ્યો અને આખો દિવસ ચડઊતર રહેવા લાગ્યો એટલે દુકાને જવાનું તેને બંધ કરવું પડ્યું.

ડોક્ટર મુકુંદરાયે મેક્સેરિયા સમજીને કામ લીધેલું, પણ દસ દિવસે પણ તાવે મચક આપી નહિ એટલે તેણે બીજા પ્રકારના તાવોમાંનો એ કયો તાવ છે તેની ચિકિત્સા કરવા માંડી. તાવ ચોદ દિવસે ઊતરી જવાની રાહ જોઈને જ્યારે તે ત્રીજા અઠવાડિયામાં પણ પ્રવેશ કરી ચૂક્યો ત્યારે ડોક્ટરે 'ટાઇફોઇડ'ની જાહેરાત કરી.

ટાઇફોઇડ તાવ કેવો ચીકણો હોય છે તે દામોદરદાસ સારી પેઠે જાણતા હતા. ધીમંતરામને જરાએ ઊઠાસેસ કરવાની ડોક્ટરે મનાઈ કરી અને પૂરતો આરામ, પ્રવાહી ખોરાક તથા તાવ આકરો હોય ત્યારે માથે બરફની થેલી સતત ચાલુ રાખવાનું ફરમાન કર્યું.

કમળા અને ફિરીટ વડોદરેથી આવ્યાં ત્યારે તેમને ખબર નહોતી કે નાના મામાને તાવ આવે છે. ધીમંતરામને પણ મનમાં થયું કે પોતાનો માંદગીનો ખાટલો ચાલે છે અને વળી આ મહેમાન

આવ્યા એટલે ધરમાં કકળાટ વધ્યો, પણ હવે આવેલાં મહેમાનને કાંઈ પાછાં જવાનું કહી શકાય છે ?

તેની સાથે કુમુદ પણ બાળકોને લઈને પિયરથી આવી. તે તો મનમાં ગાંઠ વાળીને બેઠેલી કે ધીમંતરામ જુદું ઘર રાખે અને એ ધરમાં રહેવા જવાનું મુદ્દત હોય તેને આગલે દિવસે જ પોતે જૂને ઘેર જશે, તે પહેલાં બિલકુલ નહિ; પરંતુ પતિની માંદગી લાંબા-લુમાં પડી એટલે વગરતેડાવ્યે પણ તેને ઘેર આવવું પડ્યું હતું.

માંદગીને કારણે ધરમાં કામ વધ્યું હતું—ધણું વધ્યું હતું. વખતો-વખત બિમારને માટે ચાહ, કોશી, મુસંબીનો રસ, ગ્લુકોઝનું પાણી, ઉકાળેલું પાણી વગેરે તૈયાર કરવાં પડતાં અને રાત ને દિવસ બિમારના ખાટલા પાસે એ માણસોને હાજર રહેવું પડતું. રોજ ત્રણ વાર યરફ તો દેવેંદ્ર જઈને લઈ આવતો, પરંતુ યરફેલી ચાલુ રાખવાનું વિજયા અને વસંતબા સિવાય બીજું કોઈ કરે તેમ નહોતું. રાંધવાનો અધો ભાર સુસ્મિતા પર પડ્યો હતો, જોકે હવે તો નાની મંગળા પણ તેને કેટલેક અંશે મદદગાર થતી.

એ વખતે એક બાળુએ કમળા આવી અને બીજી બાળુએ કુમુદ આવી તેથી વસંતબાને બહુ સારું લાગ્યું. સુસ્મિતાનો ભાર કુમુદને લીધે ઓછો થયો અને વસંતબા પરનો ભાર કમળાએ ઓછો કરાવ્યો.

દિવસે તો એમ ચાલતું પણ રાત્રે બહુ મુશ્કેલી પડતી. કમળાને નાની બાળકી હતી તેથી તે બિમારના ખાટલા પાસે બેસી રહી શકતી નહિ અને તેની તબિયત પણ બહુ ઉગ્ગરા કરવા જેવી નહોતી. દામોદરદાસ, વસંતબા, વિજયા અને કુમુદ વારાફરતી અબ્બેની ટુંકડીમાં બિમારની માવજત માટે જાગવાનો ભાર ઉપાડી લેતાં.

અને કિરીટને તો મુરખીની સેવા કરવાની જાણે વણપૂછી એક તક મળી હોય તેમ ધીમંતરામને વખતોવખત આપવાનો ખોરાક તૈયાર કરવા-કરાવવાનું, એ ખવડાવવાનું અને નિયમિત રીતે કવા પાવાનું કામ તેણે ઉપાડી લીધું હતું.

ત્રણ અઠવાડિયા પૂરાં થયાં પણ તાવે મચક આપી નહિ અને ઉપરથી બોહીઆળ દસ્ત થવા લાગ્યા એટલે દામોદરદાસની ચિંતા વધી. તેમણે ત્રણ હોશિયાર મનાતા ડોક્ટરોને ભેગા કર્યા, તેમની પાસે ધીમંતરામની તબિયત તપાસવી અને તેમની સામટી સલાહ મુજબ દવા તથા માવજત ચાલુ રહે એવી વ્યવસ્થા કરી. ડોક્ટરોએ દવા અને માવજત સંબંધી સલાહ આપવાની સાથે એક બીજી પણ સલાહ આપી કે દર્દીને ઘર આગળથી ખસેડીને કાંતો સિવિલ હોસ્પિટલમાં રાખવો અને કાંતો વા. સા. હોસ્પિટલમાં કે કોઈ નર્સિંગ હોમમાં રાખવો.

દામોદરદાસે ચમકીને પૂછ્યું: “એમ શામાટે? ઘર આગળ શું માવજત થઈ શકે તેમ નથી?”

ડોક્ટરે કહ્યું: “થઈ તો શકે; પણ જુઓને, દર્દી ગંભીર સ્થિતિમાં પહોંચ્યું છે, કોઈ પણ વખતે ડોક્ટરની મદદની જરૂર પડે અને તે વખતે તમે કદાચ મુંઝાઈ જશો.”

“હું નહિ મુંઝાઉ.” દામોદરદાસે કહ્યું: “અને આજથી હું નોકરીમાંથી પંદરેક દિવસની રજા લઈને ઘેર રહીશ.”

“વારંવાર ડોક્ટરની વિઝિટો બહુ ખર્ચાળ થઈ પડે છે, અને તેથી કરકસર કરવાનું ધણું માણસોને મન થાય છે.”

“બિમારની માવજત અંગે કરકસર હું કદાપિ કરતો નથી.”

“છતાં માવજત માટે જોઈતાં એવાં ધણું સાધનો હોય છે કે જે હોસ્પિટલમાં મળે છે, ઘર આગળ તે હોઈ શકતાં નથી, લાવી શકાતાં નથી.”

“જે જોઈશે તે બધાં સાધનો હું મેળવી લાવીશ, પછી શું?”

“પણ જુઓને દામોદરદાસ! ટાઈફોઇડના દર્દીની માવજત બહુ કપરી હોય છે. માવજત કરનારાંઓ પણ શ્રમ અને ઉજાગરાથી થાકે છે અને કંટાળે છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ જ કોઈ વાર

માંદાં પડી જાય છે; જ્યારે હોસ્પિટલમાં નર્સોની વ્યવસ્થા હોય છે, તેઓ અધી માવજત નિયમિત રીતે કર્યા કરે છે.”

“પણ મારા ઘરમાં દસ નર્સો છે, ડોક્ટર! હું પોતે જ હેડ નર્સ છું અને ઘરનાં બીજાં જેઓને નર્સિંગ બરાબર નહિ આવડે તેમને શીખવીને બરાબર માવજત કરાવીશ. ઉગ્રગરો કરનારાં, માવજત કરનારાં, વખતોવખત દવા અને ખોરાક તૈયાર કરી આપનારાં અમે ડઝન જેટલાં સ્વજનો છીએ, પછી હું મારા બાઇને હોસ્પિટલમાં શામાટે મોકલું ?”

“તો જેવી તમારી મરજી. અમે તો આવા કેસોમાં બહુ ઘણાં દર્દીને હોસ્પિટલમાં લઈ જવાની જ સલાહ આપીએ છીએ, અને એમાં સારાં સારાં કુટુંબો પણ કોઇ જાતની નાનમ માનતાં નથી.”

“નાનમ-મોટપનો પ્રશ્ન નથી. હું ગરીબ હોઉં તોપણ ઘર-ઘરેણું વેચીનેય બાઇની માવજત તો ઘરઆંગણે જ કરવાનું પસંદ કરું. નર્સિંગ કરનાર નોકર અને મમતાળુ સ્વજન એ એકીની માવજતમાં કાંઈ ફેરફાર તો હોય જ ને ?”

“જરૂર હોય; એની કેમ ના કહી શકાય ?”

એમ કહી ડોક્ટરો ચાલ્યા ગયા અને દામોદરદાસે પોતે જ હવે બાઇની માવજતનું કામ ઉપાડી લીધું. ઘરનાં બીજાંઓ તેમની મદદમાં રહ્યાં.

ધીમંતરામ ખાટલે પડ્યો પડ્યો જોતો હતો કે પોતાને સાંજે કરવા ઘરનાં અધાંય કેવી જહેમત ઉઠાવી રહ્યાં હતાં. ડોક્ટરની એકે એક સૂચનાનો બરાબર અમલ થતો, અધું કામ વખતસર થતું, અર્ચની કે શ્રમની કસર જરાય થતી નહિ અને ઘરનું કામકાજ પણ સરળ રીતે ચાલ્યાં કરતું હતું. પહેલાં ઘરમાં નાના-મોટા કંઠાસ થતા, પણ આ માંદગીએ પ્રસારેલી ગંભીરતાની વચ્ચે સૌ કોઇ મન મારીને પણ શાન્તિને સરસ રીતે નિભાવ્યે જતાં હતાં.

કુટુંબથી જીદાં રહેવાનો વિચાર હવે માંડી વાળવાનો જ ધીમંતરામે નિશ્ચય કર્યો. માંદગી વીત્યે પોતે પત્નીને પણ સમજાવી બેશે એવી તેને હામ હતી.

પણ એ હામ તો મનમાં જ રહી અને ધીમંતરામ માંદગીને પાંચમે અઠવાડિયે ચાલી નીકળ્યો !

દામોદરદાસ અને ઘરનાં બીજાં સૌ રાઇને બેસી રહ્યાં. કમળા અને કિરીટ નિરાશ થઇને પાછાં ચાલ્યાં ગયાં. ડાહીઆઇ વીરમગામ-થી આતીને ભાઇને હિંમત આપી પાછાં ગયાં.

“દામોદરદાસ ! તમારી ઉપર તો ખરેખર દુઃખનો પહાડ તૂટી પડ્યો !”

“અબ્બે ભાઇઓનો પરિવાર, અહેન તથા તેનો પરિવાર, અને તમારો પોતાનો પરિવાર એ બધાંનો આધાર હવે તમારા પર રહ્યો, ભાઈ ! બીજું કોઇ હોય તો આવા દુઃખના ભારથી ગાંડો થઇ જાય પણ તમે પીઠ અને સમજી માણસ છો, તો હિંમત રાખજો ભાઈ !”

“તમે તો સૌએ મળીને ભાઇની ચાકરી કરવામાં કશી મણા રાખી નથી, પણ ભાઈ ! જ્યાં પ્રભુની ઇચ્છા જ ન્યારી હતી ત્યાં તમે શું કરો, ડોક્ટરોય શું કરે અને બીજું કોઇ પણ શું કરે ? હવે તો બધાંને હાંફમાં રાખીને મોટાં કરો અને સુવદનને પણ ઘર-વહેવારમાં પગોટા.”

“જીઓ વસંતબા ! ઘર નમે છે બાયડાની હિંમત પર. તમે ડાહ્યાં છો તો દામોદરભાઇને ભાઇની પાછળ જૂરવા દેશો નહિ અને હિંમત રાખજો. મરનારની પાછળ કાંઇ થોડું મરી જવાય છે ? ખાધે-પીધે તેમને સાચવજો, હવે તો તેમના ઉપર જ બધો આધાર રહ્યો ને ?”

“દામુ કાકા ! તમારા પર જેવું તેવું દુઃખ પડ્યું નથી, પણ દુઃખમાં હિંમત હારે તે બાયડો નહિ. મારા દાદા ચાર ભાઇઓમાં સૌથી મોટા હતા. પેલી જૈન દેહેરાસરની પ્રતિષ્ઠા થઇ ત્યારે કોગળિયું

ચાલેલું તેમાં ત્રણ ભાઈઓ મરી ગયા અને પોતે એકલા જીવતા રહ્યા, એ દુઃખ આગળ તો આજકાલનાં આપણાં દુઃખ શા લેખામાં છે? મારા દાદાએ પોતાનાં અને ભાઈઓનાં ગદાં છોકરાંને પરણ્યાં પછી સિત્તેર વરસની ઉંમરે લીલી વાડી મૂકીને મૂઆ.”

આવાં આવાં આશ્વાસનો દામોદરદાસ શાન્તિથી સાંભળતા અને દુઃખનો દંશ પોતાના તન-મનના બળને હરી ન લે તે માટે બીજાઓના આવા જ કષ્ટાનુભવોમાંથી પ્રેરણા લઈને સંસારનું ધૂસરું હવે પોતાની એકલ ખાંધ પર લઈ વહેવા મથતા.

પ્રકરણ ૭

દૂધનો દાખડો

દામોદરદાસ સવારમાં બીજા માળના બેઠકના ખંડમાં બેઠા બેઠા છાપું વાંચતા હતા, એટલામાં ચોકની બાજુની ઓરડીમાંથી મહેશ ખૂબ મારી ઊઠ્યો: “વિમ્બુ! દાખડો પાછો મૂકી દે!”

પણ વિમળા જાણે સાંભળતી જ ન હોય તેમ દાખડો લઈને નાસી જવા લાગી અને મહેશે બીજી ખૂબ મારી.

દામોદરદાસે નજર સામેથી છાપું અળથું કરીને પૂછ્યું: “શું છે મહેશ?”

“મારો દાખડો વિમ્બુ લઈ જાય છે. તે મેં મારા ઉપયોગ માટે જાળવી રાખ્યો’તો.” મહેશે જવાબ આપ્યો.

“વિમ્બુ! બહેન! લાવ જોઈએ, એ દાખડો ક્યાં છે?” દામોદરદાસે પૂછ્યું.

વિમળા ધીરે-અપરાધીને પમલે દામોદરદાસ પાસે આવી અને દાખડો તેમની સામે ગાદી પર મૂક્યો.

દાખડો ખાલી હતો પણ ઘરમાં પહેલાં કોઈ વાર નહિ જોએલો

એ દૂધનો ખાલી દાખડો જોઈને દામોદરદાસને આશ્ચર્ય થયું. તેમણે મહેશને પૂછ્યું: “તું આ દાખડો ક્યાંથી લાવ્યો?”

મહેશે જવાબ આપ્યો: “મોટા ભાઈના ખંડમાં તે રખડતો’તો, તે મેં જળવી રાખ્યો છે, તેમાં કાંઈક બરવા થશે એમ ધારીને.”

સુવદન દૂધનો દાખડો કેમ લાવ્યો હશે તેની દામોદરદાસને સમજ પડી નહિ. સુવદન બેંકમાં ગયો એટલે તેમણે તેના ખંડમાં જઈને ચોપાસ દષ્ટિ ફેરવી તો તેવો જ બીજો દાખડો કપાટ પર પડેલો જોયો અને ત્રીજો દાખડો કપાટમાં મૂકેલો તે કાચની આરપાર જોઈ શકાયો. તેમને ખાતરી થઈ કે કોઈ કારણે સુવદન દૂધના દાખડા લાવે છે. તેમણે પત્નીને પૂછી જોયું પણ વસંત્યાને ય કારણ સમજાયું નહિ.

રાત્રે તેમણે વિજ્યાને એ વિષે એકાંતમાં પૂછી જોયું તો મારૂમ પડ્યું કે સુવદન એ દૂધ બેળીને માટે લાવતો હતો અને તે વિજ્યાની ખાણ બહાર નહોતું. દામોદરદાસે બહેનને પૂછ્યું: “પણ આ વાત તેં મને કેમ ન કહી?”

“એમાં કહેવા જેવું શું હતું? પોતાની બેળીને માટે કાંઈ વસ્તુની જરૂર હોય તો તે સુવદન લાવે તેમાં તમારી આગળ તે કહેવાની જરૂર મને ન લાગી.” વિજ્યાએ કહ્યું.

“એ તો બરાબર, પરંતુ આપણે ઘેર રોજ દૂધ આવે છે, છતાં દાખડાનું દૂધ ખાવાની જરૂર શી, એ મને સમજતું નથી.”

“દૂધ સારું આવતું નથી એમ તો એક વાર સુસ્મિતા મને કહેતી’તી.”

“હીક...ક.” દામોદરદાસે વિજ્યાની સાથેની વાત એટલેથી પૂરી કરી.

બીજો દિવસે તેમણે સુવદનને એ વિષે પૂછા કરી. સુવદને જવાબ આપ્યો: “આપુણ! ડોક્ટરની સલાહથી એ દૂધ મારે લાવવું પડે છે.”

“હા, પરંતુ ડોક્ટરે એ સલાહ શા કારણથી આપી તે તો આપણે સમજવું જોઈએ ને ?”

“આપણે ત્યાં જે દૂધ આવે છે તે સારું આવતું નથી, તેમાં બેળસેળ હોય છે.”

“એનું તો ખીજું શું કરીએ ? સારા ને ચોખ્ખા દૂધ માટે પૂરતી કાળજી રાખીએ છીએ, બેત્રણ વાર તો દૂધવાળાને બદલાવ્યા, પણ થોડા દિવસ ફીક આપે છે અને ફરી પાછું હતું તેનું તે બને છે. મનેય લાગે છે કે દૂધ જોઈએ તેટલું સારું નથી આવતું, પરંતુ એ તો અમદાવાદમાં જેમ ખીજાંઓ ચલાવી શકે છે તેમ આપણેય ચલાવી શકું રહું.” દામોદરદાસે વસ્તુસ્થિતિની સ્પષ્ટતા કરી.

સુવદન બોલ્યો: “એ તો હું સમજું છું; પરંતુ જેટલું દૂધ લેવાય છે તેટલામાંથી બેખીને માટે પૂરતું દૂધ મળતું નથી એ પણ એક કારણ છે. ડોક્ટર કહે છે કે એને દૂધમાંથી પૂરતું ટેક્ષ્ચર મળતું નથી.”

“એમ હોય તો થોડું દૂધ વધારે લઈએ.” દામોદરદાસે માર્ગ કાઢ્યો.

સુવદને દલીલ કરી: “લેંસનું દૂધ બાળકને પચતું નથી; તે માટે તો ગાયનું દૂધ જોઈએ.”

“હા, તો બાળકો માટે ગાયનું જીવું દૂધ આપવાનું દૂધવાળાને કહીશું.” દામોદરદાસે તોડ કાઢ્યો.

ખીજા દિવસથી ઘેર બાળકો માટે ગાયનું દૂધ આપવાનું શરુ થયું, પરંતુ એ દૂધ કસ વગરનું હતું એમાં શંકા નહોતી. સુવદનને શંકા ય પડી કે લેંસના દૂધમાં પાણી ભેળવી તેને પાતળું કરીને એ દૂધવાળાઓ તેને ગાયના દૂધને નામે ધરાકોને ધાવડતા હશે.

પિતાજી પાસે વારંવાર એ વિષે ફરિયાદ કરવા જતાં સુવદનને સંકોચ થવા લાગ્યો. તેણે વચ્ચે થોડા દિવસ બેખીને દાખડાનું દૂધ આપવાનું બંધ કરેલું, તે પુનઃ તેણે શરુ કર્યું.

દામોદરદાસે પુનઃ એ વાત જાણી પણ ખરી; તેમને ય ઘેર આવતા ગાયના દૂધ માટે સંતોષ તો ન જ થયો, એટલે તેમણે તે માટે સુવદનને કશું કશું નહિ.

થોડા દિવસ એમ ને એમ ચાલ્યું, અને એક દિવસ ધરનાં સૌ કોઈના આશ્ચર્ય વચ્ચે દામોદરદાસે એક દૂઝણી ગાય લાવીને ઘેર આંધી.

ગાય ધરમાં એક કોયડાંરૂપ બની ગઈ. અમદાવાદમાં ધનિકો પણ મોટર કે ગાડીધોડા વસાવી શકે છે, પરંતુ દૂધ માટે ગાય વસાવી શકતા નથી, પરંતુ દામોદરદાસે ગાય વસાવી અને પોળમાં ચકચાર ચાલી. કેટલાકને હસવું આવ્યું અને કેટલાકને આશ્ચર્ય થયું. જેઓને ગાયની ઉપયોગિતા સમજાઈ તેઓ પણ એટલું જોવા આતુર હતા કે દામોદરદાસ ગાયની જિંદગીનો કોયડો કેવી રીતે ઉકેલે છે.

પણ અમદાવાદમાં ધર આંગણે દૂઝણું દોર આંધવું એ તેઓને માટે જ કોયડો છે કે જેઓ સ્વાશ્રયને ઇવનમાં ઉતારી શકતાં હોતાં નથી. દોર એમને માટે મૂંઝવણરૂપ બને છે કે જેઓને સાધારણ ધરકામમાં પણ નોકર-ચાકરની જરૂર પડે છે. દામોદરદાસે ધરમાં નોકર રાખ્યો નહોતો અને રાખવાની ઈચ્છા પણ કરી નહોતી; એટલે ધરનાં બધાં ય માણસો નાનું-મોટું કામ હાથે કરવાને ટેવાયેલાં હતાં. અલખત, સુરિમતા જેવી નવોદાને ધરકામ કેટલીક વાર મૂંઝવતું અને બોળરૂપ લાગતું, પરંતુ ધીરેધીરે તેને પણ હવે કામથી ટેવાઈ જવું પડ્યું હતું.

પરંતુ એ સ્વાશ્રયી ગૃહજનોને ય ગાય તો એક નવા બોળ રૂપ જ લાગી. ડહોલીનો મેડો અને પાછલા ભાગનો મેડો એ બેઉની વચ્ચે વિશાળ ખુલ્લો ચોક હતો, તેમાં ગાયને રાખવાની સગવડ દામોદરદાસે મનમાં ધારી રાખ્યા પછી જ ગાય આણી હતી, પરંતુ ગાયથી આંગણામાં ગંદકી ન થાય એ ખાસ જોવાનું હતું અને તે માટેની જવાબદારી વસંતબાએ માથે રાખી હતી એટલે એ બાબતની

ચિંતા રહી નહોતી. માય દોહતાં ધરમાં કોઈને આવડતું નહોતું એટલે એ માટે એક રજારી સાથે અંદાબરત કરવામાં આવ્યો અને પછી જે કામ રહ્યું તે ગાયને નિયમિત રીતે ધાસ નીરવાનું, ખાણુ આપવાનું અને પાણી પાવાનું. એ કામ વિજ્યા અને સુસ્મિતા વહેંચી બેશે એમ દામોદરદાસે ધારેલું, પરંતુ તેમની એ ધારણા નિષ્ફળ નીવડી.

કુમુદ પોતાનાં બાળકો સાથે પિયર રહેતી એટલે ધરનું રસોઈ વગેરેનું અધું કામ વિજ્યા અને સુસ્મિતાને માથે જ હતું; તેમાં તે ગાયનું કામ ઉપાડી શકે તેમ દામોદરદાસને લાગ્યું નહિ. ચીવટ રાખવામાં આવે તો એ કામ ભારે નહોતું, પરંતુ જ્યાં થોડી સરખી ચીવટ રાખવી એ પણ અણુમાનતા મનને એક બોગ્ગરૂપ લાગતું હોય ત્યાં એ કામ ઉત્સાહથી તો થઈ શકે જ ક્યાંથી? દૂધ અંગેની અગવડ ટળી હતી, પરંતુ તેના મૂલ્ય તરીકે થોડી કાળજી, થોડી ચીવટ કે થોડો શ્રમ વધુ ઉઠાવવો, એ પણ આકરું લાગતું હોય ત્યાં ધરનો વડીલ લાચાર અને તેમાં નવાઈ શી?

દામોદરદાસે એક વાર એ સંબંધે વિજ્યાને કહી જોયું. વિજ્યાએ કહ્યું: “મોટા ભાઈ! ગાયને માટે ખાણુ તો હું જ તૈયાર કરું છું ને, પણ ચીવટ રાખીને તેને ખવડાવવાનું કે ધાસપૂજો નીરવાનું એ અધું ધ્યાન હું રાખી શકતી નથી. હું તો આખો દિવસ છોકરાંનાં કપડાં ધોવા-ધોવડાવવાના કામમાંથી જ નવરી પડતી નથી...”

વિજ્યાની લાચારીની કથા વધુ સાંભળવાની અનિચ્છાથી દામોદરદાસ વચ્ચે જ બોલ્યા: “બરાબર બરાબર, મને તો એ બાબતનો ખ્યાલ જ નહોતો. તને નવરાશ ન મળી શકે તે હું સમજી ગયો.”

વિજ્યાને કરાયેલી સૂચના સુસ્મિતા સાંભળતી હતી પરંતુ એ ભાર મૂગાં મૂગાં પોતે ઉપાડી બેવાનો વિનય તેણે બતાવ્યો નહિ એટલે દામોદરદાસે જાતે જ તોડ કાઢતાં પત્નીને કહ્યું: “જો, દૂધ માટેની અગવડ ટળી, પણ તે આપણા હિસાબે ને જોખમે છે!”

“એ તો હું સમજી જ છું. એ ભારની ચિંતા હવે તમે ન કરશો, હું જ તે ઉપાડી લઈશ. મારે તો જોવું તું કે ચોખ્ખા દૂધના

મુણે સમજનારાંઓ ધર આંગણેની ગાયના મુણે સમજે છે કે નહિ!"

વસંતખાના એ માર્મિક શબ્દો સાંભળીને દામોદરદાસને હસવું આવ્યું.

તેમણે કહ્યું: “જો, હું હોહ ઘેર હોમશ ત્યાંસુધી તારે કશું કરવું નહિ પડે, પણ હું કચેરીમાં જઈ ત્યારપછી ગાય અંગેનું કામકાજ તારે કરવાનું રહેશે. એટલી ઉપાધિ વહોરતાં ય છોકરાં ચોખ્ખું દૂધ ખાશે તો સારું જ છે ને?”

અને એ રીતે ધરમાં ગાય ઠેકાણે તો પડી, પરંતુ સુવદન અને સુસ્મિતા બેઉને ગાય વસમી લાગતી હતી. માતાપિતા ગાયનું વહીતરું કરે, પિતાજી દર અઠવાડિયે ઘાસ લેવા જાય અને રવિવારે ગાયને નહવડાવે, માતા ગાયનું છાણવાસીદું કરે, એ બધું એ પતિ-પત્નીને ભોંટપ ઊપજવનારું લાગતું હતું. પોળમાં અને ન્યાતમાં એ કારણે બેઉની નિંદા થતી હતી અને તે નિંદા તેમને કાને ય આવતી હતી. આથી તેમને ગાય અળખામણી લાગતી અને નિંદાય અળખામણી લાગતી. છતાં એ કાર્યભાર જાત ઉપર ઉપાડી લેવાની વૃત્તિ તેમને થતી જ નહિ! તેઓને મન તો એ જ ઇષ્ટ હતું કે ગાય ઘેરથી જવી જોઈએ, નહિતો નોકર રાખીને કામ લેવું જોઈએ; પરંતુ ન તો તેનું કામ માતાપિતા કરે કે ન પોતે પતિ-પત્ની કરે, તો જ તેમને સંતોષ થાય તેમ હતું. અને ગાયને નિરુપયોગી પ્રાણી લેખીને ઘેરથી કાઢવાની દલીલો કાલેજમાં મેળવેલા વિશાળ જ્ઞાન છતાં તેમને સૂઝતી નહિ!

તારિકા બી. એ. ની પરીક્ષામાં પસાર થઈ અને તેની ખુશાલીમાં સુવદન તથા સુસ્મિતાને પોતાને ત્યાં જન્મવા નોતરવા આવી ત્યારે તો તેમને ઘેર ગાય બાંધેલી જોઈને તે સુવદન અને સુસ્મિતા પાસે ખૂબ હસી અને ગાયને “દૂધનો જીવતો દાગડો” કહીને સુસ્મિતાની તેણે ખૂબ મસ્કરી ઉડાવી.

પ્રકરણ ૮

તારિકાની સમન્વય-દષ્ટિ

સુવદન અને સુસ્મિતા તારિકાને ત્યાં પહોંચ્યાં, ત્યારે બાર વાગ્યા હતા અને તારિકા તેમની કાગને ડોળે રાહ જોઈ રહી હતી. તેની બીજી સખીઓ મંજુલા, મધુરી અને મંદારિકા ક્યારનીય આવી ગએલી હતી, રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ હતી અને જમવા બેસવાનું મોઢું થતું હતું.

આવતાં વેંત તારિકાએ સુસ્મિતાને બેધડી લીધી: “આટલું બધું મોઢું? રસોઈ હરી જાય છે અને રોજ દસ વાગતાં જમવાની ટેવવાળા મારા પિતાજી પણ જૂપ્યા બેઠા છે. કોઈક દિવસ પણ તું નિયમિત ન રહી શકે?”

“શું કરું? મારે કરવાના કામમાંથી હું પરવારું ત્યારે જ નીકળી શકું ને?” સુસ્મિતાએ જવાબ આપ્યો.

“હાં, હાં! સાંભર્યું. હવે તો તમારે ત્યાં ગાય આવી છે એટલે છાણું થાપવાનાં હશે, ખરું ને?” તારિકા ગંભીરતામાંથી હાસ્યમાં સરી.

“છાણું તો અમે નથી થાપતાં; છાણુ રબારીને આપી દેશો છીએ.”

“એ તો ખોટનો સોદો, સુવદન! દાખલાના દૂધને બદલે ગાય વસાવી, પણ ગાયનો પૂરો લાભ તમે બોઠો કેમ લેતાં નથી? ગાયના છાણુમાં ફેરફેટ્સ અને નાઈટ્રેટ્સ હોય છે, એટલે છાણુમાંથી એ પદાર્થો કાઢવાનું કારખાનું ઘેર શરૂ કરો તો ખૂબ લાભ થાય!”

એ સાંભળતાં જ આખું મંડળ હસી પડ્યું.

“કેમ, ખોટું કહું છું? કરકસર કરવી, કચરો પણ નકામો ન જવા દેવો, બધુંય કામ હાથે કરીને એટલો મજો તેટલો લાભ ઉઠાવવો, એ તો આપણો પરંપરાનો રિવાજ છે!” તારિકાએ સુવદનના ઘરની રીતભાતો ઉપર જ એક આડકતરી ટકોર કરી.

રાવસાહેબ તાપીદાસ રેવન્યુ ખાતાની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઇને હવે વતનમાં આવી રહ્યા હતા અને ગામમાં એક નાનું ઘર હતું તે બાડે આપીને એલિસથિજની એક સોસાયટીમાં બંધાવેલા પોતાના બંગલામાં નિરાંતે રહેતા હતા. તેમને છસો રૂપિયા પેન્શન મળતું હતું. તેમનો દીકરો તનસુખ એલ. એલ. બી. થર્ષને માળવાના એક દેશી રાજ્યમાં ન્યાયાધીશ તરીકેની નોકરી કરતો હતો. તેમને બે જ વિદ્યમાન સંતાનો હતાં, તેમાં તારિકા નાની હતી.

તારિકા બાર વર્ષની હતી ત્યારે તેની માતા મૃત્યુ પામી હતી, એટલે તે પિતાના લાડમાં સારી પેઠે ઊછરી હતી. પુત્ર દેકાણે પડ્યો હતો એટલે તારિકાને સારી પેઠે બણાવીને તેને સુખી કરવાના કાડ રાવસાહેબને હતા. હવે તે બી. એ. માં પાસ થઈ હતી, એટલે રાવસાહેબ ખૂબ આનંદમાં હતા.

“આવ, આવ, સુવદન ! મને ઓળખે છે ને ?” સુવદન વરંડામાં આવતાં જ તાપીદાસે તેને સત્કાર્યો.

“તમને ન ઓળખું કાકાશ્રી ? આ જ બંગલામાં હું આપને ત્યાં બે-ત્રણ વાર ચાહ પી ગયો છું !” સુવદને જવાબ આપ્યો.

તાપીદાસને પણ એ પ્રસંગો સાંભરતા હતા. તે વખતે તારિકાની ઇચ્છા સુવદનને પરણવાની હતી, તારિકાએ એ વાત પિતાને કહી હતી, એટલે તાપીદાસે સુવદનને બે-ત્રણ વાર ઘેર બોલાવી તેની સાથે થોડો પરિચય કર્યો હતો. તાપીદાસે દામોદરદાસ સમક્ષ એ વિષેની દરખાસ્ત પણ મૂકી હતી, પરંતુ સુવદનની જ પસંદગી સુરિમતા ઉપર પડી હતી એટલે એ સંબંધ બંધાયો નહોતો.

તાપીદાસે કહ્યું : “હમણાં તારા કાકા ગુજરી ગયા ખરું ? મારી ઇચ્છા દામોદરદાસને મ્હોંએ આવવાની હતી, પરંતુ હમણાં મારી તબિયત સારી રહેતી નથી એટલે આવી શક્યો નહિ.”

“હા, મારા કાકા ટાઈફોઇડથી ગુજરી ગયા. તમને શું વર્તાય છે ?”

“ખાસ કશું નહિ. ઉંમરની અસર છે. પણ હવે કપડાં ઉતાર, રસોઈ તો ક્યારનીય તૈયાર થઈ ગઈ છે.” એમ કહેતા તાપીદાસ ભોજનખંડ તરફ ચાલ્યા.

એક બાળુએથી તાપીદાસ તથા સુવદન અને બીજી બાળુએથી તારિકા તથા તેની સખીઓ બધાં એકીસાથે ભોજનખંડમાં દાખલ થયાં.

સુવદને દાખલ થતાં જ જોયું કે અહીં પાટલા પર બેસીને નહિ પણ ખુરશી પર બેસીને ટેબલ પર પીરસવામાં આવનારાં બાણાં-માંથી જમવાનું હતું. તેણે સુસ્મિતા તરફ જોયું. તેને કાંઈક સંકેત્ય અને ક્ષોભ થતો હોય એ તેના વદન પરથી જણાયું. તાપીદાસ જેવા વૃદ્ધ વડીલની સામે બેસીને ટેબલ પર જમવું પડશે એ તેની મૂંઝવણનું કારણ હતું. પોતાને એવી રીતે જમતાં ફાવશે કે નહિ એ પ્રશ્ન હતો. બેબીને પોતે ક્યાં અને કેવી રીતે ગોઠવશે તેની તેને ચિંતા થતી હતી.

સુસ્મિતાની મૂંઝવણ તેના વદન પરથી કળી જઈને તારિકા હસી. તે બોલી: “સુસ્મિતા! ન્યાત બહારનાંઓ માટે પણ ગોઠવણ રાખી છે હોં!”

“ન્યાત બહારનાં” એટલે શું તે બધાંય સમજી ગયાં અને સૌની સાથે તાપીદાસ પણ હસ્યા.

લાંબા મેજની બાળુએ એક નાનું નીચું મેજ હતું, અને તેની પાસે લગોલગ એ ખુરશીઓ હતી તે સુસ્મિતા તથા તેની બેબી માટે હતી એમ સૂચવતાં તારિકાએ એ માતા-પુત્રીને ત્યાં ગોઠવી દીધાં.

પછી ભટે મેવા લાવસી અને બીજી વીસેક વાનીઓથી ભરેલા ટાટ મેજ પર ગોઠવી દીધા અને બધાં જમવા લાગ્યાં.

સુવદને વાત ઉપાડી: “ત્યારે તમે ભોજન માટેની આ પદ્ધતિ પસંદ કરી છે, એમ કે?”

તાપીદાસે રહ્યું: “હા, એ વર્ષથી અમે પાટલાને વિદાય કરીને ખુરસી ટેબલ અપનાવ્યાં છે. અલબત્ત, તારિકાની તે પસંદગી છે, પરંતુ અનુભવથી મને પણ લાગ્યું છે કે તેથી ભોજનના પાચનને

હીક મદદ મળે છે. વૃદ્ધ પુરુષને પાચનની કિંમત વિશેષ હોય ને ? ”

અને પછી તારિકાએ જ એ વાતચીતના પ્રસંગને ઉપાડી લીધો.

“ આ પણ ગૃહજીવનમાં એક સમજવાનો પ્રકાર છે. ભોજન આપણી પદ્ધતિ મુજબનું, પરંતુ જમવાની આરોગ્યપ્રદ રીત પરદેશી, એ ખેડેનું અનુકૂળ મિશ્રણ મેં નિર્માણ્યું છે. જુઓ, અધાં કપડાં પહેરીને કાઠને જમવા એસવું હોય તો આ રીતે જમી શકાય, પાટલા પર તે ન શકે. છરી અને ચમચાની મદદથી જમતાં હાથ એકા કરવાની જરૂર ન પડે, અને છેદ્ને હાથ ધોવા ન હોય તો નેપકીનથી લૂછી નાંખવાથી ચ ચાલે.”

સુવદન બોલ્યો: “ છરી ચમચાથી પરદેશીઓ જમો છે કારણ કે તેઓ મોટે ભાગે હાથે મોજાં પહેરી રાખે છે. આપણે તો હાથે જમવાને જ ટેવાયેલા હોઈએ છીએ. ”

તારિકા બોલી: “ એ જમવાની રીત ગંદી તો છે જ એમ મારે કહેવું જોઈએ. વળી હાથના નખમાં ઝેર રહેલું હોય છે એટલે હાથને બદલે છરી ચમચાથી જમવામાં લાભ રહેલો છે. મેં ઘણી વાર જોયું છે કે આ પદ્ધતિથી આપણા સમયનો પણ બચાવ થાય છે. ”

તાપીદાસે વચ્ચે કહ્યું: “ કપડાં ઉતારવાં ન પડે કે હાથ ધોવા ન પડે એથી સમયનો બચાવ થાય એમ તું કહી શકે, પરંતુ એ દલીલ બરાબર નથી. એથી સમયનો કેટલોક બચાવ થાય ? વળી સમયનો બચાવ ભોજનસમયે કરવો એ સારું નથી. તેથી ખાધેલું બરાબર પાચન થતું નથી, અને મારા જેવા વૃદ્ધોને માટે તો જરૂર એમ જ બને. હું તો મેજ પર કે પાટલા પર નિરાંતે જમવાના જ મતનો છું. ”

પિતાની સાથેના મતભેદથી તારિકાને દલીલોનું વધુ શરૂ ચડ્યું અને તે બોલી: “ જીવનમાં સમયની કિંમત આપણે કાંઈ પણ સમજતાં હોઈએ તો બધીય પ્રવૃત્તિઓમાંથી સમયનો બચાવ તો કરવો જોઈએ.

તમે તો જમ્યા પછી તુરત સૂઈ જાઓ છો; એવું એદીપણું મને તો ગમે નહિ.”

પિતાની સામે પુત્રીએ ટકાર કરી તેથી બધાંના વદન પર સ્થિત પ્રસર્યું. તાપીદાસે પણ સ્થિત કરીને કહ્યું: “હું તો એટલું જાણું કે જમ્યા પછીની વામકુક્ષીથી ભોજન સારી રીતે પચે છે.”

“એ ક્ષણે તમારા જેવાને. સુવદન જમીને વામકુક્ષી કરવા રહે તો એકની નોકરી જ ગુમાવી બેસે.”

તારિકાના વદન પર વિજયનું તેજ હતું. તેણે સુવદન સામે જોયું. સુવદને તેના મુખમાંથી પોતાનું નામ નીકળેલું સાંભળ્યું તે ક્ષણથી જ તે તેને હસતી આંખે જોઈ રહ્યો હતો.

તારિકાની બુદ્ધિમત્તાએ તાપીદાસને ઘણીયે વાર મહાત્ કયો હતા, તેમ બહુધા તે પોતાના બધાય પરિચયીઓ ઉપર વિજય મેળવીને જ જંપતી. વાચન, વિદ્યા અને બુદ્ધિના યોગે કરીને તેણે પોતાના જે વિચારો દઢ કર્યો હતા તેમાં જીવનમાંની સમન્વય-દષ્ટિને મુખ્ય સ્થાન હતું. જે વખતે પશ્ચિમનું જ્ઞાન, ત્યાંની જીવનસરણી, ત્યાંનો વિચારપ્રવાહ આપણા પર આક્રમણ કરી રહ્યા હતાં, તે વખતે તેમાંથી અનુકૂળ પડે તે તત્ત્વોને આપણા જીવનમાં આપનારી ક્ષેત્રો જોઈએ એ તેની સમન્વય-દષ્ટિનું મુખ્ય ધ્યેય હતું; એટલું જ નહિ પણ તે પોતાની દિનચર્યાનો અને જીવનનો કાર્યક્રમ પણ એ સમન્વય-દષ્ટિથી જ નિશ્ચિત કરતી અને તેને અનુસરવા તત્પર રહેતી. એ દષ્ટિની ઉપકારકતા ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો. આ વિશ્વાસથી પ્રેરાયલી તારિકા ઘણી વાર મિત્રોને સખીઓમાં ઉત્સાહી ઉપદેશક પણ બની જતી.

ભોજન પછી રાવસાહેબ વામકુક્ષી કરવા ગયા અને બીજાં બધાં દિવાનખાનામાં પાન આરોગતાં એકાં ત્યારે તારિકા ઉપદેશકતા જ રંગમાં આવી ગઈ.

“આપણા લોકોનો જીવનનો ક્રમ જ એવો છે કે તેથી આપણી શક્તિઓનો હાસ થાય છે, અથવા તો ક્ષુદ્ધક કાર્યો પાછળ ખૂબ શક્તિ

વેડફાય છે અને હિપયોગી કાર્યો કરવા માટે પછી સમય રહેતો નથી. એક જ દાખલો આપું. અમારે ત્યાં રસોઈ થો છે તેની પાછળ અમે માસિક ચાળીસ રૂપિયા ખર્ચીએ છીએ. તેને બદલે હું રસોઈ કરું તો મારો બધો દિવસ જાય. તેથી જ બિલડું જો મારે મારા સમયનાં નાણાં બિપજવવાં હોય તો હું સો રૂપિયા પેદા કરી શકું કે નહિ? એથી માસિક સાઠ રૂપિયાનો લાભ થએલો લેખાય. પરંતુ જીવનમાં બધી વસ્તુઓનું મૂલ્ય નાણાંથી અંકાતું નથી. આજે હું બી. એ. પાસ કરી ચૂકી છું. પરંતુ તે પહેલાં રસોઈ કરવાનું કામ ભટને સોંપીને હું બણી, મેં જ્ઞાન મેળવ્યું, મારો વિકાસ થયો; હવે જીવો કે માસિક ચાળીસ રૂપિયાને ભોગે મેં જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો જે વિકાસ સાધ્યો, જીવનનો જે આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો, સંસ્કારો ખીલવ્યા, એ બધાં કેટલાં મૂલ્યવાન છે! જેવું મારું જીવન છે તેથી જ બિલડું સુસ્મિતાનું જીવન છે. તેના બધી જાતના વિકાસની શક્યતાઓને ભોગે તે સુવદનનો મૃહસંસાર ચલાવે છે. મને તો ખરેખર તેની દયા આવે છે.”

પોતાનો દાખલો અપાયો તે સાંભળીને સુવદનનું મ્હોં લેવાઈ ગયું.

તારિકાની વાગ્ધારા આગળ ચાલી: “દરેક મનુષ્ય એક વ્યક્તિ છે. તેના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ સમાજની મોટી સમૃદ્ધિ છે. પરંતુ એ વ્યક્તિત્વનું બલિદાન આપણા પરંપરાના જીવનમાં અપાય છે એટલે માણસ પોતાના વિકાસની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. ખાત્રી—પીવા ને જીંધવા પાછળ જ આપણે કેટલો બધો સમય વેડફી નાંખીએ છીએ! એ સમયની નીકને આપણે વ્યક્તિત્વના વિકાસની દિશામાં વાળીએ તો મનુષ્ય કેવડી મોટી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે તે તેને આપોઆપ સમજાય. આપણું રસોડું આપણા જીવનવિકાસ આડેતો એક પુસ્તો છે. તેથી બિલડું પરદેશમાં સામુદાયિક રસોડાં કે ભઠિયારખાનાં ભોજનના પદાર્થો તૈયાર આપે છે અને તેથી બીજાં કાર્યો—ફાયદાકારક કાર્યો માટે સગવડ ફાળવે પાડી શકાય છે. જાતિભેદને લીધે આપણે ત્યાં ઘરઘરનાં રસોડાં જીવડાં હોય છે,

પરન્તુ હવે જ્ઞાતિભેદ નાશ પામવા લાગ્યો છે, હોટેલો-રીશીઓ-ક્ષોળોમાં તૈયાર પદાર્થો મળે છે એટલે આપણે રસોડાનો ધ્વંસ કરવા જેવી પ્રગતિને હિંમતે ઊભાં છીએ. હજી વાર થશે, પણ એ દિશામાં થતી પ્રગતિ મને તો બહુ ગમી છે. કદાચ મારી સુસ્મિતા જેવી સખીઓ ઉપરની મારી ખૂબ જ લામણી હોવાને લીધે પણ મને એ પ્રગતિ વધુ ગમતી હોય !”

અને બધાંમાં હાસ્યનો ગુંગરવ ચાલ્યો.

“આવા તો બીજા ધણાય દાખલા આપી શકાય કે જેમાં આપણી શક્તિનો દુર્વ્યય થતો બચાવીને તે શક્તિને આપણે વધારે સારા અને પ્રાગતિક કાર્યોમાં વાપરી શકીએ. દૂધને માટે ગાય-ભેંસ, રાખવી, કપડાં ધોવા માટે આપણો પોતાનો મૂલ્યવાન સમય ગાળવો, નાનાં બાળકોને ઉછેરવા કે રમાડવા માટે ફળવાયલી સ્ત્રીઓએ ધરના કેદખાનામાં આપો દિવસ ગોંધાઈ રહેવું, વૃદ્ધો કે અપંગોને જાળવવા તથા પોષવા માટે જીવાનોએ બહુવિધ બલિદાનો આપવાં, એકાદ છોકરાને ભણાવવા માટે શહેરમાં ઘર રાખીને રસોડું માંડવું, ઈત્યાદિ કામો પાછળ આપણે આપણી શક્તિને ખૂબ જ વેડફીએ છીએ એમ તને નથી લાગતું સુવદન ?”

“તે તો ભણતાં ભણતાં ખૂબ વિચારો કર્યાં લાગે છે ! આવું બધું જ જાણું છું, પણ તે વિષે વિચાર કરવાને મેં સમય જ લીધો નથી.”

“હવે વિચાર કરીને ય તેનો તું ક્યાં ઉપયોગ કરી શકે તેમ છે ? ખરેખર, તું પાકી કેદમાં પુરાયો હોય એમ મને લાગે છે, અને તારી તથા સુસ્મિતાની મને ખૂબ દયા આવે છે ! આપણે કોલેજમાં બણ્યાં તે શું આવી જિંદગી માટે ?”

એ ક્ષણે પોતાની જિંદગી પ્રતિનો એક પ્રકારનો અસંતોષ વાયુલહરિની પેઠે સુવદનના ચિત્તમાંથી પસાર થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૯

“ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ ”

તારિકાની બધી વાતો સો કોઈ મૂળાં મૂળાં સાંભળી રહ્યાં હતાં. તેની વાતો અંતરમાં અનેરા અભિલાષો જગાડનારી હતી. કાંઈ જુદા જ જીવનનાં સ્વપ્નો તેથી ઊપજતાં હતાં.

સુસ્મિતાને પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ પ્રત્યે વધુ અસંતોષ ઊપજતો હતો. મધુરીને કોઈ એવા પતિની કંખના જગવા લાગી હતી કે જે તારિકા કહેતી હતી તેવા પોતાના વ્યક્તિત્વના વિકાસની બધીય સમવડ કરી આપવા જેવો ઉદાર અને ધનવાન પણ હોય. હજુ તે મેટ્રિકમાં ભણતી હતી પરંતુ તેને કોલેજમાં જઈને વધુ અભ્યાસ કરવાનો ઉમંગ હતો મંજુલા છંદરમાં નાપાસ થઈ હતી, પરંતુ તારિકાની વિચારસરણીએ તેના પર એવો જાદૂ કર્યો હતો કે તે ઘેર જઈને માતાપિતા સાથે ઝગડવા તૈયાર થઈ હતી અને પોતાને છંદરમાં બીજું વર્ષ ભણાવવા તેમ જ ડેઠ બી. એ. સુધી પહોંચાડવા માટેની રહ લેવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકી હતી. પિતાજી ખર્ચ કરવાની અશક્તિ બતાવે તો પોતે પોતાની બંગડીઓ, નેકલેસ અને કાનનાં એરિંગ વેચીને પણ એ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટેનો માર્ગ કરી તે આપવા ઈચ્છતી હતી. પરંતુ મંદારિકા-બી. એસ. સી. ના પહેલા વર્ષમાં જ નિષ્ફળ જવાથી અભ્યાસને અટકાવી ચૂકેલી મંદારિકા તો તારિકાના વિચારો મૂગી મૂગી સાંભળી જ રહી હતી. તે કશું બોલતી નહોતી. મધુરી અને મંજુલા તારિકાના પ્રવચનમાં કોઈ વાર હાએ હા પુરાવતી અને કોઈ વાર કશું પૂછતી, પરંતુ મંદારિકા તો મૂગી જિજ્ઞાસુ વૃત્તિથી બધું સાંભળ્યા જ કરતી હતી.

“ મંદા ! તું કેમ કશું બોલતી નથી ? ” તારિકાએ પૂછ્યું.

“ હું શું બોલું ? તારી પેટે મેં કાંઈ જીવનના લાંબા વિચારો કર્યાં નથી કે વ્યક્તિત્વના વિકાસની તરેહવાર કલ્પનાઓ કરી નથી. ”

મંદારિકાએ જવાબ આપ્યો: “પણ તારી વાતો સાંભળ્યા પછી મને એક વાત પૂછવાનું મન થયું છે કે Individualism એટલે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ પરદેશી રીતે જ થઈ શકે કે આપણી દેશી રીતે એ વિકાસ થઈ શકતો હશે ?”

અત્યારસુધી મૂળી બેસી રહેલી એ છોકરીનો પ્રશ્ન સુવદનને અમકાવનારો બન્યો. તેણે તેના તરફ જોયું.

તારિકાએ પોતાનું પ્રવચન હવે એ વિષય તરફ વાળ્યું: “ન ‘ડિવાઈડ’ થઈ શકે-અવિભાજ્ય રહે તે ‘ઈનડિવિડ્યુઅલ’ અર્થાત્ વ્યક્તિ અને તેની જ વિશિષ્ટતાનો વિકાસ તે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ. એવા વિકાસ માટે જે કાંઈ પરદેશી જીવનમાં અનુકૂળ હોય તે તેમાંથી ક્ષેત્રું અને જે કાંઈ દેશી જીવનમાં અનુકૂળ હોય તે તેમાંથી ક્ષેત્રું: એ બેઉ અનુકૂળ તરવોનો સમન્વય કરીને આપણે આપણો માર્ગ ધરી ક્ષેત્રો એમ મારું કહેવું છે. અલગત, એટલું મારે કહેવું જોઈએ કે એ દિશામાં પરદેશીઓએ જેટલો વિચાર કર્યો છે, જેટલા પ્રયોગો કર્યા છે અને જેવા નિર્ણયો તારવ્યા છે, તેટલા વિચારો, પ્રયોગો અને નિર્ણયો આપણા દેશીઓએ કર્યા નથી, એટલે જેટલી પ્રેરણા પરદેશમાંથી મળી શકે તેમ છે તેટલી પ્રેરણા દેશમાંથી મળી શકે તેમ હું માનતી નથી.”

મંદારિકાએ દલીલ કરી: “એકના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ બીજાના વ્યક્તિત્વના વિકાસનો અવરોધક અને તો?”

“વ્યક્તિ એટલે એક ‘યુનિટ’: એના વર્તુળની બહાર તે દષ્ટિ કરે તો તેનું વ્યક્તિત્વ જ રહેતું નથી, અને પછી તેના વિકાસનો પ્રશ્ન પણ ઉપરિચિત થતો નથી.”

મંદારિકાએ આગળ દલીલ કરી: “સાયન્સની પરિભાષામાં જે મૂળ દ્રવ્ય હોય છે તે બીજા દ્રવ્ય સાથે મિશ્રિત થયા વિના નવો પદાર્થ નીપજાવી શકતું નથી, એટલે પદાર્થ નીપજાવવા માટે બેઉ દ્રવ્ય વ્યક્તિઓને પોતાનાં વર્તુળો તોડીને મળવું પડે છે, તેવું માનવવ્યક્તિઓ માટે નહિ ?”

મંજુલાએ ટહુકા કર્યો: “ સીધી જ વાત કર ને કે પતિ-પત્નીનાં વ્યક્તિત્વ જુદાં માનવાં કે એક ? ”

મંદારિકાએ હસીને કહ્યું : “ બહે ત્યારે તેમ. ”

તારિકાએ જવાબ આપ્યો : “ પતિ-પત્નીનાં વ્યક્તિત્વ જુદાં પણ દાંપતીધર્મ સંયુક્ત. બેઢિનાં વ્યક્તિત્વના વિકાસનો તેમને પૃથક્ પૃથક્ અધિકાર છે, એટલે એક બીજાએ પરસ્પરને વિકાસને અંગે અવરોધક બનવું ન જોઈએ. વ્યક્તિત્વનું રંધન થવાને પરિણામે અનેક સ્ત્રી પુરુષો જ્યારે મનુષ્યત્વનો પણ હિપયોગ કરતાં અટકી ગયાં, દાંપત્યમાં કલેશો ઊભા થવા લાગ્યા, શોષક-શોષિતના વર્ગો પેદા થવા લાગ્યા, ત્યારે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાના વિચારકોએ જે નવી દૃષ્ટિ દુનિયાને આપી છે તે આ જ છે. અરે, આપણે ધર-આંગણે જ જુઓને ! એ દેશો જે બચકર દશા ભોગવી ચૂક્યા છે તે દશા આજે આપણે ભોગવીએ છીએ તે વ્યક્તિત્વદૃષ્ટિનો અભાવ માત્ર છે. ”

જીવનને સ્પર્શતા નવા વિચારો જ્યારે મનુષ્યને કાને પડે છે ત્યારે તે વિચારોને ગ્રહણ કરતાં તેની દૃષ્ટિ પહેલાં પોતાની જાત તરફ જ વળે છે. પોતા ઉપર એ વિચારોનો અમલ કેવી અસર કરે તેનો વિચાર તેને સૌથી પહેલો આવે છે. એ અસર સારી કે ખરાબ હોવાના નિર્ણયનો આધાર તેના મનના ઘડતર ઉપર રહે છે.

તારિકાના જે વિચારો ઘડાઈ રહ્યા હતા તે વિચારો તેને પોતાને ઉત્તમ લાગ્યા હતા. તેના મનના ઘડતરે તેને સમગ્રવ્યું હતું કે દાંપત્યમાં વ્યક્તિત્વનો પૃથક્ વિકાસ મૂલ્યવાન અને આવશ્યક હોય છે. તેથી ઊલટું મંદારિકાના મનનું ઘડતર હતું. એ ઘડતર તેને એમ કહી રહ્યું હતું કે પતિ-પત્નીના પૃથક્ પૃથક્ વ્યક્તિત્વનો સમન્વય અને તેમાંથી ઉદ્ભૂત થએલી એકરસતા એ જ દાંપત્ય. એવા દાંપત્યમાં કોઈ એકે પોતાના વ્યક્તિત્વને બીજાના વ્યક્તિત્વમાં વિસર્જન કરવામાં જ મનુષ્યત્વ રહેલું છે.

મંદારિકા એક મધ્યમ સ્થિતિના નાના કુટુંબમાં જિહરી હતી. તેના પિતા મરણ પામ્યા હતા, માતા વૃદ્ધ હતી, બાઇની કમાણી મર્યાદિત હતી, અને ભોજનનો સ્વભાવ એવો હતો કે મંદારિકાને ખૂબ દુખાઈને તેની સાથે બોલચાલ જેટલો વહેવારે નિભાવવો પડતો હતો. સોસાયટીમાં તેના પિતા એક નાનું મકાન બાંધીને ગુજરી ગયા હતા, તેમાં તેઓ બધાં રહેતાં અને તેનો એક ભાગ ભાડે આપ્યો હતો, તે તેમની આજીવિકામાં ઉપયોગી થતો હતો. મંદારિકા આટલું બણી શકી તે કાંઈક પિતાની લાગણીથી અને કાંઈક માતાની કરકસરથી. તારિકાની વાતો તેને આકર્ષક લાગી હતી પરંતુ જે જીવનચર્યા મંદારિકાએ આજીવન સુધી ગાળી હતી તેમાં તારિકાની વિચાર-સરણીનો અમલ કેવી રીતે બંધબેસતો થઈ પડે તે તેને સમજાતું નહોતું. બી. એસ. સી. ની પરીક્ષા પાસ થતાં સુધીમાં હજી તેને બીજાં બે વર્ષ બણવું પડે, અને એ બણતરફારા પોતે પોતાનો વિકાસ કરવા ઇચ્છે તોપણ બાઇની ઇચ્છા, માતાની વૃદ્ધાવસ્થા અને પૈસાની જોગવાઈ એ ત્રણેનો સમન્વય કેવી રીતે થઈ શકે તે તેની સમજની બહાર હતું. પોતાના વ્યક્તિત્વને ધ્યાન ગણીને તે બણવા ઇચ્છે તોપણ માતાની અવસ્થા તેને તેમ કરવા દે નહિ, બાઇની આવક પહોંચી શકે નહિ અને બાબીનો કકળાટ તો અવરોધક જ અને. આ વિચારમાળા તેના મસ્તિષકમાં ફરવા લાગી અને વ્યક્તિત્વના વિકાસનો વિચાર પીગળી ગયો.

“મંદા ! હવે તારી ગૂંચવણ ઊઠલી ગઈ ?” એમ તેને તારિકાએ પૂછ્યું એટલે મંદારિકાએ પોતાના વ્યક્તિત્વના વિકાસ આડેની બધી ગૂંચવણો તેને કહી સંભળાવી. તુરત તારિકા બોલી : “વસ્તુતઃ એ ગૂંચવણો જ નથી, અને ગૂંચવણો હોય તો તેને નિવારવાનું જે દૃઢ મનોબળ જોઈએ તે તારામાં નથી. જો સાંભળ, તારી જગ્યાએ હું હોઉં તો શું કરું ? વૃદ્ધ માતાની સંભાળ બાબી લઈ શકે એટલે તે તારા અભ્યાસમાં અંતરાય કરી શકે નહિ.

ભાઈ-ભોળામના કકળાટથી દૂર રહેવાને તારે કોલેજના કન્યાછાત્રાલ-યમાં જઈને રહેવું જોઈએ. તું કહીશ કે ખર્ચ બહુ થાય તેને કેવી રીતે પહોંચી વળવું, પરંતુ જો તું માને કે નાણાં કરતાં વ્યક્તિત્વનો વિકાસ ખરેખર વધુ મૂલ્યવાન છે, તોપણ નાણાં કોઈ પણ રીતે જીભાં થઈ શકે. ધરેણાં વેચો, અંગલા વેચો, કરજ કરો, પણ જ્ઞાન-વૃદ્ધિ માટેની તકનો પૂરેપૂરો લાભ લો; એ તક ચૂક્યા તો તે ફરીથી મળવાની નથી અને વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટેનાં આરણ્યં અંધ થઈ જશે તે સુરિમતાની પેઠે તારે માટે પણ ફરી કોઈ વાર જીવડશે કે નહિ તે નક્કી કહી શકાય નહિ. ”

છતર સંયોગોને લીધે કોઈ વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિનીને અભ્યાસમાં આગળ વધતાં અટકવું પડે એ ભલે, પરંતુ જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટેની તકની મૂલ્યવત્તાની બાબતમાં તો કોઈનો પણ કેમ મતભેદ હોઈ શકે? તારિકાની વાત મંદારિકાને એકદમ ગળે ઉતરે તેવી-વહેવારુ આચરણમાં મૂકવા જેવી લાગી નહિ, પણ તે ક્ષણે તેનેય એમ તો મનમાં થયું કે પોતે અભ્યાસની એક ઉમદા તક ગુમાવી રહી છે.

સુરિમતાને પણ અભ્યાસ અટકાવવા માટે જાણે પરતાવેા થઈ રહ્યો હોય તેમ તેના વદન ઉપર ખિન્નતા પ્રસરી.

મંજુલા અને મધુરીના અભ્યાસ માટેના વિચારો વધારે દૃઢ બન્યા.

વાતોમાં ખૂબ વખત વીતી ગયો અને એ વાગી ગયા એટલે બધાં જવાને તૈયાર થયાં. મંજુલા, મધુરી અને મંદારિકાને તારિકાએ જવા દીધી પરંતુ સુરિમતાને રોકી રાખી.

“ તારે તો બહુ દૂર જવું છે, તો તાપ ઓછો થાય એટલે નિરાંતે ચાલ પીને જજે. પાછી ધરના રંગડામાંથી તું ક્યારે છૂટવાની છે? ”

વ્યક્તિત્વના વિકાસના તાજા સાંભળેલા મહામંત્રની પ્રેરણા વચ્ચે ‘ ધરનો રંગડો ’ સુરિમતા અને સુવદન બેઠેને એકસરખો કંટાળાજનક લાગ્યો, અને તેઓ રોકાઈ ગયાં.

પ્રકરણ ૧૦

તારિકાની પ્રાભાવિકતા

આજના તારિકાના પરિચયથી અને તેની વાતોથી સુવદનનું ચિત્ત ખૂબ પ્રભાવિત થઈ ગયું. તારિકામાં આટલું જ્ઞાન, આટલી સમજ, વિચારોની આટલી નવીનતા ભારેલી પડી હશે તેનો ખ્યાલ તેને અત્યારે જ આવ્યો. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી વખતે તેને તારિકાનાં ચાતુર્યોનો ખ્યાલ હતો અને સુસ્મિતા કરતાં તારિકાને ચાતુર્ય અદલ તેણે વધુ માક્સ આપ્યા હતા, પણ સુસ્મિતા કરતાં તારિકાને અભ્યાસના ઓછા માક્સ આપવામાં પોતે ભૂલ કરી હતી એમ હવે તેને લાગતું હતું. કોલેજની પરીક્ષામાં વધુ-ઓછા માક્સ ઉપરથી તે દોરવાઈ ગયો હતો, પરંતુ એવી પરીક્ષા અભ્યાસની વાસ્તવિક સ્થિતિ યતાવતી હોતી નથી. ઠરેલા અભ્યાસને જીવનદષ્ટિએ ઉપયોગમાં લેતાં તારિકા શીખી હતી તેમ સુસ્મિતા શીખી નહોતી, એવું હવે તેને સમજતું હતું.

સુસ્મિતાના શાંત તથા કલ્યાણરા સ્વભાવની તેણે જિંદગી કિંમત આંકી હતી અને તારિકાના તેજસ્વી સ્વભાવની તેણે ઊતરતી કિંમત આંકી હતી, એ પણ પોતાની એક ભૂલ હતી એમ હવે તેને સમજતું હતું. કેવળ કલ્યાણરાપણું એ તો એક પ્રકારની 'રહેવિશ મેટેલિટી'—માનસિક ગુણમાં કહેવાય, સ્વભાવની તેજસ્વિતા એ જ સાચું વ્યક્તિત્વ લેખાય, અને એ દષ્ટિએ તારિકા સુસ્મિતા કરતાં ચડી જાય તેવી હતી એમ તે જાણતો હતો. તેનું વકતૃત્વ તેની સખીઓ પર અને પોતા પર પણ કેવો પ્રભાવ પાડતું હતું! નિસ્તેજ ફ્લેક્સીબલ-જેમ વાળીએ તેમ સ્કેજમાં વળી જાય તેવી સ્ત્રી ભલે પોતાના જેવા સંયુક્ત કુટુંબમાં શાન્તિ જાળવી રાખવામાં મદદગાર બની શકતી હોય, પરંતુ તેના કરતાં તેજસ્વી સ્ત્રી જીવનમાં જરૂર

રસદાયક થઈ પડે એવો અભિપ્રાય સુવદનના ચિત્તમાં આકાર લેતો હતો.

તાપ સખત હતો એટલે તારિકાએ વિજ્ઞાનિક પંખો ચાલુ કર્યો. સુસ્મિતા બેઠીને પાસામાં લઈને એક સોફા પર આડી પડી, તે જોઈને તારિકાએ સુવદનને સૂચવ્યું: “તું મારા અભ્યાસખંડમાં જઈને બેસે તો સુસ્મિતા નિરાંતે બેઠી શકે.”

“તેને બેઠવું હોય તો હું ક્યાં ના કહું છું?” એમ બોલતો સુવદન તારિકાના અભ્યાસખંડમાં ગયો.

તારિકાનાં અભ્યાસનાં પુસ્તકો જોઈને સુવદન દંભ થઈ ગયો. આ કોઈ વિદ્યાર્થીનીનો અભ્યાસખંડ નહિ, પણ પ્રોફેસરનો ‘સ્ટડી-રૂમ’ હોય એવો ખ્યાલ તેને આવ્યો.

તારિકાએ ફેટલાં બધાં પુસ્તકો એકઠાં કર્યાં હતાં! એ બધાં અભ્યાસનાં હોય એમ તેને લાગ્યું નહિ. ‘શેલ્ડ’ ઉપરથી કાઢીને ફેટલાંક પુસ્તકો તેણે જોયાં. અહો! એમાં તો શારીર વિજ્ઞાન, ગૃહ-વિજ્ઞાન, ઝતીય વિજ્ઞાન, પ્રજનનવિજ્ઞાન ઇત્યાદિનાંય ઘણાં પુસ્તકો હતાં.

આટલા વિશાળ વાચન પછી તારિકાએ જે જીવનદષ્ટિ કેળવી હોય અને નિર્ણયો કર્યા હોય તે યથાર્થ જ હોય, એવી છાપ સુવદનના મન ઉપર પડ્યા વિના રહી નહિ.

જુદાં જુદાં પુસ્તકો કાઢીને સુવદન તેનાં પાનાં ફેરવતો હતો એટલામાં આસ્તેથી ડોકિયું કરીને તારિકા બોલી: “શાની જડતી લઈ રહ્યો છે, સુવદન?”

“તારા અભ્યાસનીરતો!” સુવદને જવાબ આવ્યો: “અભ્યાસ ઉપરાંત આટલું બધું વાંચવાનો સમય તું કેવી રીતે મેળવી શકી હોઈશ તેનો મને તો વિચાર થયાં કરે છે.”

તારિકા બોલી: “મેં તને કહ્યું તો છે કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જીવનની એકઠે એક ક્ષણનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે; એક પણ ‘એવેઇલેબલ મિનિટ’નો (મળી શકતી ક્ષણનો) ઉપયોગ કર્યા વિના હું રહી નથી.”

“ખરું કહું, તારિકા ? તારા બાવિ પતિની મને ઇર્ષ્યા થયા વિના નહિ રહે !” સુવદન કાંઈક લાગણીભેર બોલી ગયો.

તારિકા મ્હોં મલકાવીને બોલી : “બેવકૂફ ક્યાંકનો ! એમ જેની-તેની ઇર્ષ્યા કર્યા કરીશ, તો તારી સુરિમતાનું શું થશે ?”

“હું તો સહજ વાત કરું છું; શું સુરિમતા પરનો મારો પ્રેમ તેથી ઓછો થઈ જવાનો છે ? પત્ની પ્રત્યેની મારી દરજ્જા હું સમજું છું; પૂછી જોજે, મેં કોઈ વાર તેની જરા જેટલીય અવગણના કરી છે ?”

“તો પછી બીજાની ઇર્ષ્યા તારે શામાટે કરવી જોઈએ ? જો તેં ધાર્યું હોત તો તું તારી જાતની જ ઇર્ષ્યા કરવાની સ્થિતિમાં ક્યાં નહોતો ?” તારિકાએ ટોણો માર્યો.

“એ વાત હવે સંભારવામાં શો સાર ? એ તો જે બની ગયું તે બની ગયું !” સુવદન પાછલી વાત ઉપર ઢાંકણ ઢાંકવાના ઉદ્દેશથી બોલ્યો.

“અલબત્ત, બની ગયું તે બરાબર બન્યું છે—કશું જ ખોટું થયું નથી; પણ હું તને કાંઈ પૂછું તો તેનો તું સાચો જવાબ આપે ખરો ?” તારિકાએ પુનઃ મ્હોં મલકાવીને પૂછ્યું.

“શામાટે નહિ ?”

“કદાચ તું સંકોચાય.”

“હું જવાબ આપતાં સંકોચાઉં એવું તારે શું પૂછવાનું છે વળી ?” સુવદનમાં જિજ્ઞાસા પ્રકટી.

“ખરી રીતે સંકોચાવાનું કશું કારણ નથી, કેમકે હું તો જે કાંઈ પૂછવા ઇચ્છું છું તે મારા વાચન અને અભ્યાસને અંગે જ છે. તેં આ પુસ્તકો ઉપરથી જોયું હશે કે ‘સાધકો-એનેલિસિસ’ (માનસ પૃથક્કરણશાસ્ત્ર)માં મને ખૂબ રસ છે.”

“એ તો હું જોઈ-જાણી શક્યો છું.”

“એટલે જ હું પૂછું છું કે હું અને સુરિમતા બેઉ તને પરણ-

વાનાં ઉમેદવાર હતાં, અને કયાં કારણોથી પ્રેરાઇને તેં સુસ્મિતાને પસંદ કરી ?”

સુવદન હસી પડ્યો. તેણે સામે પ્રશ્ન કર્યો: “એ જાણીને તું શું કરીશ ?”

“અભ્યાસ અને અવલોકન અંગેનો એ પ્રશ્ન છે. હું ધણાંય અંતરંગ મિત્રોને જેવા પ્રશ્નો પૂછું છું, તેવા જ પ્રકારનો આ પણ પ્રશ્ન છે; માત્ર તેમાં હું અંગત રીતે સંકેતવાળું છું એટલું વિશેષ છે.”

“અને એવા પ્રશ્નોના સાચા જવાબો તને મિત્રો આપે છે? તેઓ સંકેતવાળા નથી, કે પોતાની જાતને છુપાવવા જૂઠું બોલતા નથી?”

“કોઇ સંકેતવાળું છે અને કોઇ કાંઇ છુપાવે પણ છે, કોઇ જૂઠું બોલે છે; પરંતુ હું એનું પૃથક્કરણ મારી રીતે કરી લઉં છું.”

“ત્યારે હું જૂઠું બોલું તો તું મને પકડી પાડે ખરી ?”

“જરૂર પકડી પાડું-પણ તારું જૂઠાણું તારે મ્હોંએ ખુલ્લું પાડીને તને શરમાવું નહિ, હોં !”

“તો તારી પાસે જૂઠું ન બોલવું જોઈએ. સાચું જ કહું છું કે મને તારા કરતા સુસ્મિતાનાં અભ્યાસ, સ્વભાવ અને સૌંદર્ય તે વખતે વધારે આકર્ષક લાગેલાં.”

“તે વખતે વધારે આકર્ષક લાગેલાં’ એટલું બોલીને અટકી કેમ મર્યો ?”

“એમ તું મારી ઊલટપાસ કરે તો હું જવાબ નહિ આપું, તારિકા !”

“તો પછી અધૂરો જવાબ આપવો એ પણ એક પ્રકારે જૂઠો જવાબ આપવા બરાબર જ નથી શું ?”

“તે તું મને તેમ માન.” એમ કહેતાં સુવદન સ્મિતને દબાવી શક્યો નહિ.

“તો હું એમ માની લઉં કે તું પૂરો જવાબ આપતાં સંકેતવાળું છે ?” તારિકાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ તને તારી પ્રશંસા સાંભળવાની ભૂખ લાગી છે કે શું ? ”
સુવદને સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ કેવો પકડાઈ ગયો ! ” એમ બોલતાં જ તારિકા ખડખડ હસી.
સુવદનને પણ લાગ્યું કે પોતે ખરેખર પકડાઈ ગયો હતો. તે
શિકકું હત્યો.

“ હવે આગળ કાંઈ પૂછું ? ”

“ પૂછી શે ત્યારે. ”

“ સુસ્મિતા અને મારા હૃદયના ‘ અર્જ ’ ની-ઉપમાની કાંઈ
સરખામણી કરેલી ખરી કે ? ”

“ હેં !...ના, એ વિષેનો તો મને ખ્યાલ જ નહોતો. ”

“ હવે બસ. મારે કરવાની હતી તે ‘ એનાલિસિસ ’ પૂરી થઈ. ”

એમ કહેતી તારિકા હસતી હસતી ચાલી ગઈ. સુવદને તેને
પાછી બોલાવવા માંડી: “ તારિકા, પાછી આવ, મારી તપાસની
પ્રજ્ઞાવલિ બાકી રહી ગઈ. ”

પણ તારિકાએ જાણે એ સાંભળ્યું જ નહિ. તે તો સીધી
રસોડામાં ગઈ અને ચાહને કેટલી વાર છે તે બટજીને પૂછવા લાગી.
તારિકાના પ્રશ્નોએ સુવદનને વિચારમાં પાડી દીધો.

દાંપત્યજીવનમાં પ્રેમનું જે મહત્ત્વનું સ્થાન છે તે વાત તો તે
પત્નીની પસંદગી કરતાં જૂલી જ ગયો હતો. પ્રેમનું બીજું નામ
હૃદયની ઉપમા, તે માપવાનું કોઈ યંત્ર હોતું નથી, પણ જે એ
વાત પોતાના લક્ષમાં હોત તો એ સુદા પર પણ પોતે વિચાર જરૂર
કર્યો હોત તેમ તેને લાગ્યું. હવે તેને સમજતું હતું કે સુસ્મિતા કરતાં
તારિકાની પ્રેમની ઉપમા પોતા પ્રત્યે વધારે હતી, અત્યારે પણ તે
તેમ જોઈ શકતો હતો.

પરંતુ હવે એ વિષે વધુ વિચાર કરવો એ જ ખોટું હતું.
નવા અનુભવો થાય, નવા પરિચયો થાય, નવા વિચારો જન્મે,
નવીન દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય કે કાંઈ જૂનો પણ સમજાય, તેથી કાંઈ
દાંપત્યને કલુષિત કરાય ?

“ગમે તેમ પણ સુસ્મિતા મારે માટે યોગ્ય જ પત્ની છે, એમાં શંકા નથી. સંયુક્ત કુટુંબમાં સુસ્મિતા દયાતી ચંપાતી પણ બળી શકી છે, અને તારિકા કાંતો બળી શકત નહિ અને કાંતો કુટુંબને તેને માટે નવો આકાર લેવો પડત-નહિ, તારિકા પોતે જ આખા કુટુંબને નવો આકાર આપત ત્યારે જ જંપત. એ એટલી તેજસ્વી છે. કુટુંબની વાત દૂર રાખીએ, તોપણ સુસ્મિતા મારી સાથે એકરસ થવાને કેવી મથે છે ! તારિકા તેમ કરી શકે ખરી ? પ્રેમની જ્વલંત ઉગ્માથી વ્યાપ્ત હૃદય કદાચ તેમ કરી શકતું હોય, છતાં... છતાં...સુસ્મિતા હીક છે, મારા બધા સંયોગો જોતાં તારિકા કરતાં તે વધુ હીક છે...પણ એવકૂફ સુવદન ! આ વિચારો અત્યારે શામાટે કરે છે ? તે માટેનો કાળ તો હવે ગયો છે, અને તે માટે તને પરતાવાનું કશું કારણ નથી.”

એટલામાં તારિકાની ખૂમ આવી: “સુવદન ! ચાહ પીવા આવ !”

સુવદન ઊઠીને ખેઠકના ખંડમાં ગયો. તાપીદાસ પણ આવી ગયા હતા અને ચાહ પીરસાઈ ગઈ હતી.

ચાહ પીતાં પીતાં તારિકાએ કહ્યું: “સુવદન ! તારે જવું હોય તો જા, સુસ્મિતા એક દિવસ અહીં રહેશે.”

“એમ તે થાય ?”

“કેમ ન થાય ? બિચારીને એકાદ દિવસ તો ઘરના રગડામાંથી છૂટવા દે અને અહીંની શાંત-ખુલ્લી હવામાં આરામ લેવા દે !”

સુવદને સુસ્મિતા સામે જોયું. તે કશું બોલી નહિ એટલે તેનો વિચાર રહી જવાનો હશે એમ સુવદને માન્યું. “બેઠાએ પહેલાં નક્કી કરીને જ મને પૂછ્યું લાગે છે !” તેણે કહ્યું.

સુસ્મિતાના વદનમાં સ્મિત પ્રકટયું. સુવદને તેની ઈચ્છાને સ્વીકારી લીધી અને પોતે ચાહ પીને ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૧૧

સવિનય બંડ

ધીમંતરામનું મૃત્યુ થવાથી દામોદરદાસ ઉપરનો ભાર તથા જવાબદારી વધ્યાં હતાં અને તેને પહોંચી વળવાને તે પોતાની હમશેની ધીરજ તથા સહિષ્ણુતા સાથે તૈયાર જ હતા. પહેલાં તો કુમુદ રિસાઈ ને મર્ષ હતી અને ધીમંતરામ પણ અકળાઈ ને જુદો રહેવા તૈયાર થયો હતો, પરંતુ હવે તો કુમુદ તથા તેનાં બાળકો પોતાની સાથે જ રહેવાનાં છે અને બીજાંઓની પેટે તેમને પણ પોતે જ ઉછેરવાનાં છે એ સંગ્રામે તેમને જરાય શંકા નહોતી. કુમુદ પિયરમાં જઈ રહી હતી અને ધીમંતરામના મૃત્યુને દસ માસ થશે એટલે તે પોતાને ત્યાં આવશે એવી દામોદરદાસની ગણતરી હતી.

પરંતુ તેમની એ ગણતરી આટલી વહેલી ખોટી નીવડશે એવું તેમને સ્વપ્નું થ નહોતું. એક વાર કુમુદના ભાઈએ આવીને દામોદરદાસને કહ્યું કે પોતાની બહેન ધીમંતરામની મિલકતનો ભાગ લઈ ને જુદી રહેવા માંગે છે માટે વહેંચણી કરી આપો !

આ સાંભળીને દામોદરદાસ ડઘાઈ ગયા. કુમુદનાં બાળકો પોતાના કુટુંબની વચ્ચે રહીને બિચરી જાય, જુદું ઘર માંડવાની અને ખર્ચ કરવાની કશી થ જવાબદારી વિના કુમુદ નિર્ણય લેવાનું ગણે, ધીમંતરામની મિલકતનો ભાગ જળવાઈ રહે અને જરાએ એછો ન થાય, એવી પોતાના લાભની વાત છોડીને કુમુદ આમ કેમ કહેતી હશે, એ દામોદરદાસને આશ્ચર્યચકિત કરનારો પ્રશ્ન હતો.

દામોદરદાસની ન્યાયવૃત્તિને તે વખતે એક વાત સૂઝી. ધીમંતરામના વીમાની પાંચ હજાર રૂપિયાની રકમ આવી હતી, કાપડની દુકાનમાં તેના ભાગનો સાત-આઠ હજારનો નફો હતો, એ બંધી રકમ સંયુક્ત કુટુંબમાં ખેંચાઈ જાય એ કુમુદને ન રહે એમ તેમણે

જોઈ લીધું. વધુ વાતચીત દર્મિયાન કુમુદના ભાઈના કથનમાંથી પણ એ જ સાર નીકળ્યો. પોતાનું જે કાંઈ હોય તે છોકરાં મોટાં થતાં સુધી જળવી રાખવું અને વ્યાજની આવકમાંથી પોતાનું જીવન ધર ચલાવવું એવી કુમુદની ગણતરી હતી. ધીમંતરામ જીવતો હતો ત્યાંસુધી કુટુંબની સાથે રહેવાની વાત કદાચ કુમુદે માન્ય કરી પણ હોત, પરંતુ હવે તો તે અરેખર જ કુટુંબથી જુદી રહેવા ઇચ્છતી હતી.

દામોદરદાસે તેનો માર્ગ કાઢતાં કુમુદના ભાઈને સૂચવ્યું: “જુઓ, ધીમંતરામના વીમાનાં નાણાં, તેની દુકાનમાંથી આવે તે નફાની રકમ અને તેના બે-ત્રણ હજારના દર-દાગીના છે તે બધું ય કુમુદ બન્ને પોતાની પાસે રાખે, મારે તેને હાથે લગાડવાનો નથી, પરંતુ કુમુદ અને તેનાં બાળકો અમારી સાથે રહીને ઊછરે એ જ વાત મને ગમશે, તે જુદાં રહે તે મને જરાય રુચે નહિ.”

કુમુદના ભાઈને તો આ દરખાસ્ત ગમી, પરંતુ કુમુદને ન ગમી. આઠ દિવસ પછી તેનો ભાઈ ફરીથી આવીને દામોદરદાસને કહી ગયો કે “કુમુદ જુદી જ રહેશે. તેને હવે કુટુંબની સાથે રહેવાની ઇચ્છા નથી.”

દામોદરદાસના બળતા હૃદયે છોકરાંના ઉછેર માટેની ઘણીએ વાતો કરી, પરંતુ કુમુદે તે બધી વાતોનો અસ્વીકાર જ કર્યો, એટલે હવે પોતે જીવતાં પોતાના જ ભાઈનાં બાળકોને-નઆપાં છોકરાંને જુદાં રાખવાની જ વાત તેમને મન ઉપર લેવી પડી. તેમણે નિરાશ થતાં કહ્યું: “બહુ સારું ત્યારે, દીવાળી પર એમ કરી આપીશું.”

તે દિવસથી દામોદરદાસનું મન ઉદ્વિગ્ન રહેવા લાગ્યું. વસંતઆ, વિજ્યા, સુવદન, સુસ્મિતા અને ઘરમાંનાં મોટાં છોકરાં પણ જોતાં કે કુટુંબને વીંખાતું જોવાનું દામોદરદાસને બીલકુલ ગમતું નથી અને પોતાની ઇચ્છાની ઉપરવટ થઇને તેમને પોતાનો ભર્યોભાઈનો માજો ચૂંથવો પડશે.

સુવદને તો પિતાને એક વાર સમજવવાય માંડ્યા: “આપુજી!

એ બધી નકામી લાગણીવશતા છે. નઆપાં અને નમાયાં બાળકોય આપમેળે બિહારીને મોટાં નથી થતાં શું? અને તેથી કેટલાંક તો એવાં સ્વાવલંબી નીવડે છે કે દુનિયામાં નામ પણ કાઢે છે.”

“ એ સાચું બાધ, પરંતુ સંયુક્ત કુટુંબની કેળવણી એ જુદી જ વસ્તુ છે; તને અત્યારે એ નહિ સમજાય.” દામોદરદાસે નિઃશ્વાસ નાંખીને કહ્યું.

સુવદનને પિતાની વાત ન મમી. તેણે જરા બિઠળીને કહ્યું: “ તો બાપુજી! મારે હવે તમને કહેવું જોઈએ કે સંયુક્ત કુટુંબની કેળવણી સૌના વ્યક્તિત્વના વિકાસની આડે આવે છે, અને કેટલાંક તો મોટી ઉંમરે પાંખો તોડી નાંખેલા પંખી જેવાં અસલાય બની જાય છે કારણકે તેમને સ્વાશ્રયી થવાનો જરાએ અનુભવ મળ્યો હોતો નથી. આખું જીવન પરાવલંબીપણે તેઓ ગાળે છે.”

“ એવા દાખલાય હશે તેની કંઈ હું ના કહેતો નથી, પરંતુ જે સ્વાશ્રયની તું વાત કરે છે તે સ્વાશ્રય વાતો પૂરતો રહ્યો છે એમ હું જોઉં છું. જુદાં રહેનારાઓ જ સ્વાશ્રયી થતાં હોય તો દૈનિક જીવનમાં નોકર-ચાકરની જરૂર તેમને કેમ પડે છે? આપણે ત્યાં દૂધ ખાવા માટે પણ ગાય કેમ પોષાતી નથી? સ્વાશ્રયના પ્રેમીઓએ તો જીવનના અંશેઅંશમાં સ્વાશ્રયવૃત્તિ બતાવી આપવી જોઈએ અને એવાં સ્વાશ્રયીઓને સંયુક્ત કુટુંબના ટેકા કે હાંકની જરૂર નથી એ વાત મને માન્ય છે. તેમના વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે મોકળું વાતાવરણ જોઈએ એ મારી સમજની બહાર નથી. હવે તું મને કહે કે કુમુદ પોતાના બાળકો સાથે જુદી રહીને સ્વાશ્રયી જ થશે અને બાળકોના વ્યક્તિત્વની ખીલવણી જ તેનું ધ્યેય બનશે એ વિષેની તને ખાતરી છે?”

“ ખાતરી તો કેમ આપી શકાય, પરંતુ મુશ્કેલીમાં ઊતર્યા વિના માણસને માર્ગ કાઢવાની બુદ્ધિ સૂઝતી નથી. પોતાની વ્યાજની બાંધી આવકમાંથી ઘરખર્ચ ચલાવવાનો ખચાલ કુમુદ કાકીને આવશે એટલે તેને સ્વાશ્રયી થવું જ પડશે, છોકરાંને ખોટાં લાડ તે નહિ

લડાવે, તેમની જીંદગીનો બોજો પોતા પર પડતાં તે તેમને બરાબર કેળવવા મથશે, એ બધું શું તમને બનવાબોગ નથી લાગતું ?”

“જીવનનો જેમને વાસ્તવિક ખ્યાલ હોય, તેમને માટે બનવાબોગ શું નથી હોતું ? પણ કુમુદને તારા કરતાં હું વધારે પિછાણું છું. તે જુદી રહે તેમાં તેનું અને બાળકોનું હિત મને નથી લાગતું.” દામોદરદાસે પોતાની દષ્ટિ પ્રકટ કરી.

“હું તો કહું છું, બાપુજી ! પોતા પરનો ભાર માણસને ચમત્કારિક રીતે ધડતારો નીવડે છે એમ મેં કેટલાય દાખલામાં જોયું છે. કુમુદ કાકીમાં જે ગુણો તમે આજસુધી ન જોયા હોય, તે ગુણો ખીલી નીકળેલા તમે પાછળથી જુઓ પણ ખરા.”

“હીક છે, જોઈશું. સૌ પોતપોતાનો માજો બાંધીને ખેસે અને મારા જેવા વૃદ્ધો એ ચિંતામાંથી મુક્ત બને એ તો સદ્ભાગ્યની વાત કહેવાય. પરંતુ એમના તો છે એકલ માળા, અને મારી તો છે ધર્મશાળા તથા પાઠશાળા, સમજ્યો ?”

સુદવનની દષ્ટિ આડેથી તારિકાએ પાથરેલો વ્યક્તિત્વના વિકાસનો પડદો હટી ગયો અને પિતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ તેને આવ્યો.

પરંતુ એ ખ્યાલ છતાં સુવદનને પિતાજીની દષ્ટિ રચતી નહોતી. બાળકોનાં ધડતર કરવાની એ ધર્મશાળા અને પાઠશાળામાં તે અને સુસ્મિતા સ્વતંત્રતાના ઉચ્છ્વાસ લઇ શકતાં નહોતાં. તેમને કેટલીય રીતે મનને મારવાં પડતાં, કુટુંબનાં બંધન બેઠી જેવાં આકરાં લાગતાં અને મુક્ત વિદ્યારની ઈચ્છાને દગાવી રાખવી પડતી. તારિકાને ત્યાં એક દિવસ રહીને જે મોકળાશમાં મહાલવાનું સુસ્મિતાને મળ્યું હતું, મન પરના ભારમાંથી મુક્તતા મળી હતી, તે તો જાણે એક સ્વપ્ન જ બની ગયું હતું અને ફરીની કુટુંબના રંગડામાં રંગડાવાનું જ તેના નસીબે લખાયલું હતું.

ભાદરવો આવ્યો અને સુસ્મિતાને જરા તાવ આવ્યો કે તુરત સુવદને ડોક્ટરની દવા શરૂ કરી અને થોડા દિવસ પછી તેણે

ડોક્ટર પાસે કહેવડાવ્યું કે “ સુરિમતાને ખુલ્લી હવાની જરૂર છે, માટે થોડા દિવસ નદીપાર લઈ જવાય તો ઠીક. ”

આ બહાનું મળતાંની સાથે જ પિતાજીને કાને નાંખીને સુવદને તાપીદાસના મકાનની નજીકમાં જ બે ઓરડા, વરંડા અને રસોડા સાથેનો એક ખ્લોક ભાડે રાખી લીધો, અને એક રવિવારે ધરમાંથી જોઈ તો સામાન લઈ જઈને ત્યાં રહેવા માંડ્યું.

તળિયતને કારણે દામોદરદાસે પુત્રને સોસાયટીમાં જઈને રહેવાની રજા આપી હતી; પરંતુ મહિનો ગયો, બે મહિના ગયા, પણ સુવદન પાછો ઘેર આવીને રહેવાનું નામ લેતો નહોતો. તેમણે એક-બે વાર એ સંશ્લેષ પુત્રને કહ્યું, પરંતુ સુવદને “ મને ત્યાં ઠીક ફાવે છે, એકાદ માસ પછી વાત ” એમ કહીને વાત ઉડાવી.

દીવાળી આવી અને ગઈ, એટલે કુમુદે મિલકતનો ભાગ વહેંચવાની વાત પાછી તાજ કરી, પરંતુ ધીમંતરામના દુકાનના ભાગીદારે હજી નક્કા-ખોટનું સરવૈયું કાઢ્યું નહોતું એટલે તેમણે એ વાતને આમળ ટેલી.

જનન્યુઆરી માસ આવ્યો. સુવદનને બેંકમાં મુખ્ય એકાઉન્ટન્ટની જગ્યા મળી અને તેના પગારમાં પચાસ રૂપિયાનો વધારો થયો. સુવદન હજી સોસાયટીમાંથી ઘેર આવવાની વાત મન પર લેતો નહિ; અઠવાડિયે કે પખવાડિયે એકાદ દિવસ ઘેર માતા-પિતાને મળવા આવતો; પગારની રકમમાંથી કશુંય તે પિતાને આપતો નહિ, દામોદર-દાસ માંગતાય નહિ.

આમ દિવસો જવા લાગ્યા અને દામોદરદાસને લાગ્યું કે પોતાનો માળો હવે વીંખાઈ રહ્યો છે. એમના દિલને દુઃખ થયું, પણ એક દિવસ સવારે તેમણે પડોશમાં રહેતા રખારીને પોતાની ગાય વેચી નાંખી. જેમને માટે ગાય વસાવી હતી તેમને એ ગાયનું દૂધ ખાવું નહોતું, પછી ગાયની પાછળ પોતે અને વૃદ્ધ પત્નીએ તેનો ભાર

શાને ઉપાડવો, એવો વિચાર આવતાં તેમણે ગાયને બારે હૃદયે વિદાય કરી દીધી.

દામોદરદાસને લાગ્યું કે પોતાનો સંયુક્ત માળો ગમે તેટલો હૂંફવાળો ને હિતકર હોય, પરંતુ પુત્રને કે વિધવા કુમુદને એની હૂંફ અને હિત કરતાં એ સ્વતંત્રતા વધુ રુચે છે. સંયુક્ત કુટુંબ પ્રત્યેનું એ સવિનય ગંડ હોય એમ તેમને સમજાયું.

પ્રકરણ ૧૨

“સ્વતંત્ર ઘર”

સોસાયટીમાંનો નિવાસ સુવદન તથા સુસ્મિતા એકત્રે ખૂબ આહ્વાદક લાગતો હતો. કુટુંબપિજરના સળિયા પોતાની આસપાસથી છૂટી જતાં તેમનાં મન તથા શરીર બંને હળવાં ફૂલ બની ગયાં હોય એવો તેમને અનુભવ થતો હતો.

અહીં સુવદનને વેળાસર નાહી લેવાનું કહેનાર કોઈ નહોતું, કે સુસ્મિતાને વહેલાં ઊઠીને ઘરકામે વળગી જવાનું કહેનાર કોઈ નહોતું. ઘરકામ અહીંય હતું, પરંતુ તે સુસ્મિતાની ઇચ્છા કે અવકાશની રાહ જોતું પડ્યું રહેતું. સુવદનને વેળાસર નાહી જમીને નોકરી પર જવાનું હતું, પરંતુ તેના પોતાના સમયના હિસાબ પ્રમાણે કે હિસાબ વિના તે વર્તી શકતો. કદાચ સવારમાં જ તારિકા આવી હોય અને તેની સાથે તડાકા હાંકતાં મોડું થઈ જાય તો ન્હાયા વિના કે સુસ્મિતા રસોઈથી પરવારી ન હોય તો થોડો નારતો કરીને નોકરી પર જવાને તે સ્વતંત્ર હતો. પોળને ઘેર એ સ્વતંત્રતા જ ક્યાં હતી ?

તાપીદાસના બંગલાથી બે-ત્રણ મિનિટ ચાલતાં જ સુવદનનું નિવાસસ્થાન આવતું. માત્ર ત્રણ ખંડનો એ ભોંયતળિયાનો ‘ફ્લેટ’ તેમને માટે પૂરતો હતો. સામાન્ય સ્થિતિના કોઈ નાના કુટુંબ માટે

એટલી જગ્યા વધુપડતી બેખાય ખરી, પરંતુ સુવદનને માટે એ જરાય વધારે નહોતી. તેણે સુસ્મિતાની તબિયતને નામે હવાફેર માટે એ ફક્ત બાકે રાખ્યો હતો, પરંતુ તેના ઊંડા અંતરમાં તો ત્યાં જુદાં રહેવાનો જ ભાવ હતો; એટલે કે એ પોતાનું ‘ધર’ હતું. અને ધર થયું ત્યારે તો પોતાના મિત્રો, સુસ્મિતાની સખીઓ અને કોઈ વાર બહારગામથી આવતા મહેમાનોને માટે પણ સાંકડી જગ્યા કેમ ચાલી શકે ?

એ રીતે સુવદને પોતાનું સ્વતંત્ર ધર વસાવ્યું હતું અને તે સ્વતંત્રતા માણવાના ભાવથી જ વસાવ્યું હતું; એટલે તેનો સવારથી સાંજ સુધીનો કોઈ નિશ્ચિત કાર્યક્રમ નહોતો, સિવાય કે નોકરી પર જવાના નિયમિત કલાકો. કોઈ પ્રકારનો નિયમિત કાર્યક્રમ એ સ્વતંત્રતાની આડે આવનારી વસ્તુ જ છે ને ? દાખલા તરીકે સુસ્મિતાની તબિયતને કારણે રોજ સવારે એક કલાક ફરવા જવું એ જરૂરી હતું; પતિ-પત્ની સાથે ફરવા જાય એ દૃશ્ય શરુઆતમાં એ દંપતીને ખૂબ આહ્લાદક લાગતું હતું; પરંતુ એ પ્રારંભશૈર્ય અઠવાડિયામાં જ પૂરું થઈ ગયું હતું, કારણકે રોજ સવારમાં વહેલાં ઊઠવાનું તેમનાથી બનતું જ નહિ.

અને પછી તો મિત્રો તથા સખીઓની પાર્ટી સવારમાં આઠ વાગ્યાથી રોજ જમી પડતી. એ પાર્ટીમાં શરુઆતમાં તો ચાહ ખૂબ ઊકળતી, પણ પછી તો છાપાનું વાચન અને તેમાં આવતા બનાવો ઉપરની ચર્ચાપરિષદ એ જ સાડાનવ વાગતાં સુધી ચાલતાં અને સુસ્મિતાને પૂરી રસોઈ પણ કરવા દેતાં નહિ. ઘણી વાર સુવદનને નારતો કરીને કે એકલાં દાળભાત ખાઈને નોકરી પર જવું પડતું. આ મુશ્કેલીનું નિવારણ કરવાને સુવદનને નોકરની જરૂર જણાઈ અને તેણે એક છોકરાને રાખી લીધો. તે વાસણ માંજવાનું, કપડાં ધોવાનું, ચાહ બનાવવાનું, પીરસવાનું અને બેબીને રમાડવાનું કામ કરતો તેથી સુસ્મિતાને ઠીક સમય મળવા લાગ્યો તથા રસોઈ પણ વેળાસર થવા લાગી.

પરંતુ એ વ્યવસ્થા નિયમિત રીતે તો થોડા દિવસ નવી-સવી હતી ત્યાંસુધી જ ચાલી. નોકરની મદદગારીથી સુરિમતાનો ખચતો સમય પાછો અદૃશ્ય થઈ જવા લાગ્યો. ફરવા જવાનું ચાર-છ દિવસ ચલાવ્યું પણ પછીથી બંધ કરવું પડ્યું, કારણકે પુનઃ રસોઈ માટે મોડું થવા લાગ્યું ! સવારે મળતી સખીમંડળીમાં પહેલાં સુરિમતા જોડાતી નહિ, હવે જોડાવા લાગી હતી, અને તેથી સમયનો ખચાવ કર્યા છતાં સુવદનને નસીબે તો દાળ-ભાત ખાઈ ને જ બેંકમાં જવાનું રહ્યું હતું.

એક વાર સુરિમતાએ કહ્યું : “ રોજ રસોઈ મોડી પડે છે અને તેમને જમવાની તકલીફ પડે છે તે મને સારું લાગતું નથી. આ તારિકા, મંદારિકા, મદનમોહન એ બધાં રોજ સવાર-સાંજ આવીને અડી નાંખે છે તેમને એક વાર કહીએ કે સાંજે જ આવવાનું રાખો, તો કેમ ? ”

સુવદન બોલ્યો : “ એમાં એ બિચારાનો શો વાંક છે ? તેઓ કાંઈ તને રસોઈ ન કરવાનું કહેતાં નથી કે પોતાનું કામ તારી પાસે કરાવતાં નથી. ”

“ એ ખરું, પણ એ બધાં આવે છે એટલે મનેય બીજું કામ સૂઝતું નથી અને તેમની સાથે બેસીને વાતો કરવાનું મન થાય છે. ”

“ તો પછી એ વાંક તારો છે, તેમનો નથી. પણ સુરિમતા ! તું તેથી મુંઝાઈશ નહિ. તને ગોઠે અને તારી તબિયત સારી થાય તેટલા માટે તો આપણે અહીં આવીને રહ્યાં છીએ, પછી રસોઈ વહેલી મોડી થાય તેની ચિંતા તારે જરાય ન કરવી. જિંદગી શું કેવળ જમવા માટે છે ? ”

સુરિમતાને સ્વામીના એ શબ્દોથી ઠીક આશ્વાસન મળ્યું. રસોઈ મોડી થતી ત્યારે તેને પહેલાં પોતાના મનમાં કાંઈક શરમ આવતી, પોતે તારિકા સાથે ડ્રાફ્ટ રમવા બેઠી હોય અને પાછળ ભાત દાઝી જાય ત્યારે તેને ક્ષોભ થતો, પરંતુ પોતાનાં સુખ-સગવડ

માટે સ્વામી સર્વ પ્રકારની તકલીફો વેઠવા તૈયાર છે એમ જાણ્યા પછી તેને એક પ્રકારની નિરાંત થઈ.

રવિવારનો દિવસ એટલે સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતાનો અને અનિયમિતતાનો દિવસ. એ અનિયમિતતાનો પૂર્વરંગ શનિવારની સાંજથી શરુ થતો. રવિવાર કરતાંય શનિવાર નોકરી કરનારાઓ માટે વધારે ઉદ્ધાસનો દિવસ હોય છે. બીજા દિવસની રજાની મસ્તી માણતું મન શનિવારે વિશેષ પ્રકુલ્લ હોય છે. તે દિવસે એક બીજા દિવસો કરતાં કાંઈક વહેલી બંધ થાય છે એટલે શનિવારનો સાંજનો ‘સીનેમા શો’ સુવદન અને સુરમિતા જોતાં જ જોતાં. રાત્રે ઘેર પાછાં ફરીને સવારની પૂરી-ભાખરી અને તાજી બનાવેલી ચાહથી ચલાવી લેતાં. શનિવારે રાત્રે મિત્રમંડળી ખૂબ મોડે સુધી જામતી અને રવિવારે નિશ્ચિંત મને મોડાં જાડી શકાતું. કેવો મજાનો રવિવાર ! વહેલાં જમવાની જરૂર નહિ, કામકાજની ચિંતા નહિ, મન તો જાણે હજીવું ફૂલ ! બપોરના એ વાગતાં જમવાનું, પછી પથારીમાં આજો-ટવાનું, સાંજે બગીચામાં ફરવા જવાનું કે મિત્રને ત્યાં મળવા જવાનું, અને રાત્રે રસોઈ કરવી ન પડે તે માટે બજારમાંથી મિઠાઈ-ચેવડો-ચવેણાંનાં પડીકાં ખાંધતાં આવવાનું.

કોઈ પંડિત ક્ષેત્રક કે સંસારશાસ્ત્રી જુએ તો તે સુવદન અને સુરમિતાના ગૃહજીવનને ‘સ્વૈર’ ગૃહજીવન કહે; પણ એ દંપતીને મન અને તારિકાને મન તો વિકાસ માટેની જોગવાઈવાળું, બંધનહીન અને તેથી સ્વતંત્ર એવું એ ગૃહજીવન હતું. સંયુક્ત કુટુંબના સાણસા-માંથી બચી જનાર એ દંપતીને જે મોકળાશ માણવાની મળતી તે કેવી આહ્વાદક હતી !

એક રવિવારે એમ બન્નું કે નોકર સવારમાં પોતાના કોઈ સગાને મળવા ગયેલો તે દસ વાગતાં પાછો આવેલો હતો પણ તે આગ્યો જ નહિ. સુરમિતાએ રસોઈ કરી અને બધાં જમ્યાં ત્યાં એ વાગ્યા. નોકર હમણાં આવશે-હમણાં આવશે એવી આશામાં સુરમિતા બેસી રહી અને સુવદન પડોશમાં કોઈ મિત્રને મળવા ગયો. ચારેક વાગ્યા

હશે એવામાં દામોદરદાસ આવી ચડ્યા. સુરિમતાએ આરણું ઉઘાડ્યું, પણ સુવદન નહોતો એટલે તે થંભી ગયા. તેમણે પૂછ્યું : “ સુવદન ક્યાં છે ? ”

સુરિમતાએ જવાબ આપ્યો : “ બેસો, હમણાં આવશે. પડોશમાં ક્યાંક ગયા છે. ”

દામોદરદાસ દિવાનખાનામાં આવ્યા અને “ બેબી ! ક્યાં મઘ ? ” બોલતાં બેબીને શોધતી તેમની આંખો ચોમેર ફરવા લાગી.

બેબી દિવાનખાનામાં નહોતી, વચ્ચેના ખંડમાં નહોતી, પણ છેક રસોડામાં પેસીને રમતી હતી. દામોદરદાસ રસોડા તરફ આગળ વધ્યા અને જોયું કે બેબી એમાં વાસણોની વચ્ચે બેઠી છે, એટલાડ ઢાળી નાંખ્યો છે, વાસણ માંજવાની માટીથી તેના હાથ અને મ્હોં ખરડાયાં છે, વાસણ ઉપર અને બેબીના મ્હોં ઉપર માખીઓ બણબણે છે. ચાહનાં ચલાણાં પણ હજી એમાં પડ્યાં છે. એક ખિલાડી ખૂણામાં લપાઇને ભાતની તપેલી ચાટે છે. ચોકડીમાં હજી ઘોયા વિનાનાં કપડાંનો ઢગ પડ્યો છે અને ચોમેર જાણે ઊકરડો પથરાઇ ગયો છે !

દામોદરદાસે કહ્યું : “ જલ્દી મોડાં જમ્યાં લાગો છો. ”

સુરિમતા શરમથી બેવાઇ ગઇ હતી. ચાર વાગ્યા છતાં એટલાડ એમ જ પડ્યો રહ્યો છે, એ સસરાજીએ નજરોનજર જોયું તેથી તે જાણે બોંઠી પડી ગઇ. ઉતાવળે ઉતાવળે તેણે બેબીને ઊંચકી લીધી, તેનું ફરાક કાઢી નાંખ્યું અને તેના હાથ-મ્હોં-પગ ઘોષ નાંખીને બહાર આણી.

દામોદરદાસ વધુ કશું બોલ્યા નહિ પણ સુરિમતા સમજી ગઇ કે તેમને ધરના આ હાલહવાલ જોઇને જરૂર દુઃખ થયું હશે. તે બોલી : “ આજે રવિવાર છે એટલે જમવાનું તો મોડું થયું તું, પણ નોકર સવારનો ગયો છે તે હજી પાછો આવ્યો નથી. ”

“ ઠી...ક. ” કહી દામોદરદાસે નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

એ નિઃશ્વાસની ઝાળ સુરિમતાનાં હૃદયને લાગ્યા વિના રહી

નહિ. તેને પોતાનું બહુતર યાદ આવ્યું, પોતાના સ્વતંત્ર ધરની સુધડતાના જુના મનોરથો સાંભર્યા અને સસરાજીની નજરે પડેલી અત્યારની સ્થિતિનો ખયાલ આવ્યો. તેની ભોંઠપનો તો પાર રહ્યો જ નહિ, પરન્તુ નોકર પર આધાર રાખીને બેસી રહેવાનો વિચાર તેને બેવકૂફીભરેલો લાગ્યો. તેને હવે શરૂ ચડ્યું અને હાથે જ વાસણ માંજ નાંખ્યાં, રસોડું ધોયું, અને કપડાં ધોવાનું શરૂ કર્યું, એટલામાં સુવદન આવ્યો. પિતાને જોઈને તે જરા ચમક્યો પણ ખરો.

“ક્યારનાક આવ્યા છો? હું જરા બહાર ગયો હતો.”

“અર્થેક કલાક થયો. અહીં નવનિધરાય વકીલ પાસે આવ્યો હતો. ધીમંતની દુકાનના ભાગીદારને નોટીસ આપવી પડે તેમ છે. તેટલું કામ હતું.”

“શાની નોટીસ વળા?”

“એ ભાગીદારીનો હિસાબ ચોખ્ખો કરતો નથી, ને બહાનાં કાઢે છે તે માટે. સુસ્મિતાની તબિયત તો હવે સારી રહે છે ને?”

“હા, ઠીક રહે છે. દવા લેતાં નથી, પણ હવાફેરથી સારો સુધારો લાગે છે.”

“તો હવે ઘેર આવવાનું રાખો.”

“ના, ના, હજી બે-માસ અહિં જ રહેવાનો વિચાર રાખ્યો છે.”

“તો જેવી તમારી મરજી.” કહી દામોદરદાસે વાત આટોપી અને તે ગિફ્ટ્યા.

સુવદને વિવેક કર્યો : “પાંચ વાગ્યા છે, કલાકેકમાં રસોઈ થશે, જમીને જ જળેને!”

સુસ્મિતાએ એ સાંભળ્યું. તેને ભય લાગ્યો કે-સસરાજી મ્હોં ઉપર ચોડશે કે “હજી સવારનો એટવાડ અત્યારે નીકળે છે, ને કલાકમાં બીજી રસોઈ ક્યાંથી થવાની છે?” પણ દામોદરદાસે કહ્યું : “ના, હું નહિ રોકાઉં. તારી જાનું શરીર ઠીક નથી એટલે જડુ-બાઈ વૈદ્યને બોલાવ્યા છે તે સાંજે છ વાગતાં આવવાના છે.”

એમ કહી દામોદરદાસ ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૧૩

તારિકાનું અદર્શન

પિતાજી ગયા પછી સુવદનને સુસ્મિતાએ જે કહ્યું તે ઉપરથી પહેલાં તો સુવદન નોકર ઉપર ગુસ્સે થયો. એટલામાં નોકર આવ્યો અને તેણે તેને ખૂબ ઊધડો લીધો. નોકરે દલીલ કરી કે “હું મારા બાઇને મળવા ગયો હતો, પણ તેને બહુ તાવ આવેલો એટલે મારે રોકાઈ રહેવું પડ્યું.”

“તારા બાઇને તાવ આવ્યો તેનું અમારે શું? શું મારે તને ખબર આપવો, ખાવાનું આપવું અને ઉપરથી તારું કામ પણ મારે જ કરી લેવું?” સુવદન ચિઠાઇને બોલ્યો.

ત્યાં તો તારિકા આવી અને તેણે જોયું કે સુવદન નોકર ઉપર ખૂબ ખૂબ ચિઠાયો છે. સુસ્મિતાએ તારિકાને બધી વાત કહી અને છેવટે કહ્યું: “આમ હૈયું બાળવા કરતાં હાથ બાળવા સારા. સસરાજીએ ઘરમાં ઊકરડો પડેલો જોયો ત્યારે મારા મનમાં તો એમ થઈ ગયું કે ભોં મારગ આપે તો ભોંમાં સમાઈ જઉં.”

“પણ તારે કહેવું તું કે નોકર આવ્યો નથી તેથી બધું પડ્યું રહ્યું છે.”

“હા, એ તો મેં કહેલું, પણ નોકર ઉપર આધાર રાખવાની વાત પહેલેથી જ મારા સસરાજીને પસંદ નથી. તેમણે મને કાંઈ વધારે ન સંભળાવ્યું એટલું મારું સારું ભાગ્ય.”

તારિકાએ દલીલ કરી: “નોકર ઉપર આધાર ન રાખીએ કે નોકર જ ઘરમાં ન રાખીએ એવી બધી વાતો ઠીક છે. સ્વાશ્રયની મોટી મોટી વાતોય ઘણાને મીઠી લાગે છે. પણ એવીસે કલાક વૈતરું કરીને માંદાં પડીએ, ઘરમાં જ ગોંધાઈ રહીને બખૂચક બની જઈએ, ઘરકૂકડી બનીને કાઇને મળવા-હળવાય ન જઈએ, તો પછી

‘રસોડાની રાણી’ જ કહેવાઈએને ! બધ્યાં તે શું રસોડાની ધૂણી ખાવા ને એકવાડ ઉભેયવા ?”

સુવદન બોલ્યો : “ પિતાજીએ આ બધું જોયું છતાં કશો ઠપકો ન આપ્યો તે ઉપરથી હું માનું છું કે તેમની માન્યતામાં હવે પલટો થતો હોવો જોઈએ. સુસ્મિતા ! તારે જરા ય ગભરાવું નહિ. આપણી સ્વતંત્રતા ઉપર આક્રમણ કરે એવું કશું ય આપણે ચલાવી બેવાનું નથી.”

છ વાગવા આવ્યા હતા. નોકર આવી ગયો હતો. સાંજની રસોઈનો વિચાર માંડી વાળીને સુસ્મિતા, સુવદન અને તારિકા ફરવા નીકળી પડ્યાં. માર્ગમાંથી મંદારિકા અને મદનમોહન જોડાયાં. દેશની, પરદેશની, નેતાઓની, સમાજની, મિત્રોની, સગાંની એમ અનેકવિધ વાતોના તડાકામાં દોઢ-બે કલાક આનંદમાં નીકળી ગયા તેની કોઈને ખબર પણ પડી નહિ.

આઠેક દિવસ ગયા અને નોકરે નોકરી કરવાની ના પાડી એટલે સુસ્મિતાને ધ્રાશ્કો પડ્યો. અઠવાડિયા પછી તે નોકરી છોડવાનો હતો એટલે સુવદને બીજા નોકર શોધવા માંડ્યો. બેંકમાંના પટાવાળાઓને તેણે નવો નોકર શોધી આપવા કહ્યું, મિત્રોને કહ્યું, પડોશીઓને કહ્યું, પરંતુ નોકર મળતો નહોતો. બે દિવસ બાકી રહ્યા એટલે તેણે નોકરને સમજાવવા માંડ્યો, વધુ પગાર આપવાની લાલચ આપી, નવાં કપડાં સીવડાવી આપવા કહ્યું, પણ તેણે માન્યું નહિ. છેવટે સુસ્મિતાએ તેને ખૂબ મમતાથી સમજાવવા માંડ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે ચોતે ચાર રૂપિયા વધારે પગાર લેશે અને બીજું બધું ધરકામ કરશે પણ કપડાં નહિ હુએ. એ દરખાસ્ત સુવદન પાસે આવી ત્યારે તેણે તે મંજૂર રાખી અને રોજ કપડાં ધોવાને માટે ધોબી આંધ્યો.

અઠવાડિયા પછી ધોબીએ અમલકાર બતાવવા માંડ્યો. એક વાર સુસ્મિતાની નવી સાડી ફાટેલી જણાઈ, પરંતુ પછીથી જણાયું

કે તે સાડી સરખી કિનારની પણ જૂની હતી અને માની લીધું કે બદલાઈ ગઈ હશે. બીજી વાર ધોખી બેઝીનું ફરાક ગુમાવી આવ્યો અને તેણે બચાવ કર્યો કે નદીના પાણીમાં તણાઈ ગયું. ત્રીજી વાર તે સુવદનનું પેન્ટલૂન બદલાવી લાવ્યો જે તેના કોટના કાપડથી જૂદી જાતના કાપડનું હતું! તેણે ધોખીને દુપકો આપ્યો, ધોખીએ ધરાકમાં તપાસ કરીને લાવી આપવા કહ્યું, પણ તેણે તે લાવી આપ્યું નહિ એટલે સુવદનને ત્રીસ રૂપિયા ખર્ચાને કોટ-પેન્ટનો નવો સૂટ સીવડાવવો પડ્યો. શું કરે બિચારો? ધોખી વિના કાંઈ ચાલે તેમ હતું!

કોઈ કોઈ વાર સુવદનને લાગતું કે પૈસા વપરાવા કરતાં એક યા બીજી રીતે વેડફાય છે વધારે; મહિનો પૂરો થતાં દોઢસો રૂપિયામાંથી પાંચ પણ બચતી નથી; પરંતુ જીવન એવી ઘરેડ પર ચડ્યું હતું કે તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાનો ને પૈસા બચાવવાનો માર્ગ જ તેને દેખાતો નહોતો. મહિનો થતો, પગાર મળવામાં આવતો અને તેને કેફ ચડતો; મહિનો પૂરો થતાં ખિરસું ખાલી થયે કેફ ઊતરતો; કાંઈક વિચાર પણ તે વખતે જ આવતો, પરંતુ પુનઃ પહેલી તારીખ આવતી અને તે બધું ભૂલી જતો, તથા મનને મનાવતો: “જીવન આમજ પૈસા એ ક્ષુદ્ર વસ્તુ છે!”

તો શું જીવનમાં મોજમજાહ માણવી એ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે? તેનામાં જે થોડા કૌટુંબિક સંસ્કાર પડ્યા હતા તે કહેતા: “ના, મોજમજાહ તો અનિષ્ટ વસ્તુ બેખાંચ, મોજમજાહ તો ઉડાઉ ધનિકો માણે, મારા જેવા સામાન્ય સ્થિતિના માણસને તે કેમ પાકવે?” પરંતુ તેને ખાતરી હતી કે પોતે મોજમજાહ પાછળ પૈસા બગાડતો નહોતો જ. ‘સુપીરિયર સ્ટાંડર્ડ’ (ઉચ્ચ ધોરણ) મુજબનું જીવન ગાળવું એ કાંઈ મોજમજાહ નથી. જીવનના ઉચ્ચ ધોરણની વ્યાખ્યા અને વીગતોમાં જોડા ઊતરવાનો તેને બાગ્યે જ વિચાર થતો.

માતાપિતાથી અલગ રહેવાથી, તેમનાં સુખ-દુઃખ દષ્ટિથી દૂર

રહેવાથી, કુટુંબનાં ઈતર જનોનો ખયાલ આવતો અટકવાથી સુવદન મુક્ત-નિશ્ચિંત જીવન માળતો હતો અને તે તેને બહુ ગમી ગયું હતું. તેની દુનિયા હવે નાની બની હતી, અને એ નાની દુનિયા પણ વૈવિધ્ય અને રસથી ભરપૂર હતી, એટલે દિવસનો મોટો ભાગ તે આનંદ-વિનોદમાં ગાળી શકતો, તેનું મન હળવું ફૂલ બની રહેતું.

મંદારિકા તો ત્રીજે-ચોથે દિવસે સુસ્મિતાને મળવા આવતી પરંતુ તારિકા તો રોજ અને કોઈ દિવસ તો એ વાર પણ આવતી. મદનમોહન તેનો પડોશી હતો અને સુવદનની પહેલાં કોલેજમાં બણતો હતો એટલે એકબીજાની જૂની ઓળખાણ તાજી થવાની સાથે પડોશીદાવે એક નવા મિત્રો બન્યા હતા. એ મિત્ર-સખીની મિશ્ર મંડળીમાં સુવદનને જાણે વિનોદનું વ્યસન પડ્યું હતું અને કોઈ દિવસ જો કોઈ આવ્યું ન હોય તો તેને ગમતું નહિ. શહેરના ધરમાં સુસ્મિતા સાથે વાતચીતનો અવકાશ થોડો મળતો, અહીં તો પુષ્કળ મળતો, એટલે સુસ્મિતાની વાતો ને સહવાસમાં સુવદનનો રસ ઓછો થાય એ સ્વાભાવિક હતું. સ્વામીના અતિપરિચયને પરિણામે સુસ્મિતાને પણ સખીઓના પરિચયવૈવિધ્યની ભૂખ લાગતી ખરી.

“ પરમ દિવસે આપણી બેબીની વર્ષગાંઠ છે, યાદ છે કે નહિ ? ” સુસ્મિતાએ કહ્યું.

“ ના ! ત્યારે તો તારિકા એ વાત જાણતાંની સાથે જ મીજબાની માંગવાની.”

“ હું એટલા મોટે જ કહું છું કે કેટલીક વસ્તુઓની યાદી હું તમને આપું તે કાલે તમારે લેતા આવવાનું છે.”

“ શું જમણું કરીશું ? ”

“ એ તો તારિકા આવે ત્યારે નક્કી કરીશું ”

પણ તારિકા તે દિવસે ન આવી. સુવદન અને સુસ્મિતાએ રાતના દસ વાગતાં સુધી તેની રાહ જોઈ.

બીજે દિવસે સવારમાં જ તારિકા આવશે એવી સુવદનની

ગણતરી હતી પણ તે ન આવી. છેવટે સુવદન અને સુરિમતાએ આસુદી-પૂરીનું જમણુ ઠરાવ્યું અને જોઈતી વસ્તુઓની યાદી સુરિમતાએ સુવદનને લખી આપી.

સાંજે બધી વસ્તુઓ લઈને સુવદન ઘેર આવ્યો. તે મદન-મોહનની સાથે થોડું ફરી આવ્યો, જમ્યો, રાતના નવ વાગ્યા, છતાં તારિકાનું દર્શન થયું નહિ. તેની તણિયત નરમ હોવાની બેઠાએ કદ્દપના કરી.

જન્મગાંઠને દિવસે સવારમાં મંદારિકાત્રે જમવાનું નિમંત્રણ આપવા સુરિમતાએ નોકરને મોકલ્યો અને તારિકાને નિમંત્રણ આપવા સુવદન પોતે ગયો. તારિકા પોતાના અધ્યાસખંડનાં આરણાં બંધ કરીને બેઠી હતી, એટલે સુવદને આરણાં ઊઘડાવ્યાં અને તેણે આશ્ચર્યની વચ્ચે જોયું કે તારિકાના વદન પર નરી ઉગ્રતા છવાઈ રહી છે !

“ તારિકા ! બે દિવસથી તું બિલકુલ કેમ દેખાઈ નહિ ? તણિયત તો નરમ નથી ને ? ”

તારિકા કશે જવાબ ન આપતાં એક આરામખુરશી તરફ વળી અને તેમાં પછડાતી પડી.

સુવદન જવાબની રાહ જોતો તારિકા સામે તાકી રહ્યો, પણ તેને જવાબ ન મળ્યો.

“ શું છે તારિકા ? તું આમ કેમ બની ગઈ છે ? ” સુવદને ફરીથી પૂછ્યું.

“ કશું નથી. તારે તે જાણવા જેવી વાત નથી. કહે, તું કેમ આવ્યો છે ? ” તારિકાએ રોષમાં જ પૂછ્યું.

“ ના, હું એમ નહિ કહું. તું રોષમાં છે, મારા પરના રોષને કારણે તો તું બે દિવસથી અદૃશ્ય રહી નથી ને ? ”

“ એ તું મને ન પૂછ. તને મારું જે કાંઈ કામ હોય તે કહે. ” તારિકાએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“ તો તને મારા પર મારું લાગવાનું કાંઈ કારણ ઉપસ્થિત

થયું હોય એમ લાગે છે; હું કશું જાણતો નથી, મારે તારી પાસેથી તે પહેલાં જાણવું છે.”

“હું કશું કહેવાની નથી.”

“તો હું જઈ છું.” કહેતો સુવદન. ઓરડાની બહાર નીકળી ચાલવા લાગ્યો.

તારિકાએ તેને કમ્પાઉન્ડમાંથી ચાલ્યો જતો બારી વાટે જોયો અને હાક મારી: “સુવદન! પાછો આવ!”

સુવદન તુરત પાછો ફર્યો. તે પાછો બંગલામાં પેસે તે પહેલાં તાપીદાસે વરંડામાં આવી તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી તેને ઊભો રાખ્યો અને કાનમાં કહ્યું: “સુવદન! તું તેને સમજાવ, એની હડ બેવફૂરીબરેલી છે.”

“પણ છે શું કાકાજી?”

“મારે તેનું લગ્ન ગોઠવવું છે. તે પરણવાની જ ના કહે છે!”

“ઠી...ક!” કહેતો તુરત સુવદન અંદર પેડો. તાપીદાસે પણ તેને વધુ ન રોક્યો. આ છૂપી રોકાણ તારિકાની જાણમાં ન આવી જાય એવી એમની ઈચ્છા હતી.

સુવદન તારિકાની સમીપે આવી મૂગો મૂગો ઊભો. તારિકાએ કહ્યું: “એમ ઊભો શામાટે રહે છે? ખુરશી ઉપર તો બેસ.”

સુવદન ખુરશી પર બેઠો.

“તને મારા પર રોષ ચડ્યો, ખરું? પણ હવે રોષનું કારણ રહ્યું નથી.”

“પણ તું બે દિવસ કેમ દેખાઈ નહિ, તેનું કારણ તો તું કહેતી જ નથી.”

“પિતાજીએ તને કહ્યું, પછી મારે કહેવાની શી જરૂર છે?”

સુવદનનું મોં વિલાપ ગયું. તાપીદાસે પોતાની સાથે છાની વાત કરેલી તે તારિકા જોઈ ગઈ હોવી જોઈએ એમાં શંકા નહોતી.

પ્રકરણ ૧૪

“મારે ને તારે શું?”

એ એક ક્ષણ મૂગો રહીને સુવદન બોલ્યો: “પિતાજીએ જે કાંઈ કહ્યું તે જુદું જ છે. તું બે દિવસ સુધી નિલકુલ મળવા જ ન આવી તેનું કારણ તો તારે જ કહેવાનું છે.”

“બીજું કાંઈ જ કારણ નથી, સુવદન! મને તારે ત્યાં આવવું ન ગમ્યું અને હું ન આવી. કંકાસથી હું અસ્વસ્થ રહું છું અને એવી સ્થિતિમાં મને ધરની બહાર નીકળવું ગમતું નથી.” તારિકા બોલી.

“ધરના વાતાવરણમાં અસ્વસ્થતાનું કારણ રહ્યું હોય તો બહાર જવાથી જરા સ્વસ્થ થવાય, અને તું તો તેથી બિલકુલ જ વાત કરે છે.”

“તને લાગે તે ખરું. મારી પ્રકૃતિ વિલક્ષણ છે તે તું ક્યાં નથી જાણતો? હવે તું શામાટે આવ્યો છે તે કહે.”

“તું અસ્વસ્થ છે અને હું તો તને મારે ત્યાં તેડી જવા આવ્યો છું.”

“શામાટે?”

“જમવા.”

“શું છે?”

“બેબીની વર્ષગાંઠ.”

“મને માફ કર, હું નહિ આવું શકું. મારું ચિત્ત અસ્વસ્થ છે અને હું સૌની વચ્ચે જમવા નહિ બેસી શકું.”

‘તો અમે બધાં તારે ત્યાં આવીએ અને તું જમણની વ્યવસ્થા કર!’

તારિકાના વદન પર સ્મિત ફરક્યું: “થેંક યુ! મને પહેલેથી અગર હોત તો હું તેમ જ કરત.”

“પણ હવે? બેબી અને સુસ્મિતા તેડવા આવે તો આવીશ? કાંઈ પણ રીતે તારે આવ્યા વિના છૂટકો નથી.”

“મારે માટે કોઈએ તરદી બેવાની જરૂર નથી. મારું મન જીત્યું છે, મને કશું ગમતું નથી.”

“તું અમારું જમણુ અને આનંદ બમાડે છે, તારિકા ! તું પોતે જ બેખીની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે જમણુ માંગશે એવી મણુતરીથી તો અમે જમણુ જોડવ્યું, અને તું જ ના કહી એસે તો અમને કેવું લાગે ?”

નીચી દષ્ટિ ઢાળી રહેલી તારિકાએ મસ્તક જીત્યું ક્યાં વિના આંખો જીંચકીને સુવદન બણી જોયું. પોતે નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરતી હોવાથી સુવદન ખરેખર ખિન્ન બની જતો હોય એમ તેણે જોયું અને તેનું દિલ નરમ પડ્યું.

તે ખુરશીના અડીંગણ પર પાછી પડી અને થોડી ક્ષણ રહીને બોલી: “તને માહું લાગે છે તો હું આવીશ, પણ એક શરત. તારે કશું સુસ્મિતાને કહેવું નહિ. હું એ દિવસ ન આવી તેનું કારણ તારે સહજ માંદગીનું બતાવવું.”

“એ શરત મને માન્ય છે.” એમ કહેતો સુવદન ઊઠ્યો.

તારિકા જમવા તો આવી, પરંતુ અત્યંત ગંભીર મ્હોં રાખીને મૂંગામૂંગાં તેણે જમી લીધું. જે આનંદ-વિનોદ સ્વાભાવિક રીતે જ આવા જમણુપ્રસંગે પ્રકટવો જોઈએ તે તારિકાના મૌનથી પ્રકટ્યો નહિ. આખી મંડળીમાં તેજ એક વિનોદનું પ્રયત્ન ઝરણુ હતું અને તે જ જ્યારે બંધ થઈ ગયું ત્યારે રસની રેલ ક્યાંથી વહે ? સુવદનને પણ લાગ્યું કે તારિકાના મનની અસ્વસ્થતાને લીધે બેખીની વર્ષગાંઠનો આનંદ બરાબર માણી શકાયો નહિ.

છેક સાંજે તારિકા ઘર તરફ પાછી ફરવા નીકળી, ત્યારે સુવદનને ઈચ્છા થઈ કે પોતે તેના લગ્ન સંબંધી તેના પિતાની દરખાસ્ત વિષે કાંઈક પૂછી જીએ. સુવદન પણ તેની સાથે સાથે ચાલ્યો અને

“ચાએને જરા ફરીને પછી ઘર તરફ પાછાં વળાએ ” એમ કહેતાં તારિકાએ એ દરખાસ્ત રવીકારી લીધી.

“ તારિકા ! તું લગ્ન કરવાની ના પાડે છે એટલું જ મને તારા પિતાએ કહ્યું છે, તેનું કારણ તો તારે મને કહેવાનું છે. ”

“ તારે કારણ જાણવાની શી જરૂર ? પિતાજીએ તને મને સમજાવવાનું જ કહ્યું હોવું જોઈએ. ”

“ જરૂર, તેમણે એમ જ કહ્યું છે, પણ હું તને સમજાવવા જ ઈચ્છું છું એમ અત્યારે કહી શકું નહિ. તું તારો કેસ રજૂ કરે, ત્યાર-પછી હું વિચાર કરી જોઉં. ”

“ તું જાણે છે કે પિતાજી મને કોની સાથે પરણાવવા માંગે છે ? ”

“ ના. ”

“ તો સાંભળ. પેલા મનહરલાલ વકીલ હમણાં રાંડ્યા છે ને, તેમની સાથેની ગોઠવણની વાત છે. એ બાળકોનો આપ, અને હું થવાની તેના તેર વર્ષના છોકરાની મા ! એ વાત તો દૂર રહી, પણ હું જોને ચાહું નહિ તેને પણ મારે પરણવું જોઈએ એ જીલમ સામે જ મારો સૈદ્ધાન્તિક વાંધો છે. ”

“ તારો સૈદ્ધાન્તિક વાંધો તો ખરાખર છે, પણ તારે યોગ્ય પચીસેક વર્ષનો જીવાન ન્યાતમાં કુંવારો મળવાનો સંભવ નથી. ”

“ સંભવ ન હોય તો મારે ક્યાં પરણવું છે ? મેં તો પિતાજીને કહ્યું છે મારે આગળ અભ્યાસ કરવો છે, એમ. એ. ની ટર્મ્સ ભરવાનો મારો વિચાર છે, પણ તે મને પૂને જવા દેવાની ના કહે છે. ”

“ એમ. એ. ની ટર્મ્સ ભરવા માટે પૂના જવાની શી જરૂર ? અહીંની કોલેજમાં ય ટર્મ્સ ભરી શકાય. ”

“ પૂનામાં મેં બી. એ. નો અભ્યાસ કરેલો, ત્યાંના પ્રોફેસરોનો મને સારી પેઠે પરિચય થયેલો, એટલે મને ત્યાં વધુ મમે છે. હું

ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને સારી પેટે ઓળખું—અહીં તદ્દન નવુંસવું, મને પૂનામાં જેવું ગમે તેવું અહીં ન ગમે.”

સુવદનને ગળે એ દલીલ ખરાબર ઊતરી નહિ. ઇટર સુધી અમદાવાદમાં બજેલી તારિકાના પરિચયના પ્રોફેસરો અમદાવાદમાં પણ હતા. અને જૂના સહાધ્યાયીઓ તો પાસ થઈ થઈને રસ્તે પડી ગયા હોય, તેઓ હવે પૂનાની કેલેજમાં પણ ક્યાંથી હોય ?

“તું શું પૂનામાં એકલી રહેવા ઇચ્છે છે ? કે તારા અબ્યાસ માટે તારા પિતાજી પાછા પૂને આવીને રહે એવી તારી માંગણી છે ?”

“હું પિતાજીને તકલીફ આપવા ઇચ્છતી નથી, હું એકલી પૂને રહી શકીશ.”

સુવદન જરા વિચારમાં પડ્યો અને પછી બોલ્યો : “મને તો લાગે છે કે તારે મનહરલાલ સાથે પરણવું નથી એટલે તેં અબ્યાસનું બહાનું આગળ ધર્યું છે, ખરું કે નહિ ?”

તારિકા હસી.

“ખરું ને ?”

“ખરું, હું તારી આગળ શામાટે છૂપું રાખું ? એક વાર તો છૂપું રાખીને પસ્તાઈ છું !”

“હે !”

“એમાં ચમકે શાને ? હવે તો તું પરણ્યો છે એટલે કહેવામાં વાંધો નથી કે તેં સુસ્મિતાને પસંદ કરી છે—સુસ્મિતા કાંઈ તને પસંદ કરીને ચાલતી નહોતી; પરણ્યા પછી પતિને ચાલતાં તે શીખી હોય તો ભલે ! તેં મને પસંદ ભલે ન કરી પરન્તુ મારો ચાહ તો તારી પ્રત્યેજ હતો, અને હું તે બોલી શકી નહિ, એટલે જ પસ્તાઈ.”

સુવદન ચાલતો ચાલતો થંભી ગયો અને તારિકાની સામે જોઈ રહ્યો. આથમણા આકાશમાં સંધ્યા ખીલી હતી અને તેનું રતુંઅકું તેજ તારિકાના વદન ઉપર પથરાઈ રહ્યું હતું. પત્નીની પસંદગી

કરતી વખતે તેણે તેની યોગ્યતાના માક્ષર્ મૂકી જોયા હતા, પરન્તુ એક જ મોટી ભૂલ કરી હતી તે અત્યારે તેને પુનઃ સાંભરી કે પોતા તરફ પ્રેમની હિમા કયા દિલમાંથી વહે છે તેની તેણે તજવીજ જ કરી નહોતી. પહેલાં પણ એક વાર આ જ મુદ્દો તારિકાએ પોતા સમક્ષ મૂક્યો હતો અને તેણે બીજી રીતે એ જ મુદ્દો આગળ કર્યો હતો.

તેણે કહ્યું : “ તારિકા ! તેં મને આ વાત અત્યારે આટલી પ્રકટ રીતે શાને કહી ? ”

“ હવે કહેવામાં વાંધો નથી માટે કહી. ”

“ તેં મને પણ પરતાવાની આગમાં ઝીંક્યો ! ”

તારિકાએ જિભાં રહીને રિમત કર્યું અને કહ્યું : “ હવે જિભો ન રહેતાં આગળ ચાલ. ”

સુવદન આગળ ચાલવા લાગ્યો અને બોલ્યો : “ તો મારે હવે તને પૂછવું જોઈએ કે મને ચાહવા જેવા કયા ગુણો તેં મારામાં જોયા હતા ? ”

“ તારી પેઠે હું ગુણો ને યોગ્યતાના માક્ષર્ મૂકીને સરવાળો કરતી નથી, સમજ્યો ? ”

“ તો પછી મારી પ્રત્યે તારી સુકોમળ લાગણી વળવાનું કોઈ કારણ તો હોવું જ જોઈએ ને ? ”

“ તને તારી પોતાની પ્રશંસા સાંભળવી બહુ ગમતી હોય એમ લાગે છે. ” એમ કહેતાં તારિકાને ફરીથી હસવું આવ્યું.

“ ન કહેવું હોય તો મારે સાંભળવું પણ નથી. સાંભળવાથી કદાચ વધુ દુઃખ થાય. ”

“ હાં, હવે સમજ્યો. ચાલ, હવે તારે મને લગ્ન માટે જોટલું સમજાવવું હોય તેટલું સમજાવ. ”

“ હવે તો હું કહું છું કે તારા દિલને ન રુચે એવું લગ્ન તું ન કરીશ. પણ તું બણવાને માટે પૂના જાય તે વાત મને ગમતી નથી. ”

“ કેમ વારુ ? ”

“ અહીં અભ્યાસ થઈ શકે તેમ છે—પૂને જવાની જરૂર નથી. ”

“ છતાં પિતાજી બણવાની પરવાનગી આપે તો હું પૂને જ જઈશ. ”

સુવદન મ્હોં ચડાવીને બોલ્યો: “ તો બલ્લે જન્યે; તારા પડોશ અને પરિચયને માટે તો હું પિતાજીને માહું લગાડીને સોસાયટીમાં રહું છું, અને તું ચાલી જવાની હોય તો...”

“ તને ન ગમે, એમ ને ? પણ તને ગમાડનારી સુસ્મિતા છે, મારે ને તારે શું ? ”

સુવદને જોયું કે તારિકાના ઓઠ પર, વદન પર અને આંખોમાં એક કાતિલ ઉપાલંબ રમતો હતો.

પ્રકરણ ૧૫

છાપરાનો મોલ

ધીમંતરામના વીમાના સાડાપાંચ હજાર રૂપિયા આવ્યા હતા તે કુમુદના નામે દામોદરદાસે એકમાં જમા મુકાવ્યા હતા. હવે દુકાનના નફાની ચોખવટ થાય અને નફાની રકમ મળી જાય એટલે પછી કુમુદની ઈચ્છા પ્રમાણે તેનો જુદો ભાગ કાઢી આપીને જુદાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપવાનું તેમણે મનમાં ગોઠવી રાખ્યું હતું.

કુમુદે પણ બરાબર હિસાબ ગણી રાખ્યો હતો. વીમાની રકમ ઉપરાંત દુકાનમાંથી ઓછામાં ઓછા દસેક હજાર મળશે એવું તેનું અનુમાન હતું. એ અનુમાન કોઈ મણતરી ઉપર આધાર રાખતું નહોતું પણ ધીમંતરામ જીવતો હતો ત્યારે કહેતો હતો કે દુકાનના નફામાંથી બેઉ ભાગીદારો સરખી રકમ ઉપાડીએ છીએ અને નફો વધારે હોય તેટલો બેઉ ભાગીદારોની સહિયારી રકમ તરીકે દુકાનમાં જમા રહે છે. આઠ વર્ષથી દુકાન ચાલતી હતી તો ઓછામાં ઓછો એ નફો વધારો દસેક હજારનો તો હોય જ ને ? ધીમંતરામની

કશી મૂડી રોકાતી નહોતી. મૂડી તો ભાગીદાર કેવળચંદ કાપડીઆની જ હતી અને મૂડીનું તેને દુકાનમાંથી વ્યાજ મળતું હતું. એટલે ધીમંતરામનો અને તેની પછી તેના વારસદાર તરીકે તેના છોકરાનો અર્ધા નફા ઉપર હક્ક હતો. હજી પણ દુકાન તો ભાગીદારીમાં જ ચાલ્યા કરતી હતી.

નફાની ચોખવટ કરવામાં કેવળચંદ વિલંબ કરતો હતો. એક-બે વાર દામોદરદાસે દુકાને જઈને પણ હિસાબ માટે કહેલું પરન્તુ કેવળચંદે સીધો જવાબ આપેલો નહિ, તેથી વેપારમાં તે કશી ધાલમેલ કરે તે પહેલાં તેને નોટીસ પણ આપેલી. નોટીસ અપાઈ એટલે સંબંધ બગડ્યો સમજી લેવાનો, તે કારણે ભવિષ્યમાં દુકાનની ભાગીદારીમાં કેવળચંદ ધીમંતરામના દીકરાનો હિસ્સો ગણે કે ન ગણે, પણ રજેલા નફામાં તો તેને હિસ્સો હતો જ, તેની કાંઈ કેવળચંદથી ના પાડી શકાય તેમ હતું ?

નોટીસનો જવાબ કેવળચંદે ઘણો મોડો મોડો આપ્યો, અને એ જવાબ કેવળ નાહી નાંખવા જેવો જ હતો, બલકે કેવળચંદે સામો નુકસાનીનો અડધો ભાગ માંગ્યો હતો ! નુકસાની પણ અદાર હજાર રૂપિયાની, જેમાંના નવ હજાર રૂપિયા કુમુદે કેવળચંદને આપવાના ! નોટીસનો જવાબ કુમુદને નામે આવ્યો હતો, તે વાંચીને તેને આખા શરીરે પરસેવો વળી ગયો. વેપારની વાતમાં તે સાધારણ રીતે કશું સમજતી નહિ, પરન્તુ દશ હજાર જેટલો નફાનો ભાગ મેળવવાની તેની મણતરી ઊંધી વળી જઈને ઉપરથી નવ હજાર રૂપિયા નુકસાનીના ભરવાના હતા, એ વાત તેને મૂંઝવી મારે તેવી હતી. પોતાનાં આળકોને સાથે રાખીને જુદું ઘર વસાવવાના તેના બધા મનોરથ તે ક્ષણે જમીનદોસ્ત થઈ ગયા.

સાંઝે દામોદરદાસ ઘેર આવ્યા ત્યારે કુમુદે ધૂનતે હાથે તેમના હાથમાં નોટીસના જવાબનો કાગળ આપ્યો. દામોદરદાસ પણ તે વાંચીને મનમાં તો ગૂંચવાયા, પરન્તુ પોતાના કરતાં વધારે મોટી

ગૂંચવણ કુમુદના મનમાં બિભી થઈ હશે એમ સમજનાં તેમને વાર લાગી નહિ; એટલે મ્હોં પરની ચિંતાની રેખાઓને સ્મિતથી ઢાંકી દેતાં તે બોલ્યા: “ઉહ ! એ લુચ્ચા કેવળચંદને હું ક્યાં નથી ઓળખતો ? એ તો હું તેને ચમત્કાર બતાવીશ, એટલે જ તે સીધો ચાલશે ! તેને નફે મડપ કરીને ઉપરથી નુકસાની લેવી છે, એમ ને ? હું એને બેઈ લઈશ.”

દામોદરદાસના એ હિંમતભર્યા ઉદ્ગારથી કુમુદને તે વખતે તો આશ્વાસન મળ્યું અને હૈયું હેંકું બેઠું.

દામોદરદાસે વકીલોની સલાહ લીધી. એક સલાહ પત્યાજાનો હિસાબ લેવાનો દાવો નોંધાવવાની મળી અને બીજી સલાહ ધરમેજે પતાવવાનો ચત્ત કરવાની મળી. કોર્ટકચેરીના અનુભવથી તેમને એમ લાગ્યું કે એક વાર હિસાબ માંગવાનો દાવો તો નોંધાવી દેવો અને ચોપડા કોર્ટમાં રજુ કરાવવા; પછી ધરમેજે પતાવટ કરવાનો માર્ગ ક્યાં મોકળો રહેતો નથી ? ચોપડા કોર્ટમાં રજૂ થઈ જવાથી તેમાં કેવળચંદ કાંઈ હેરફેર તો ન કરી શકે !

પરંતુ જમાનાનો આઘેલો કેવળચંદ કેવો હતો તે તો દામોદરદાસે દાવો નોંધાવ્યા પછી જાણ્યું. કેવળચંદે છેલ્લાં બે વર્ષના ચોપડા નવા જ તૈયાર કરી રાખ્યા હતા અને તે તેણે કોર્ટમાં રજૂ કર્યા હતા. એ ચોપડામાં લખાયેલા હિસાબ મુજબ નફે બાદ કરતાં અઢાર હજારની ખોટ દામોદરદાસની આંખને પણ ખુલ્લી દેખાતી હતી !

હવે દામોદરદાસનું હૈયું ગભરાઈ ગયું. તે જાણતા હતા કે કેવળચંદ દગો રમ્યો છે પરંતુ કેવળચંદ એવો પાકો ને પાવરધો હતો કે એનો દગો પકડી પાડવાનું કામ સહેલું નહોતું. બે ધીમંતરામ જીવતો હોય તો વેપાર અંગેની તેની માહિતગારીને લીધે તે કેવળચંદનો આવો દગો ઘડી વારમાં પકડી પાડે, પરંતુ કાપડ બજારથી કેવળ અજાણુ દામોદરદાસ કેવી રીતે દગો પકડી શકે ? હિસાબની તેમને સારી પેઠે સમજણ હતી, પરંતુ હિસાબ ઉપરથી તો કેવળચંદની

ચોરી કાઢી રીતે પકડી શકાય તેમ નહોતું. સલાહકાર વકીલોએ પણ ચોપડા જોયા પછી તો હાથ ધોઈ નાંખ્યા.

દામોદરદાસે હવે કેવળચંદને ખાનગી મેળે સમજાવવાના પ્રયત્નો આડકતરી રીતે શરૂ કર્યા. વકીલ મારફતે કરવામાં આવેલા યત્નોને કેવળચંદે દાદ દીધી નહિ. કુમુદના બાઈએ કેવળચંદને મળીને પહેલાં ફેસલાવવા માંડ્યો, પછી સમજાવવા માંડ્યો અને છેલ્લે ધમકાવ્યો. પણ ખરો, પરંતુ તેણે તે હસી કાઢ્યું. છેવટે કાપડ બગ્ગરના મહાજનના એક અગ્રેસરને મળી દામોદરદાસે યત્ન કર્યો ત્યારે કેવળચંદ તેમની પાસે કાંઈક સીધી વાત કરવા લાગ્યો. પરંતુ એ વાતમાં ય કશો નફો નહોતો. જામ આપવાની વાત નહોતી, પણ નુકસાનીની રકમમાં કાંઈક ઓછું લેવાની—ધીમંતરામના સગીર દીકરા અને તેની વિધવા માતા ઉપર રહેમ બતાવવાની વાત હતી !

લાંબી વાટાઘાટ ચાલ્યા પછી નુકસાનીની રકમ અર્ધી લઈને બાગીદારી માંડી વાળવા કેવળચંદ કબૂલ થયો. સાડાચાર હજાર રૂપિયા હવે કુમુદે વીમાની સાડાપાંચ હજારની રકમમાંથી કાઢી આપવાના હતા; પરંતુ તે તો એ વાત સાંભળીને રડવા બેઠો !

વસંતબાએ કહ્યું : “ કુમુદ વહુ ! ધીમંતરામનો વેપાર હતો, એમાં નુકસાન જાય તો તે તમારે જ આપવું પડે ને ? નફો આવ્યો હોત તો તે તમારો હતો. ”

“ એમણે તો બધું રળીરળીને ધરમાં આપ્યું છે તે ધરમાંથી નુકસાની આપો. એમની મરણમૂડી જેવો આટલો વીમો હતો તેય તમે બધાં જૂંટવી લો તો પછી મારાં ડોકરાંનું શું ? ”

“ અમે તમારી પાસેથી કશું જૂંટવી લેતાં નથી. આ તો એવું બન્યું કે તમે જુદાં રહ્યાં નહિ, નહિતો રહેવાનાં જ હતાં ને, અને તેમ થયું હોત તો આ રકમ તમારે માથે જ હતી. હવે ભેગાં છો તો બધે ભેગાં, બધી રકમ તમારાથી ન છૂટતી હોય તો થોડી રકમ તમારા જેઠ આપશે, થોડી સુવદન પાસેથી લઈશું, થોડું ધરાણું વેચીશું,

પણ એ રીતે વળ કાઢીને ધરનો વટ જાળવ્યા વિના કાંઈ ચાલશે ? ”

“ હું તો કશું આપવાની નથી, તમે તમારે ફાવે તેમ કરો. ”
કુમુદે રોકકું પરખાવ્યું.

વસંતબાને માફું તો લાગ્યું પણ એ જુવાન વિધવાને ડામ ચોડતાં તેમનો જીવ ચાલ્યો નહિ. તેમણે કહ્યું: “ અમને તો ખીજું શું ફાવવાનું છે ? ધરનો દરદાગીનો વેચીશું કે ધર ગીરો મૂકીશું, પણ કુમુદવહુ ! તમારા જેઠને તેથી બહુ વસમું લાગશે તેનો તમે વિચાર કરો તો ઠીક. તેમની પાસે કાંઈ ભારે મૂડી નથી; તમે જાણો છો કે ધરમાં સૌ કોઈને ચાંચાળાં-પાંખાળાં કરવામાં એમણે એમનું શરીર ધસી નાંખ્યું છે ”

“ ધરમાં શું છે ને શું નથી એ હું કાંઈ થોડું જ જાણું છું ? તમે મોટાં છો એટલે બધું જ જાણો. ”

વસંતબાએ પતિ પાસે આવીને જ્યારે કુમુદનો જવાબ સંભળાવ્યો ત્યારે તે હસ્યા. એ હાસ્ય ફિક્કું હતું, અને વસંતબાથી સમજાયા વિના રહ્યું નહિ કે પોતાની મૂંઝવણને છુપાવવાને જ પતિ હસે છે.

દામોદરદાસ બોલ્યા: “ તારે આવું બધું એ બિચારીને કહેવું જોઈતું નહોતું. સહેજ ઈશારો કર્યો હોત અને પોતાની મેજે તેણે કહ્યું હોત કે ‘ભલે બે હજાર હું આપીશ’ તો તે રકમ મારાથી લઈ શકાત અને દેવામાં આપી શકાત. એને રડાવીને મારે તેની પાસેથી કશું લેવું નથી. ”

“ તો પછી એટલા બધા પૈસા તમે કાઢશો ક્યાંથી ? મેં તો કોઈ દિવસ તમારા બેંકના ખાતામાં બે હજાર રૂપિયાની રકમ પણ એકઠી થએલી જોઈ નથી. ”

દામોદરદાસ હસ્યા અને બોલ્યા: “ છતાં મને કોઈ વાર મૂંઝવણ પણ પડી નથી. ”

“ પણ તમે કરશો શું, તે તો કહો. ”

“ દેવું કરીશ એટલું જ સમજતું નથી ? ”

“સમજાય છે, પણ એ દેવાનો કુંઘર ઉતારશે કેવી રીતે?”

“ધીરે ધીરે એય ઊતરશે. સુવદન પણ થોડો ભાર ઉતારશે.”

“સુવદનની આશા મને તો કાંઈ લાગતી નથી. એ બહાર રહેવા ગયા પછી ઉડાઉ થઈ ગયો છે.”

“એ નહિ આપે તો હું તો છું કે નહિ? છાપરાનો ભાર મોભે તો ઉપાડવો જ જોઈએને!”

“તમે કહો તો હજી હું કુમુદને સમજાવી જોઉં, નહિતો વીરમગામથી ડાહીએનને બોલાવીએ તો તેને સમજાવે; તમે દેવું કરીને કે ધરનાં ધરેણાં વેચીને એ દેવું ભરશે તો પછી ધરનાં બીજાં છોકરાં નાગાં-પૂગાં થઈ જશે.”

“નહિ થાય, નહિ થાય; અને થશે તોય શું? તેઓય જાણશે તો ખરાં ને કે મેં આવું દેવું બરીનેય કાઢને ઊની આંચ આવવા દીધી નહોતી. ધીમંતનો ધનવંત મોટો થશે અને હું તે વખતે જીવતો નહિ હોઉં, તોપણ તેના મનમાં એટલું આવશે કે મોટા કાકાએ એક ખરું પવિત્ર કામ કર્યું હતું અને પોતાની માતાને સંતોષી હતી તો બસ, મને સ્વર્ગમાંય તેથી સંતોષ થશે.”

વસંતબાએ કોઈ દિવસ સ્વામીના શબ્દોમાં શંકા રાખી નહોતી. સ્વામીનાં ધણાંય વિચારો અને વર્તન વસંતબાને સમજાતાં નહિ, પચ્ચતાં નહિ, કોઈ વાર યોગ્ય પણ લાગતાં નહિ, પરંતુ તેમની કોઈ એવી શ્રદ્ધા કેળવાઈ ગઈ હતી કે તેમને પોતાની વિચારસરણી પર શંકા ઊપજતી, પણ સ્વામીના શાણપણ પર શંકા ઊપજતી નહિ. દામોદરદાસના છેલ્લા શબ્દો પરથી તો તેમને એવું જ લાગ્યું કે જાણે પોતાના પતિ આ દેવાનો મોટો ભાર ઉપાડીને ધીમંતરામનાં છોકરાંનો આશીર્વાદ જ લેવા ઈચ્છતા હોય; અને તે આશીર્વાદ પણ તેઓ મોટાં થાય અને આપે ત્યારે ખરાં, અત્યારે તો તેમની માતાને મન કસી ગયુંતરી જ નહોતી : આવા આશીર્વાદને વાયદે પતિ જે કાંઈ કરવા ઈચ્છતા હતા તે વસંતબાને તો ન જ ગમ્યું; છતાં પતિની

ધ્રિષ્ટા મુજબ બધું થવા દેવા સામે તેમનો વિરોધ નહોતો.

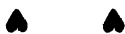
વસંતબા ઉદાસ વદને પતિ પાસેથી ઊઠીને ખંડ બહાર નીકળ્યાં. પારણા પાસે જ કરતુર ઊભો હતો તે પોતાનો ઉદાસ ચહેરો જોઈ જશે એવો ખયાલ આવતાં તેમણે કરતુરને બોલાવવાને બહાનું કાઢ્યું: “કેમ કરતુર ! તું જમ્યો, ભાઈ?”

“હા, મેં જમી લીધું, હવે કોથેજમાં જવાની તૈયારી કરું છું.”

“અને દેવુ જમ્યો?”

“હા, તે તો જમીને નિશાળે પણુ ગયો.”

અને વસંતબા રસોડા તરફ ચાલ્યાં ગયાં.

પ્રકરણ ૧૬

કાકા હાથ

અહવાડિયાની અંદર કેવળચંદને સાડાચાર હળર રૂપિયાનું ભરણું કરવાનું હતું અને દામોદરદાસ પાસે વાળા-ચોળાને એકઠા કરતાં માત્ર પંદરસો રૂપિયા જ થઈ શકે તેમ હતું; બાકીની ત્રણ હળરની રકમ કરજે ઊભી ક્યાં વિના તેમનો છૂટકો નહોતો. ધરણું કે ધર ગીરો મૂકવાથી એ રકમ ઊભી કરી શકાય તેમ હતું, અને છેવટનો માર્ગ તે પણુ હતો; પરંતુ કોઈ વાર એવું કરજ કરેલું નહિ તેથી દામોદરદાસને મૂંઝવણ થતી હતી કે કોને એટલી રકમ માટે કહેવા જવું? એટલી રકમ માટે કોઈ ને પૂછવા જતાં પ્રતિ-ષ્ઠાનો ભંગ તો જરૂર થાય, છતાં ભાઈનું કરજ ભરપાઈ કરવાની જે ફરજ હતી તે બળવવા જતાં એવી પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ તે ગણુકારે તેમ નહોતું.

કોઈ ખાધિયા પાસે જવું, કોઈ મિત્રને કહેવું, કોઈ પડોશીને પૂછી જોવું કે છેવટે બેંકનો આશરો લેવો એ વિચારમાં બે દિવસ તો વીતી ગયા.

ત્રીજે દિવસે સાંજે એકાએક તેમની મોટી બહેન ડાહીબાઈ વીરમગામથી આવ્યાં અને કિરીટ વડોદરેથી આવ્યો. કિરીટ એ ડાહીબાઈની કમળાનો વર, એટલે એકી સાથે સાસુ-જમાઈ એકઠાં થયાં અને બેઉ એક બીજાંને જોઈ ને નવાઈ પામ્યાં; પણ સાંજે કચેરીમાંથી આવેલા દામોદરદાસ તો એ બેઉને આવેલાં જોઈ ને તેથીએ વધુ નવાઈ પામ્યા.

“ અહો ! આ કેવી નવાઈની વાત ! બેઉ એકી સાથે ને એકી વખતે, અગાઉથી કશા સમાચાર પણ નહિ ! ડાહીબહેન તો જાણે હીક, કોઈ કોઈ વાર અમદાવાદમાં ઓચિંતું કામ હોય તો આવી ચડે, પણ તમે કાંઈ એકાએક ! ” તેમણે કિરીટલાલની સામે જોઈ ને કહ્યું.

“ મને કાંઈ ખબર નહિ કે માણ આવવાનાં છે; હું તો સહજ કામે આવ્યો છું, અમે મળ્યા ગયાં એ તો એક અકસ્માત જ છે. ”

“ કેવો આનંદનો અકસ્માત ! હીક થયું, ચાલો ! હવે જમવાને કેટલી વાર છે, વિજ્યા ? ”

“ સુવદનબાઈ હજી સોસાયટીમાં જ રહે છે કે શું ? ” કિરીટ પૂછ્યું.

“ હા, હવે ઘેર આવવાનો છે; સુસ્મિતાની તબિયત પણ સુધરી ગઈ છે; વારુ બહેન ! પણ તમે શા કામે આવ્યાં ? ”

“ મારા મનમાં એમ થયું કે કેટલાક વખતથી તમને મળ્યા નથી, તો મળ્યા આવું. બાકી શહેરમાં આવીએ તો કામ તો કાંઈ-કાંઈ નીકળે. ” ડાહીબાઈએ કહ્યું.

રાત્રે દામોદરદાસની બેઠકના ખંડમાં બાઈ-બહેન સુખ-દુઃખની વાતો કરતાં બેઠાં. ધીમંતરામના વેપારની ખોટનો ભાગ આપવા માટે રૂપિયા સાડાચાર હજાર જોઈશે એ વાત દામોદરદાસે કરી. સુવદન સોસાયટીમાં રહેવા ગયા પછી ખર્ચાળ થઈ ગયો છે અને

ઘેર પાછો રહેવા આવવાનું નામ પણ ક્ષેતો નથી એ સંબંધે અસં-
તોષ દાખવ્યો. કુમુદ આવે વખતે પોતાની ફરજ સમજતી નથી
એ વાત પણ તેમણે કરી, પરંતુ તે સાથે બહેનને કહી દીધું કે
“તમે તેને કશું આકરું લાગે તેવું કહેશો નહિ; રૂપિયા ભરવાના છે
એ ખરું છે અને એની જોગવાઈ તો ગમે તેમ થઈ રહેશે.”

“ગમે તેમ થઈ રહેશે એટલે શું? તમે બાંધીને તૈયાર રાખ્યા
છે?” ડાહ્યાઈએ પૂછ્યું.

“ના, એમ તો નથી.” દામોદરદાસે સ્મિત કરીને જવાબ
આપ્યો: “કાંઈક દેવું કરીને જોગવાઈ કરવી પડશે.”

“કુમુદના પૈસા બાંધ્યા રહે અને તમે દેવું કરો! આ તે
કેવી રીત કહેવાય?”

“રીત કે કુરીત પણ તે સામે આવીને જીભી છે અને હજી
વધુ આકરી રીતો આવશે. જમાનો બદલાઈ ગયો છે, બહેન!
નહિતો મારા કુટુંબમાં આવું એકલપેટાપણું ન હોય.”

“સાચી વાત. તમે મોટમના છો, તેવાં એક મારા બાબી
છે, વિજ્યા બહેન પણ ઠીક, બાકી તો કાંઈ નહિ. સુવદન પણ કાંઈ
સારો નહિ, દેવુ તો નીવડે તેવો ખરો.”

“પણ હું છેક નિરાશ નથી થતો બહેન. હજી મારું તપ કાચું
હશે તેથી બધાં આમ કરે છે...”

“અરરર, તમે આટ-આટલું કરો છો તોય હજી તપ કાચું
રહ્યું? એમ કરતાં કરતાં ચાલ્યા જશો...”

“હા, ત્યારે બધાંને સહ્યુદ્ધિ જરૂર આવશે, મારી તપસ્યાનાં
ફળ તે વખતે ખરેખર જીગી નીકળશે.”

“હવે બાઈ! મારી એક વાત સાંભળો. હું પાંચસો રૂપિયા
લઈને આવી છું. હમણાં અમારે ત્યાં પૈસાની જરા છૂટ છે, તો
તમે રાખો. છૂટ થાય ત્યારે પાછા આપજો. અત્યારે તમને જરૂર
છે, અમને ખાસ મૂંઝવણ ભોગવવી પડે તેમ નથી.”

દામોદરદાસ વિચારમાં પડી ગયા. તેમણે પૂછ્યું: “ તમે શા કામ માટે રૂપિયા લઈને આવેલાં ? ”

“ આ માટે જ. ”

“ તો તમે વીરમગામમાં મારી મૂંઝવણની વાત જાણી કેવી રીતે ? ”

“ એ તો જાણી. મારો કસ્તુર કાંઈ છોકરું થોડો છે ! ”

હવે દામોદરદાસને સમજાયું કે કસ્તુરે વીરમગામ પત્ર લખેલો તે ઉપરથી જ ડાહીબાઈ આવેલાં. અને બીજો દિવસે સવારે જ્યારે ફિરીટે પણ મામાજી સમક્ષ પાંચસો રૂપિયાની નોટો ધરી ત્યારે તેમણે એ પણ જાણ્યું કે કસ્તુરે વડોદરે પોતાની બહેન પર પણ એ જ ભતલમનો પત્ર લખેલો હતો. બહેન તરફની અને બાણેજવર તરફની આવી થાપણો રાખતી તે બોકોમાં તો હીણું કહેવાય તેમ હતું, પરંતુ બેઉએ પૂરો સદ્ભાવ દાખવીને, પોતાની ઉપર ઉપકાર કરનાર પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતાની લાગણીપૂર્વક માત્ર એ ઉછીની રકમો ધરી હતી એટલે દામોદરદાસે પણ એ વળતી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકારી લીધી. પોતાના જીવનની સુવાસ પોતાનાં સગાંઓમાં પ્રસરી હતી, તેની પ્રતીતિ ઊપજાવનારો જ આ પ્રસંગ હતો. એ રકમો સ્વીકારતાં તેમની આંખોમાંથી કૃતજ્ઞ ભાવનો ઘોષ વહી નીકળ્યો.

જાહેર તહેવારને અંગે કોટી અને બેંકો બંધ હતી, એટલે આજે બપોરે દામોદરદાસે સુવદનને ઘેર બોલાવ્યો હતો. સુવદન આરેક વાગતાં આવ્યો એટલે દામોદરદાસે એકાંતમાં તેને આ નવા કરજની બધી વાત કહી.

તુરત સુવદન બોલ્યો: “ મેં તમને પહેલેથી જ કહ્યું હતું બાપુજી, કે તમે કુમુદ કાકીને જીદમાં રાખો, પણ તમે માન્યું નહિ. એ જીદમાં રહ્યાં હોત તો જખ મારીને આ દેવું તે પોતાની પાસેના પૈસામાંથી આપત. આ તો હવે આપણા બેગાં રહ્યાં એટલે આપણા ઉપર દેવું પડ્યું—એમને તો જાણે નહિ સનાન કે નહિ સૂતક. ”

“ બાઈ! એ જુદાં રહેતાં હોત તોય વેપાર મજિયારાનો હતો તો ખોટ પણ મજિયારી જ બેખાત ને? એ ચૂંથણું ચૂંથવામાં હવે કાંઈ સાર નથી. હવે તો આપણે રૂપિયાની જોગવાઈ કરવાની રહી, તે માટે મેં તને બોલાવ્યો છે. ”

“ એટલે? ”

“ એટલે એમ કે તારી બચતમાંથી તું મને આ વખતે પાંચ-સોઠ રૂપિયા આપે તો ઠીક તું બહાર રહેવા ગયો ત્યારપછી તારો પગાર વધ્યો પણ તેં ઘરમાં એક પૈસાનોય ટેકો કર્યો નથી. ”

“ મારી પાસે તો કશીય બચત નથી. હું મારી સેવિંગ્સ એકના ખાતાની ચોપડી મોકલીશ તે તમે જ જોઈ લેજો. માંદગીને અંગે બહુ ખર્ચ થાય છે અને દોઢસો રૂપિયામાંય માંડ માંડ પૂરું થાય છે ને! ” સુવદને નક્કરો જવાબ આપ્યો.

“ આ તું શું બોલે છે? તમે ત્રણ જણાં પાછળ માસિક દોઢસો રૂપિયાનું ખર્ચ! સુવદન! હું માનું છું કે તું જૂઠું તો નથી બોલતો. ”

“ ખરેખર, હું જૂઠું નથી બોલતો, પણ ખર્ચ થાય છે એ તો હકીકત છે. કરકસર કરવી જોઈએ એ હું સમજું છું, પરંતુ ઘણું ધ્યાન રાખવા છતાં બચાવ થઈ શકતો નથી. ”

“ સુવદન! ” દામોદરદાસે ગંભીર વદને પુત્રની આંખોમાં આંખો પરોવતાં કહ્યું: “ તું મને નિરાશ કરી રહ્યો છે. હું તને એટલા માટે નથી કહેતો કે તું કશો બચાવ કરતો નથી અને મને કશો ટેકો આપતો નથી; હું તો એથી નિરાશ થઈ છું કે તું બેજવાબદાર બનતો હોય એમ મને લાગે છે, અને તારી છેલ્લા થોડા મહિનાની જીવનચર્યાની તે અસર છે. ”

“ એવું તમને શા ઉપરથી લાગે છે? ”

“ પહેલાં તો તારું ખર્ચાળપણું જ બોલી બેઠે છે. બીજું તે આ ઘરનો સંપર્ક કેટલો ઓછો કરી નાંખ્યો છે તેનો બચાવ કરી.

જો. ત્રીજું મુશ્કિલતા ધણી વાર શહેરમાં આવે છે પણ અહીં મ્હોં અતાવવાય આવતી નથી; તારી બાને તેથી બહુ ખરાબ લાગે છે. આપણો ઉછેર આવી જીવનચર્યા માટે નથી. બાકી તો હું આટલો દૂર રહીને કેટલુંક જાણું ?”

સુવદન નીચું જોઈને એ બધું સાંભળી રહી.

દામોદરદાસ કશું વધુ બોલ્યા વિના ખંડ છોડીને ચાલ્યા ગયા. પિતાના શબ્દોથી પુત્રને વસમું લાગ્યું હતું એમ જાણીને વસંતબા તુરત ત્યાં આવ્યાં અને તેમણે પુત્રને આશ્વાસન આપ્યું તથા શિખા-મણના બે બોલ પણ કહ્યા.

તેમણે કહ્યું: “જો ભાઈ! ધર ઉપર આવો મૂંઝવણનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે સૌ થોડો થોડો ભાર ઉપાડે તો મૂંઝવણ મટી જાય. ડાહ્યાબહેને અને ફિરીટલાલે આ વાત સાંભળી એટલે વગરમાંગ્યે તેમણે પાંચસો-પાંચસો રૂપિયા આપ્યા. તું દીકરો છે, દોઢસો રૂપિયાનો પગાર લાવે છે, અને તારા બાપ તારા પાસેથી કાંઈ ટેકાની આશા ન રાખી શકે ?”

“હું ક્યાં ના કહું છું ?”

“અને તું જ્યારે કહે કે મારી પાસે કશી ય બચત નથી, ત્યારે તેમને વસમું ય લાગે અને એ કડવા બોલ કહે, તો તારે તેનું ખાઈ ન લગાડવું, સમજ્યો ?”

સુવદન કેદખાનામાં પુરાઈ રહ્યાની પેટે થોડી વાર બેસી રહ્યો અને પછી ચાલ્યો ગયો.

રાત્રે તે એકાએક પાછો આવ્યો અને તેણે માતા પાસે જઈને તેના હાથમાં પાંચસો રૂપિયાની નોટા મૂકીને કહ્યું: “આ લો, પણ સાથે આ સેવિંગ્સ બેંકની ચોપડી પણ લો; તેમાં કાંઈ રકમ જમા નથી, એ મારા પિતાજી જીએ એવી મારી ઇચ્છા છે !” એટલું કહીને પિતાને મળ્યા વિના તે ચાલ્યો ગયો.

પૈસા એકઠા કરવા માટે ઘરમાં જે ધડમથલ ચાલી રહી હતી તે કુમુદના ધ્યાન બહાર નહોતી. તેણે જોયું હતું કે બહારગામ રહેતાં સગાંઓ મદદ લઈને આવ્યાં હતાં, સુવદન પાસે કરી બચત નહોતી છતાં કોઈની ઉછીની રકમ લઈને પણ તે પાંચસો રૂપિયા આપી ગયો હતો, વસંતબા અને વિજયાએ પણ એમાં પોતાનો અઢીસો-અઢીસોનો ફાળો આપ્યો, ત્યારે કુમુદનું દિલ હલી ઊઠ્યું.

સવારમાં ઊઠી તેણે પોતાના કબાટમાંથી હજાર રૂપિયાની નોટો કાઢીને દામોદરદાસના પગ આગળ મૂકીને કહ્યું: “મારાથી વેણુ-કવેણુ બોલાઈ ગયું હોય તો માફ કરજો, પણ આટલું હું આપું છું.”

દામોદરદાસની આંખોમાં તે ક્ષણે આનંદનાં આંસુ આવ્યાં. પોતા પાસેની પંદરસોની રકમ સાથે હવે સાડાચાર હજાર રૂપિયા પૂરા થઈ ગયા હતા. તે વખતે તેમને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ કે આવે પ્રસંગે ઝાઝા હાથ ખરેખર રળિયામણા હોય છે.

પ્રકરણ ૧૭

ઉભગરે રાત વિતાવી

સુવદનના ચિત્તમાં હવે કાંઈકાંઈ વિચારો આવળ કરી રહ્યા

હતા. એક વાર તેને લાગતું કે પોતે પિતાના કહેવા પ્રમાણે ખરે-ખર ઉડાઉ જીવન માળી રહ્યો હતો, પરંતુ ખીજ જ ક્ષણે તેને લાગતું કે પોતે જે કાંઈ વધારે ખર્ચ કરતો હતો તેનો પૂરો બદલો પોતે મેળવતો જ હતો, અને શહેરના ઘરની અંદરના જીવનની અપેક્ષાએ પોતે જે શાંત તથા સુખી જીવન પોતાના સ્વતંત્ર ઘરમાં માળી રહ્યો હતો તે જ એ ખર્ચનો બદલો હતો.

તેને લાગતું હતું કે આવે વખતે પિતાજી પોતાની પાસેથી કાંઈક ટેકો મેળવવાની આશા રાખે એ સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ

તેનાથી એ બૂલી શકાતું નહોતું કે ધણી વાર વડીલો ને બૂલો કરે છે તેનો જ બાર સંતાનોને ઉપાડવો પડે છે, તેવો આ પણ એક પ્રકાર હતો. તેના મનમાં હજી એ જ વાત ઘોળાયા કરતી હતી કે કુમુદ કાકીને ભેગાં રાખવાની ભૂલ પિતાજીએ ન કરી હોત તો આ આશ્તનો બાર તેમને ઉપાડવો પડ્યા ન હોત.

વડીલો પોતાની ધૂન કે બૂલનો બાર સંતાનો ઉપર નાંખે એ ખરેખર અસહ્ય લેખાય. ધણીય વડીલો સંતાનોને કરંજના વારસદાર બનાવીને ચાલી નીકળે છે અને સંતાનો જીવનભર વડીલોને ગાળો દેતાં કરંજ ભર્યા કરે છે. પોતાના પિતાએ એવું કરંજ કાંઈ નહોતું કર્યું, પણ આને જેના ને તેના ઉછીના રૂપિયા લઈને કરંજ ભર્યું હતું તે બોળે આને તેમના ઉપર હતો, પણ ન કરે નારાયણ ને પિતાજી ચાલ્યા જાય તો એ બોળે પોતા પર જ પડે, એવી કલ્પના પણ સુવદનથી કર્યા વિના રહેવાયું નહિ.

પિતાજીએ વિધવા કુમુદ પરનો કરંજનો બોળે પોતે ઉપાડી લીધો એ એક પ્રકારનો સ્વાર્થત્યાગ કે પરોપકાર કહેવાય એ સુવદન સમજતો હતો, પરંતુ તેમણે કરેલો એ સ્વાર્થત્યાગ પોતાના અને પોતાના નાના ભાઈ દેવેન્દ્રને ભોગે કર્યો હતો એ તેને વારંવાર યાદ આવ્યા કરતું હતું. વડીલોનો સ્વાર્થત્યાગ કે પરોપકાર એવો ન હોવો જોઈએ કે જેથી સંતાનોના હિતને હાનિ થાય કિંવા તેમના ઉપરનો બોળે જ તે બની જાય. એ સંબંધે એક વાર તારિકાએ સુવદનને પ્રો. કર્વેના પુત્ર રઘુનાથ કર્વે સંબંધી કહેલી વાત તેને અત્યારે યાદ આવી.

મહારાષ્ટ્રના એક બહુતા સ્ત્રીસમાજેદ્વારક પ્રો. ઘોડો કેશવ કર્વેના સૌથી મોટા પુત્ર પ્રો. રઘુનાથ ઘોડો કર્વેને જ્યારે પોતાના પિતાના સેવામય જીવન વિષે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહેલું: “સ્વાર્થત્યાગ એ હમેશાં સારો જ હોય એવું માનવાની આપણે ત્યાં એક પદ્ધતિ પડી ગઈ છે, પરંતુ એ બાબતમાં મારો પોતાનો

મત એવો છે કે જેની ઉપર કોઇના પણ પોપણની અને શિક્ષણની જવાબદારી ન હોય, તેણે બધે ખુશીથી સ્વાર્થત્યાગ કરવો; પણ જેની ઉપર તેવી જવાબદારી હોય છે તેની બાબતમાં તો એ સ્વાર્થ-ત્યાગ થતો નથી, પણ બીજાઓને અન્યાય થાય છે. મારા પોતાના સંબંધમાં એ અન્યાયનો અનુભવ મને થયો છે; તેથી હું પિતાજીની સંસ્થામાં કામ કરું એવી એમની ઈચ્છા હોવા છતાં મેં તે માન્ય રાખી નહિ; કારણકે એમની પરોપકારી સ્ત્રીસંસ્થામાં પગાર બહુ ઓછો મળતો અને અપરિણીતથી ત્યાં રહી શકાતું નહિ. હું અપરિણીત હતો તેથી થોડા ખર્ચમાં રહી શકતો અને પરણું તો વધારે ખર્ચ કરવું પડે તે ટૂંકા પગારમાં કેવી રીતે બને? પિતાજીના સ્વાર્થત્યાગથી જ મને પોતાને ખૂબ નુકસાન થયું છે એવો મારો મત છે. પિતાજીએ જે મહાન કાર્યો કરેલાં છે તેનું મૂલ્ય હું સમજું છું, પણ તેથી મારા જેવા તેમના પુત્રને થએલું નુકસાન કંઈ ભરપાઈ થતું નથી. તે ઉક્તન એન્યુકેશન સોસાયટીના સભ્ય થયા તે પણ સ્વાર્થત્યાગ માટે જ થયા એટલે મારે પણ તેમની જ શાળામાં તથા કોલેજમાં અભ્યાસ કરવો પડ્યો, અને મેટ્રિકમાં યુનિવર્સિટીમાં પહેલે નંબરે આવ્યો. તોપણ તેથી જોઈએ તેટલી મારી કદર થઈ નહિ. બીજા હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને સારી સ્કોલરશીપ (શિષ્યવૃત્તિ) ન આપવામાં આવે તો તેવા વિદ્યાર્થીઓ બીજી કોલેજમાં ચાલ્યા જવાનો ભય કોલેજના સંચાલકોને હોય છે, પરંતુ એવો ભય મારા સંબંધે કોઇને હતો જ નહિ, હું બીજી કોઈ કોલેજમાં જઈ શકું તેમ જ હતું નહિ, તેથી સંસ્થાના સંચાલકો મારી પ્રત્યે બહુ અન્યાયી વર્તન ચલાવી રહ્યા હતા. પિતાજી રહ્યા મોટા માણસ; તેમના સ્વાર્થત્યાગથી મને નુકસાન થયું છે એમ કહું તો કોઈ માને નહિ; પરંતુ મારા નાના ભાઈઓને તેમણે કરજ કરીને કેટલુંય ભણાવ્યા, ત્યારે મારે નોકરી કરીને એમ. એ. થવાનો વખત આવ્યો હતો. મારા માટે તેમનો સ્વાર્થત્યાગ અમર્યાદ હતો અને પછી તેમાં

મર્યાદા આવી, પણ મારા જીવનને તો તેથી નુકસાન થયું તે થયું જ ”

પ્રો. કવે જેવા પિતાએ પોતાના પુત્રને અન્યાય કર્યો હતો, તો પોતાના પિતાને હાથે સંતાનોને અન્યાય મળે એમાં સુવદનને નવાઈ ન લાગી. તારિકા પાસેથી ઉછીના લઈને પિતાને આપેલા પાંચસો રૂપિયાનું કરજ તેને વસમું એટલા માટે લાગતું હતું કે પોતે પોતાની ખાતર નહિ પણ પોતાની વિધવા કાકીની ખાતર કેવળ પિતાજીની લામણીશીલતાથી દોરવાઈને તારિકાનો કરજદાર બન્યો હતો. તારિકાએ તો તેને એ મદદ કરીને ઉપકૃત બનાવ્યો હતો, પોતાની લાયકી દર્શાવી હતી, એક રીતે તેણે મિત્રધર્મ બજાવ્યો હતો, પરંતુ એ કરજ પોતે ભરપાઈ કરતાં કેટલો સુંઝારો તેનો વિચાર તેને થયાં કરતો હતો. તેને પરતાવોય થતો હતો કે લામણીથી દોરવાઈ જઈને પોતે પાછળથી એ રૂપિયા આપી આવ્યો ન હોત તો જ ઠીક હતું; પોતે કાંઈ આપી શકે તેમ નથી એમ પિતાજીને ખુશી રીતે કહ્યા પછી આ કરજ કરવાની ક્યાં જરૂર જ હતી ?

ઘડિયાળમાં એ ટકોરા પડ્યા અને તુરત તેણે ખૂમ સાંભળી “ સુવદનભાઈ ! ”

“ કાણુ ? ” કહેતો સુવદન ઊઠ્યો અને તેણે બારણું ઉઘાડ્યું. તેણે જોયું કે તારિકાનો નોકર આવ્યો હતો.

નોકરે કહ્યું : “ તારિકા બહેન તમને બોલાવે છે. ”

“ અત્યારે શું ? ”

“ કાકાજી એકદમ માંદા પડી ગયા છે ! ”

“ એકાએક શું થઈ ગયું ? ”

“ બેભાન બની ગયા છે; જલ્દી ચાલો, તારિકા બહેન સુંઝાય છે. ”

“ ચાલ, આવું છું. ” કહી સુવદને સુસ્મિતાને જગાડી. પોતે તાપીદાસની ઓચિંતી માંદગીને કારણે તેમને ત્યાં જાય છે એમ કહી કપડાં પહેરીને તે નોકરની સાથે ચાલી નીકળ્યો.

તાપીદાસ ઉપર લકવાનો હુમલો ઓચિંતો થયો હતો. તે ખિંચાનામાં પડ્યા પડ્યા જોરથી શ્વાસ લઈ રહ્યા હતા અને તેમના ડાબા હાથમાં ચેતન નહોતું. તારિકાએ પિતાની આવી માંદગી કોઈ વાર જોઈ નહોતી, કારણકે પહેલાં કોઈ વાર તેમના પર આ દર્દે હુમલો કર્યો નહોતો. તે ગભરાઈ હતી અને તેથી જ તેણે સુવદનને બોલાવ્યો હતો.

સુવદને જોયું કે અત્યારે ને અત્યારે કાંઈક તબીબી રાહત મળવી જોઈએ. તે બોલ્યો: “તારિકા! અત્યારે કોઈ ડોક્ટરને બોલાવીને કાંઈક તાત્કાલિક સારવાર કરવી જોઈએ. સવારે તો પછી ગમે તેવી વ્યવસ્થા થઈ શકશે.”

સુવદન ક્ષણભર વિચારમાં પડ્યો. થોડે દૂર ડોક્ટર દેસાઈ રહેતા હતા તેમને બોલાવી લાવવા તેણે તારિકાને સૂચન કર્યું. તારિકા બોલી: “નોકરને બોલાવવા મોકલું તો તે આવશે?”

“રહેવા દે, હું જ બોલાવી લાવું છું.” કહી સુવદન ડોક્ટરને બોલાવવા દોડ્યો.

ગભરાએલી તારિકાને હવે જરા નિરાંત વળી. અર્ધા કલાકમાં તો સુવદન ડોક્ટરને લઈને આવ્યો. ડોક્ટરે તાપીદાસનું શરીર તપાસીને કહ્યું કે “લોહીનું દબાણ વધી ગયું છે, ડાબા હાથ પર લકવાની અસર છે, પરંતુ બહુ ગંભીર અસર નથી, એટલે તમારે મુંઝાવાની જરૂર નથી. અત્યારે તો હું માત્ર એક ઈન્જેક્શન આપું છું તેથી તેમને આરામ રહેશે, સવારે બીજી વધુ સારવારની વ્યવસ્થા કરી શકાશે.”

ડોક્ટરે ઈન્જેક્શન આપ્યું અને રાતપૂરતી સારવારની સૂચના આપી.

ઈન્જેક્શનની અસરથી તાપીદાસના શ્વાસોચ્છવાસની પ્રક્રિયામાં કાંઈક સુધારો દેખાયો અને તેમને ઊંઘ આવી ગઈ.

પરોઢના ચાર વાગતાં સુવદને તારિકાને કહ્યું: “ હવે તાત્કાલિક ચિંતા જેવું કશું નથી; હું રજા લઉં ? ”

“ ના ! મને બીક લાગે છે સુવદન ! આવું દર્દ પિતાજીને કાઢ વાર થયું નથી. સવાર પડતાંસુધી તો તારે અહીં જ રહેવાનું. હું પિતાજીની પાસે પથારી કરીને સૂઈ રહું છું; તું મારા ખંડમાં જઈને પલંગ પર સૂઈ જા. ”

“ જો મારે અહીં રહેવાનું જ હોય તો કાકાજીની પથારી પાસે સૂઈ રહેવામાં મને કશો વાધો નથી. હું ધારું છું કે સવાર પડતાં સુધી તો તે જરૂર બંધ બેશે. ”

“ તો બલ્લે તું સૂઈ રહે. હું મારા ખંડમાં જઈને સૂઈ છું. જરૂર પડે તો મને જગાડજો. ” એમ કહી તારિકા પોતાના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

તોડરે આવીને સુવદનને તાપીદાસના પલંગની બાજુએ જ બોંય પર પથારી કરી આપી. ચાદર બિછાવતાં તે બોલ્યો: “ હું બહારના વરંડામાં સૂતો છું. કાંઈ જોઈએ તો મને જગાડજો. ”

“ સારું, મારે માટે પીવાનું પાણી જરા લાવી આપ. ”

તોડરે બોટો અને પ્યાલો લાવ્યો, એટલે સુવદને પાણી પીતાં પૂછ્યું: “ હું ધારું છું કે મધરાતને સુમારે કાકાજીની તબિયત બગડી હશે, કે તેથી વહેલી બગડેલી ? ”

“ તમે બરાબર કહો છો. પણ કાકાજી સાંઝથી જ ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયા તો હતા જ. ”

“ એવું શું હતું ? ”

તોડરે ધીમેથી બોલ્યો : “ તારિકાબહેન કાકાજીની ના ઉપરવટ ઘરમાંથી પાંચસો રૂપિયા લઈ ગયાં છે, તેથી. ”

“ એ...મ ? ”

“ હા, ત્યારથી જ બેઉ વચ્ચે તકરાર ચાલતી હતી, તેમાંથી મધરાતે આમ બન્યું. ”

“સ...મ...જ્યો!”

સુવદન વિચારમાં પડી ગયો અને બાકીની રાત પણ તેણે ઉગમરે જ વીતાવી.

પ્રકરણ ૧૮

જેદમાંથી છૂટેલી તારિકા

સુવારમાં તારિકા જીડી ત્યારે સુવદન અને તાપીદાસ બેઠને તેણે જીવતા જોયા. સુવદન જાગતો હતો પણ ઉગમરાથી શરીર એટલું કળતું હતું કે તેને પથારીમાં થોડો વધુ વખત પડી રહેવાનું જ ગમ્યું.

આહ તૈયાર થઈ એટલે તારિકાએ તેને જગાડ્યો. પિતાજીને રાત્રે કેમ રહ્યું હતું એ વિષે તેણે સુવદનને પૂછ્યું.

સુવદને કહ્યું: “રાત્રે તેમને જીવ સારી આવી છે અને અત્યારે પણ જીવે છે એટલે હું ધારું છું કે જાગશે ત્યારે રાત કરતાં તે કાંઈક વધારે સ્વસ્થ હશે.”

“તો ઠીક, નહિતો મારે તને જ વધુ તકલીફ આપવી પડશે...”

“મને કાંઈ ખાસ ચિંતા જેવું લાગતું નથી. થોડા દિવસની સારવારથી આરામ થઈ જશે.”

“પણ એ સારવાર કરે કોણ? અત્યારે જ હું તનસુખબાઈને તાર કરીને બોલાવું છું; તે આવે તો ઠીક છે, નહિતો પછી હું તો પિતાજીને હોસ્પિટલમાં મોકલી દઈશ.” તારિકા બોલી.

“એ તો ઠીક નહિ.” સુવદન બોલ્યો.

“કેમ ઠીક નહિ? હોસ્પિટલમાં નસોં જેવી સારી સારવાર કરી શકે તેવી સારવાર આપણને કરતાં આવડે જ નહિ. વળી દર્દીની પાસે આપણે પણ દર્દી થઈને રહેવું પડે તે જુદું.”

સુવદન કશું બોલ્યો નહિ. તેણે મૂગાં મૂગાં આહ પીવા માંડી.

તારિકા બોલી: “ સુવદન ! માંદાં માણસોની માવજત ધર આગળ કરવાની આપણી રૂઢિ જ બોટી છે. હોસ્પિટલમાં ડોક્ટરની, નર્સની, દવાની, સાધનોની જે સગવડ હોય છે તે કોઈ દિવસ ધર આગળ હોઈ શકે ખરી ? રશિયામાં તો અપંગો અને અશક્તો જ નહિ પણ વૃદ્ધોને માટે પણ એવાં આશ્રમો હોય છે કે જ્યાં ધર કરતાંય તેઓ વધારે સુખથી રહી શકે છે. પરન્તુ એ તો થાય ત્યારની વાત ત્યારે, અત્યારે તો દર્દીઓને માટે હોસ્પિટલ જ સરસ સાધન બેખાય. ”

“ પણ જેઓ માવજત અને સાધનો માટે ખર્ચ કરી શકે તેમ હોય તેમણે દર્દીને શામાટે હોસ્પિટલમાં મોકલવો જોઈએ ? ” સુવદને દલીલ કરી. પોતાના કાકાની સારવાર ધરઆંગણે જ થઈ હતી તેના ખ્યાલ તેને એ વખતે આવ્યા વિના ન રહ્યો.

“ ધરને નાની હોસ્પિટલ બનાવવી હોય તો બનાવી શકાય, ખર્ચ કરવાથી શું ન બની શકે ? પણ ધરમાં દર્દી હોય ત્યારે સાજાં માણસોનાં મગજ અને શરીર પણ દર્દી જેવાં બની જાય છે, એ શું જેવો તેવો કંટાળો છે ? ”

“ એ તો હવે તનસુખભાઈ આવ્યા પછીની વાત છે ને ! તું તારે ત્યાંસુધી કાઢાજીને માટે ધર આગળ જ સારવારની વ્યવસ્થા કર, અને હું તેમાં તને બનતી મદદ કરીશ, પછી શું ? ”

એમ કહી ચાહ પીને સુવદન ઘેર ગયો. તારિકાએ તુરત તનસુખલાલને તારથી ખબર આપી કે ‘ પિતાજી લકવાની ગિભારીનો ભોમ થઈ પડ્યા છે, માટે તુરત આવો અને સારવારની વ્યવસ્થા કરો. ’ બીજી બાજુએ તેણે ડોક્ટર દેસાઈને ફરીથી બોલાવીને પિતાજીની સારવાર માટે સલાહ માંગી અને દવા ચાલુ રાખવા કહ્યું. ડોક્ટરે લકવાનો નરમ હુમલો હોવાનું કહી ધર આગળ જ અઠવાડિયામાં આરામ થઈ જશે એવો અભિપ્રાય આપ્યો, એટલે તે જરૂર નિશ્ચિંત થઈ, પણ સારવાર માટે રાતની અને દહાડાની એમ એ

જુદી જુદી નસીની વ્યવસ્થા કરી આપવા તેણે ડોક્ટરને જ કહ્યું અને ડોક્ટરે તે કામ માથે લીધું.

સુવદન સાંજે જમીને પાછો તાપીદાસની તબિયત જોવા આવ્યો ત્યારે તેણે તેમના શય્યાખંડમાં નાની સરખી હોસ્પિટલ જ બની ગયેલી જોઈ. તાપીદાસના ચહેરાનો ડાબો ભાગ વંકાઈ ગયો હતો, ડાબો હાથ કાંડા આગળથી અચેતન થઈ ગયો હતો, અને તેમનાથી બોલી શકાતું તે સમજી તો શકાતું, પણ પહેલાંની સ્પષ્ટતા બોલવામાં જણાતી નહોતી.

તારિકા તે વખતે ઘેર નહોતી, તે થોડી વારે આવી. તેના વદન ઉપર સુવદને રોપ જોયો. આવતાં વાંત તેણે સુવદનના હાથમાં તારનો ગુલાખી કાગળ પછાડીને કહ્યું: “ભે વાંચ, તનસુખભાઈ કહે છે કે અદવાડિયા સુધી તો પોતે આવી શકે તેમ જ નથી.”

“પણ કાંઈ ચિંતા જેવું નથી. તેં આટલી સારી વ્યવસ્થા તો કરી છે, પછી મુંઝાવાથી કશી જરૂર નથી.”

“શું મુંઝાવાની જરૂર નથી! આટલી સારી વ્યવસ્થા હોવા છતાં ડોસા આખો દિવસ મારો જીવ ખાઈ ગયા છે! મારાથી તેમનું બોલવું ય પૂરું સમજાતું નથી.”

“પણ જીભ સુધરતાં બહુ વખત નહિ લાગે, અને દર્દીને સ્વભાવ તો જરા બગડે, પણ તેથી મુંઝાવું ન જોઈએ, તારિકા!”

“મને તો આ એક જ દિવસમાં જાણે કેદખાને પુરાઈ હોઈ એવું લાગ્યું. આટલા માટે જ હું તેમને હોસ્પિટલમાં મોકલી દેવાનું કહેતી હતી; પણ તારી સલાહ માનીને મેં આ માયાઝીક વહોરી.”

“મેં તો મને વાજખી લાગી તે સલાહ આપેલી. તને તે રુચતી ન હોય તો હજીય શું બગડી ગયું છે?”

“માફ ન લગાડીશ, સુવદન! આ મુશ્કેલીમાં તેં મને તનસુખભાઈ કરી શકે તે કરતાંય વધારે સારી મદદ કરી છે જે માટે હું તારી સમક્ષ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું તો તને કદાચ તે

ખોટા વિનય લાગે. પણ ખરું કહું છું કે હું તો બહુ જ મુંઝાઈ ગઈ હોત, અને હજી મારી મૂંઝવણનો અંત હું જોઈ શકતી નથી.”

“એ તો તેં કોઈ વાર દર્દીની માવજત કરી નથી કે જોઈ નથી તેથી તને એમ લાગે છે. હે, હવે હું જઈ છું, પણ જો જરૂર પડે તો મને બોલાવવા ચાકરને મોકલજે.”

“થેંક યુ!” તારિકાએ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી.

રાત્રે તો સુવદનને બોલાવવા તારિકાનો ચાકર આવ્યો નહિ, પરંતુ સવારમાં વહેલો આવ્યો અને તારિકાની સૂચના લાવ્યો કે સુવદને થોડા દિવસ પોતાનું ઘર બંધ કરીને સુરિમતાની સાથે તારિકાને ત્યાં જ રહેવું, માટે બધાંય ત્યાં આવે.

સુવદન વિચારમાં પડ્યો પરંતુ સુરિમતાએ તુરત ના કહી: “એમ પારકે ઘેર રહેવા જવું મને ન ગમે. ભલે તમે આવજા કરો છો તેમ કરજો. ડોસાની તળિયત તો સુધારા ઉપર છે, પછી મૂંઝવણ જેવું શું છે?”

“શી ખબર શું છે.” કહી સુવદને ચાકરને કહ્યું: “જા, હું હમણાં આવું છું.”

સુવદન ત્યાં ગયો ત્યારે તેણે તારિકાને રડવા જોવી થઈ ગયેલી જોઈ. સુવદને તારિકા પાસેથી જાણ્યું કે તાપીદાસ એ રાત્રે બિલકુલ જાંઘા નહોતા અને જાણે ગાંડા બની ગયા હોય તેમ આખી રાત બકવાટ કર્યાં કર્યો હતો, તેથી તારિકા બિલકુલ જાંઘી શકી નહોતી અને નર્સ પણ જાંઘવા પામી નહોતી.

ફરીથી તારિકાએ પિતાને હોસ્પિટલમાં મોકલી દેવાનું સુવદનને કહ્યું અને સુવદન મૂગો રહ્યો.

તારિકા બોલી: “કેમ કશું બોલતો નથી? તમે બેઠે અહીં આવીને રહો, નહિતો મારે માટે બીજે કશો માર્ગ નથી; હું અકળાઈ ગઈ છું, સુવદન!”

“ અહીં આવીને રહેવાનું તો ન બને, સુસ્મિતાની પણ ઇચ્છા નથી, પરંતુ કાકાજીને હોસ્પિટલમાં મોકલી દેવાની ઉતાવળ તું ન કર. બે-ત્રણ દિવસ તો તું જો ! ”

“ તમારે અહીં આવીને ન રહેવું હોય તો બન્ને, પણ તારે ત્યાંસુધી અહીં આવીને તેમની પાસે સૂઈ રહેવું જોઈશે. ”

“ હીક, એમ કરીશું. ”

હવે તારિકાનો જીવ હેઠો બેઠેલો જણાયો. તનસુખ આવી પહોંચે ત્યાંસુધી એટલી તકલીફ ઉઠાવવામાં સુવદનને વાંધો નહોતો, પરંતુ સુસ્મિતાનો જીવ એ સાંભળીને જરા કચવાયો, છતાં તે કશું બોલી નહિ.

તારિકાએ મ્હોંએ ચડીને જે સેવાની માંગણી કરી હતી તે માટે સુવદન કેવી રીતે ના કહી શકે? તારિકાનો ઉપકાર તાજો જ હતો. તેણે પિતા સાથે લડવાડ કરીને પાંચસો રૂપિયા લાવી પોતાને ઉછીના આપ્યા હતા. એ વાત તેણે સુસ્મિતાને કહી નહોતી, પરંતુ જો તે કહે તો તેને ખાતરી હતી કે સુસ્મિતા ય એ ઉપકાર તરફ જોઈને જરાએ કચવાયા વિના તેને તારિકાની એટલી સેવા ઉઠાવી શેવાની જરૂર હા કહે.

બરાબર અઠવાડિયા પછી તનસુખ આવ્યો એટલે સુવદનને તારિકાને ત્યાં રોજ રાત્રે સૂવા જવાની તકલીફમાંથી મુક્તિ મળી.

એટલા દિવસમાં તો ડોસાની તબિયત સારી પેઠે સુધરી ગઈ હતી, એટલે તનસુખ બે દિવસ રહીને પાછો ચાલ્યો ગયો. ઘરમાંથી નર્સને પણ વિદાય કરવામાં આવી. માત્ર દવા ચાલુ રાખવાની હતી તે તો રોજ ચાકર લઈ આવતો.

એટલા દિવસને અંતે પહેલી જ વાર બપોર પછી તારિકા સુસ્મિતા પાસે આવીને બોલી : “ હાથ ! હવે હું કેદમાંથી છૂટી, સુસ્મિતા ! આજે સિનેમા જોવા જવું છે, તું તૈયાર થઈ રહેજે. સુવદન ક્યારે આવશે ? ”

“છ વાગતાં આવશે ખરા, પણ મારાથી નહિ અવાય. આને સવારે ખીચડી ખાઇને ચલાવ્યું છે, સાંજને માટે બધું રાંધવાનું છે.”

“અરે, રાંધવાની કશી જરૂર નથી; આપણે જતી વખતે ભોજનમાં કહેતાં જઇશું, એટલે એ બાણી રાત્રે નવ વાગતાં આવી જશે.” તારિકાએ માર્ગ અતાવ્યો.

સુસ્મિતાએ સ્મિત કરતાં તારિકા સામે જોયું. તે ક્ષણભર જોઇ રહીને બોલી: “તને કેદ સદી લાગે છે, તારિકા! જાણે કોઇ હવા ખાવાને સ્થળે પંદર દિવસનો આરામ લઇને આવી હોય એવી તું મને આજ લાગે છે!”

“હું ઇચ્છું છું કે એવો કેદનો આરામ તને પણ ચાખવાનો કોઇ વાર મળે!”

“હું મસ્કરી નથી કરતી, તારિકા!”

“બસ એસ, બેલી! પંદર દિવસે તું મને આજે પહેલી જ વાર જુએ છે, અને કેદમાંથી છૂટવાથી હું જરા હિલ્લાસમાં છું તેથી તને એમ લાગે છે. બાકી એ કેદ કેવી હતી તે તો પૂછજે સુવદનને, એટલે સમજાશે. પણ જો, પાંચ વાગ્યા છે, તું તૈયાર થઇને રહેજે, હું હમણાં કપડાં બદલીને આવું છું.” એમ કહી તારિકા ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૧૯

વડીલાને નમસ્કાર

કિરીટ જાણતો હતો કે દામોદરદાસના ધરનાં બાળકો રોજ સવારમાં પિતૃવંદન કરવાને દામોદરદાસ પાસે આવતાં અને ‘બાપુજી! નમસ્તે’ કહીને ચાલ્યા જતાં. સૌનો સાથે આવવાનો કાર્ધ નિયમ નહોતો. દાતણ-પાણી કરીને જે છોકરો કે છોકરી નિવૃત્ત થાય તે દામોદરદાસ જ્યાં હોય ત્યાં તેમને શોધી કાઢીને ‘બાપુજી!

નમસ્તે' કહીને ચાલ્યાં જાય. દામોદરદાસ દાતણ કરતા હોય, ચાહ પીતા હોય, છાપું વાંચતા હોય કે સ્નાન કરતા હોય ત્યારે કોઈને કોઈ આવતાં, એ હાથ જોડી ઔપચારિક નમસ્કાર કરતાં અને દામોદરદાસ સામે 'નમસ્તે' નો પ્રત્યુત્તર વાળે એટલે એ નમસ્કાર પહોંચી ગયા માની તેઓ ચાલ્યાં જતાં. માત્ર મામૂલી ક્વાયત કે હિપચાર હોય એવું આ પિતૃવંદન દેખાતું, જોકે તેની પાછળ વડીલો પ્રત્યે ગિહરતી પ્રજ્ઞની માનભાવના કેળવવાનો આશય હોય એ તો કિરીટથી સહેલાઈથી સમજી શકાતું હતું.

પિતૃવંદન કરીને છોકરાંઓ વસંતયાના સૂવાના ઓરડામાં જતાં, ત્યાં વસંતયા હોય તો તેમને ય 'માતાજી ! નમસ્તે' કહેતાં, ન હોય તો કાંઈ નહિ; પણ વસંતયાના ખંડમાં જે ફોટોગ્રાફો ટાંગેલા હતા તેમાં અધાં છોકરાંઓના પિતાઓના ફોટોગ્રાફો હતા, એટલે વિજ્યાની વિમળા પોતાના પિતા વિનોદરાયની તસ્વીરને વંદન કરતી, ધનવંત અને ધીરજ ધીમંતરામની તસ્વીરને વંદન કરતાં, મહેશ પોતાના પિતા મનુભાઈની તસ્વીરને નમન કરતો, કરતુર પોતાના પિતાની છાત્રીને પગે લાગી આવતો, એ પ્રકારના પિતૃવંદનનો ક્રમ ઘરમાં સરસ રીતે ચાલતો.

કિરીટ એક વાર જોયું કે મંગળા દામોદરદાસને નમસ્કાર કરી જતી ત્યારે 'નમસ્તે' માત્ર ઓઠથી બોલતી પણ એનો શબ્દો-ચાર કણુગોચર થતો જ નહિ; પણ વસંતયાના ખંડમાં તો તે જતી જ નહિ અને સીધી પોતાના ખંડમાં જઈ અભ્યાસ કરવા બેસી જતી.

કિરીટને લાગતું કે માતા-પિતાહીણી એ છોકરી આ ઘરમાં ખૂબ જ ઓશિયાળાપણું અનુભવતી હશે. ઘરમાંની છોકરીઓમાં તે મોટી હતી-આર વર્ષની હતી, તેને આ સંયુક્ત કુટુંબમાં દુબાઈને વર્તવું પડતું હોવું જોઈએ. આકી દામોદરદાસ અને વસંત-યાનો અધાં છોકરાં પરનો મમત્વભાવ સમાન હતો એ તો કિરીટ

જોઈ શક્યો હતો. તેનો નાનો ભાઈ મહેશ કિરીટને એવો આશિ-
યાળો ન લાગ્યો.

કિરીટ આ ઘરમાં મહેમાન હતો, એટલે તેની સમીપે તો
મંગળા ખૂબ જ લલજી અને સંકોચ દાખવતી. કિરીટ તેના મ્હોંના
શબ્દો પણ ભાગ્યે જ બે-ચાર વાર સાંભળ્યા હશે.

એક વાર તો કિરીટ ધરાદાપૂર્વક તેની સાથે વાત કરવા જ
તેના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. મંગળા લેસન લખતી હતી અને મહેશ
વાંચતો હતો. ખંડમાં દાખલ થતાં જ કિરીટ પૂછ્યું : “ કેમ મંગળા
બહેન ! કયા વર્ગમાં ભણે છે ? ”

“ સેકંડમાં. ” એ શબ્દો કિરીટ તેના ઓઠના ફફડાટ ઉપ-
રથી જ સમજી શક્યો.

“ હવે તો પરીક્ષા નજીક આવી હશે. ”

મંગળાએ જિંચું જોયા વિના જ ડોકું ધુણાવીને હકાર સૂચવ્યો.

“ લાવો, તમારી ‘ પ્રોગ્રેસ બૂક ’ (પ્રગતિપત્રક) તો જોઉં ! ”

હવે મંગળાને જવાબ આપવા માટે બોલ્યા વિના છૂટકો
નહોતો. પરન્તુ એટલામાં મહેશ બોલી બહ્યો : “ પ્રોગ્રેસ બૂક દર
પહેલી તારીખે ઘેર લાવવાની, અત્યારે તો નિશાળમાં જ હોય. ”

“ હું તને પૂછતો નથી, મહેશ ! હું તો મંગળાને પૂછું છું. ”

હવે મંગળાએ હસતી આંખે જિંચું જોઈને કિરીટ સામે દષ્ટિ-
પાત કરતાં ધીરેથી કહ્યું : “ મહેશ બરાબર કહે છે. ”

“ એ તો બરાબર કહે છે, પણ તમારા મ્હોંમાં જાણે જીભ
જ બગી નથી ! ”

એ સાંભળીને મંગળા હસી.

કિરીટ ચાલ્યો ગયો. તેના મન પર એવી છાપ પડી કે એ
બેઉ ભાઈ-બહેન ઘરનાં બીજાં હોકરાનાં પ્રમાણમાં ઓછાં તેજસ્વી
છે અને તેનું કારણ ઘરના શિષ્ટાચારને કારણે ઉપસ્થિત થતું એક
પ્રકારનું અંકુશમય વાતાવરણ છે. મંગળા મોટી હોવાથી તેને

સ્વભાવ વધારે દબાયેલો અને મહેશ નાનો હોવાથી એણે દબાયેલો દેખાતો હતો, પરંતુ એકીની પ્રકૃતિવિષયક તેજસ્વિતા તો કુંકિત થઈ રહી જ હતી.

નાની વયમાં માતા અને પિતાને ગુમાવી એટલાં એ એક બાળકોનું ધડતર એવું થયું હોય એમાં કિરીટને નવાઈ લાગી નહિ, પરંતુ તેને તેમના ઉપર દયાની લાગણી તો થઈ આવી. આથી પરીક્ષા પછી વેકેશન પડવાનું હતું તે વખતે મહેશ અને મંગળા એકીને વડોદરે પોતાને ત્યાં થોડા દિવસ મોકલવા તેણે દામોદરદાસ અને વસંતબા પાસે હા પડાવી.

કિરીટની પત્ની કમળા પોતાના મામા દામોદરદાસને ત્યાં રહીને બહુ હતી એટલે કમળા અને મંગળાનો પરસ્પર સારી પેઠે પરિચય હતો. જ્યારે મહેશ અને મંગળા વડોદરે આવ્યાં ત્યારે કમળાને પણ સારું લાગ્યું. પિયરમાં અને મામાને ત્યાં કમળા વિસ્તારી કુટુંબોમાં રહી હતી, અને પતિગૃહે માત્ર પોતે એ માણસ અને કમળાની વિધવા જેઠાણી જમના, એમ ત્રણ જણ જ હતાં. હા, કમળાની નાની બાળકી થોડા મહિનાથી ઉમેરાઈ હતી, પરંતુ પોતાનું મોટું ઘર કમળાને ખાલીખાલી લાગ્યાં કરતું; ખાસ કરીને કિરીટ પોતાના ખાદીબંડારમાં જાય અને જમના દેવદર્શને જાય ત્યારે તો તેને એકલાં મૂંઝવણ પણ થતી.

એક વાર કમળાએ મંગળાને હસતે વદને પૂછ્યું: “ મંગળા ! તારા બનેલી કહે છે કે તારા મ્હોંમાં જીભ નથી, એ ખરું ? ”

મંગળા હસીને બોલી : “ એમને ખબર ! ”

“ ના, ના, પણ તું બહુ જ ઓછાબોલી છે; ચાર વાર પૂછે ત્યારે એક વાર જવાબ આપે, એમ કરે તો એમને તો એમ જ લાગે ને ? ”

“ મને શરમ થાય એટલે ઓછું બોલું. ”

“ અહીં તને ગમે છે ને ? ”

“ હા. ”

“ અમદાવાદને ઘેર તને ગમતું ને ? ”

“ હા. ”

“ મોટા કાકા તને સારી પેઠે રાખે છે ને ? ”

“ હોવે. ”

“ અને મોટાં કાકી ? ”

“ એય સારી પેઠે રાખે છે. ”

“ તો પછી તું કાકાજીને નમસ્કાર કરે છે અને કાકીને કેમ નમસ્કાર કરતી નથી ? ”

“ કોઈ વાર નમસ્કાર કરું અને કોઈ વાર ન કરું. ”

“ એમ શામાટે ? ”

“ અમસ્થું. ”

“ ના, ના, મારા સમ, સાચું કહે. ”

“ હું સાચું કહું છું ને ! ”

“ શું સાચું કહે છે ? કોઈ વાર નમસ્કાર કરે અને કોઈ વાર નમસ્કાર ન કરે, તેનું કારણ તો હોવું જ જોઈએ. ”

“ કાકી એમના ઓરડામાં હોય તો નમસ્કાર કરવા ન જઈ, બહાર હોય તો કરું. ”

“ હંઅ, તો કાકીએ તને ઓરડામાં ન જવા કહેલું ? ”

“ ના. ”

“ તો પછી તું ત્યાં જઈને કેમ નમસ્કાર કરતી નથી ? ”

“ મને એ નથી ગમતું, કમળા બહેન ! ”

“ પણ ન ગમવાનું કારણ શું ? ”

“ કાંઈ જ નહિ. ”

એ જવાબ આપતાં મંગળા કાંઈક ઉશ્કેરાયલી લાગી એટલે કમળાએ તેને આગળ પૂછવાનું બંધ કર્યું, પરંતુ તેને એમ તો લાગ્યા વિના ન રહ્યું કે કમળાના મનમાં કાંઈ જિડી ખૂંચ પેઠેલી છે.

મંગળા પાસેથી કમળા તેના દિલનો મર્મ ન જાણી શકી તે તેણે એક વાર મહેશને પૂછીને જાણ્યો.

વસંતયાના ખંડમાં ઘરનાં બાળકો પોતપોતાના પિતાની છપ્પી-એને પણ નમસ્કાર કરવા જતાં, અને મંગળા પિતાની છપ્પીને નમસ્કાર ન કરવા પડે તેટલા માટે વસંતયાના ખંડમાં જવાનું જ ટાળતી !

કમળા જાણતી હતી કે પોતે જ્યારે મામાને ઘેર રહીને બણતી ત્યારે તો મંગળા એ છપ્પીને ય નમસ્કાર કરતી, પરંતુ થોડી મોટી થયા પછી તેણે એમ કરવાનું બંધ કર્યું હતું. તો શું સંસાર છોડી ગએલા પોતાના પિતા ઉપર મંગળાના દિલમાં તિરસ્કાર પેદા થયો હશે ?

પ્રકરણ ૨૦

મૂંઝવણના ઉકેલની વાત

વેકેશન પૂરું થયું, એટલે મહેશ પાછો અમદાવાદ આવી ગયો, પરંતુ કમળાએ મંગળાને પોતાની જ પાસે રાખી અને વધુ નહિ તો એકાદ વર્ષ કમળાને વડોદરે રાખીને બણાવવાની પરવાનગી દામોદરદાસ પાસે માંગી.

કમળા પાસે મંગળાને સારી પેઠે ગોડી ગયું હતું અને મંગળાનો સહવાસ કમળાની એકલતાનું નિવારણ કરતો હોઈને તેને પણ મંગળા પોતા પાસે જ રહે એ ગમતું હતું. દામોદરદાસે કમળાની માંગણીથી મંગળાનું શાળાનું સર્ટિફિકેટ મોકલી આપ્યું અને એક વર્ષ ત્યાં બણવા દેવાની પરવાનગી આપી.

ખીજ બાળુએ કસ્તુરને કાંઈ નોકરીઘંઘે વળગાડવાની તેના પિતાની ઇચ્છા હતી એટલે તેનો ઈન્તેજનો અભ્યાસ અટકી ગયો.

અને વેકેશન ગાળવા તે વીરમગામ ગયો હતો તે પાછો અમદાવાદ ન આવ્યો.

કુમુદ હવે પોતાનાં બાળકો સાથે કોઇ વાર પિયર જઈ રહેતી અને કોઇ વાર ઘેર આવીને રહેતી.

આમ ઘરમાંથી માણસો ઓછાં થયાં એટલે દામોદરદાસને સૂનુંસૂનું લાગવા માંડ્યું. તેમણે વસંતબાને કહ્યું: “હવે તો સુવદન અહીં આવીને રહે તો સારું; તમે જરા જઈને તેને અને સુરિમતાને સમજાવી આવો ને!”

વસંતબા એક બપોરે સુવદનને ત્યાં ગયાં, ત્યારે સુરિમતા સૂતી હતી. એટલા હજી એમ ને એમ પડ્યો હતો. બેબી પારણામાં ઊંઘતી હતી.

સાસુને આવેલાં જોઈને સુરિમતા બિછાનામાં બેઠી થઇ. વસંતબાએ જોયું કે વહુને પૂરા દહાડા જાય છે.

“કેમ, હજી તમને ઠીક નથી રહેતું? નોકર ક્યાં ગયો?”

“બે દિવસથી બરાબર રહેતું નથી. નોકર ચાર દિવસથી ચાલ્યો ગયો છે અને હજી બીજો નોકર મળ્યો નથી.”

થોડી વાર મૂગાં રહીને વસંતબાએ કહ્યું: “વહુ! હવે તો તમે ઘેર આવીને રહો તો સારું. ભર્યે હાડે માંદાં-સાજાં હો તો કામ કોણ કરે?”

“મારું મન હવે તો ઘેર આવવાનું છે, પણ એ માનતા નથી.”

“પણ પાંચ-પંદર દિવસ પછી સુવાવડ આવશે ત્યારે શું કરશો?”

“સુવાવડ તો ચીનાઇ પ્રસૂતિગૃહમાં કરવાનું કહે છે. ત્યાં સગવડ સારી છે એમ લોકો કહે છે.”

“એ તો ખરું, પરંતુ પાસે રહેનાર કોઇ જોઈએ, બાણું પહોંચાડનાર જોઈએ, બેબીને જાળવનાર જોઈએ, એ બધું આ વમડા જેવા વાસમાં કેમ શકે?”

“અધી ગોઠવણ કરવાનું એ કહે છે.”

“પણ તમે નથી સમજતાં? આવી રીતે કાવે ખરું?”

“એમને તમે સમજાવો. હું શું કરું?” એમ કહેતી બેઠાં નહિ રહેવાયાથી સુસ્મિતા પાછી સૂઈ ગઈ.

વસંતબાએ ઊઠીને વાસણ માંજ નાંખી ઠેકાણે મૂક્યાં અને સ્ટવ સળગાવી સુસ્મિતાને કોશી બનાવીને પાછ એટલે તે જરા સ્વસ્થ થઈ. એટલામાં બેત્રી ઊઠીને રડવા લાગી, તેને પારણામાંથી બહાર કાઢી સુસ્મિતાએ તેના હાથમાં ગ્રિસ્કીટ આપી.

પાંચેક વાગ્યા એટલે તારિકા આવી. તેની પાસે વસંતબાએ સુસ્મિતાના શરીરની સ્થિતિની વાત કાઢી અને કહ્યું કે “હવે તો મારો વિચાર અહીંનું ઘર જ કાઢી નાંખવાનો છે, પણ સુસ્મિતા કહે છે કે સુવદનને એ મમતી વાત નથી. સુવાવડને હવે બહુ દિવસ નથી.”

તારિકા બોલી : “જુઓ કાકી ! એમાં કશું મુંઝાવા જેવું નથી. સુવાવડ તો પ્રસૂતિગૃહમાં થશે, અને સુવદનબાઈ મારે ત્યાં જન્મશે. મારો નોકર પ્રસૂતિગૃહમાં બાણું પહોંચાડશે, અને વળી કોઈ મુશ્કેલી હોય તો અમે બધાં છીએ કે નહિ ?”

“તમે તો છો, પણ અમે બેઠાં છીએ ને આવી સ્થિતિમાં તેમણે આ વગડામાં રહેવું શામાટે જોઈએ તે મને સમજતું નથી.” વસંતબાએ કહ્યું.

“અહીંની હવા બહુ સારી છે કાકી. મારા પિતાજી માંદા પડ્યા હતા, તેમને લકવો થયો હતો, છતાં પંદર-વીસ દિવસમાં સાજા થઈ ગયા તે હવાનો પ્રતાપ. નહિતો લકવાનો દર્દી તો મરિ-નાઓ સુધી બિછાનામાંથી ઊઠી જ શકે નહિ.” તારિકાએ દલીલ કરી.

વસંતબાએ આગળ વાત ન લાંબાવી. તે સુવદન આવવાની રાહ જોઈને બેઠાં. છેક સાંજે સુવદન આવ્યો. એટલે તેની પાસે તેમણે એ જ વાત ઉપાડી અને કહ્યું : “સુસ્મિતા ઘેર આવવા

રાજી છે અને એ કહે છે કે તને એ વાત ગમતી નથી, તેનું શું કારણ ? ”

“ આ, એમાં કંઈ ખાસ કારણ નથી. ખુદી હવામાં રહેવાનું મને બહુ ગોઠી ગયું છે અને સુવાવડને માટે અહીં પૂરી સગવડ હોવા ઉપરાંત પ્રસૂતિગૃહ નજીકમાં જ છે.” સુવદને કહ્યું.

“ અહીં તો તું હવાફેર માટે મહિનો-એ મહિના માટે આવેલો, એમાંથી તું જાણે કાચમનું ઘર કરીને બેઠો. એય ઠીક, પણ બ્યારે સુવાવડ જેવો પ્રસંગ આવે ત્યારેય તું ઘેર આવીને રહેવાની ના પાડે તો તેનું કંઈ જીંડું કારણ હોવું જોઈએ. ”

“ તેમાં જીંડું કારણ શું ? શું હું તમારાથી રિસાયો છું ? ”

“ ના, પણ તું જે કંઈ કહે છે તે મારા મનમાં ઘરાઘરાઈ સતું નથી. ”

સુવદન હસી પડ્યો અને બોલ્યો : “ લો ત્યારે, તમારે જીંડું કારણ જાણવું હોય તો કહું. આપણા ઘરમાં નોકર-ચાકર નહિ; આ સ્થિતિમાંય તેને પોતાને બાગે આવતું ઘરકામ કરવું પડે, એ મને જરાય ગમતું નથી. ”

“ વહુને પૂરા દહાડા જાય છે, ને હું તેની પાસે ઘરકામ કરાવું, એવી તું તારી આને મૂરખ માને છે ? ”

“ ના આ, પણ એમાં તમારી વાત નથી. અહીંની પેઠે ત્યાં એ રહે તો ઘરનાં બધાંય તેની ઇર્ષ્યા કરે અને ટીકા થાય; તે કરતાં અહીં દૂર રહીએ તો કંઈ કામ થયું-ન થયું તે કોઈ કહે તો નહિ ! ”

“ ઇર્ષ્યા કોણ કરવાનું છે ? તારી કુમુદ કાકી તો એ દિવસ અહીં રહે છે તો ચાર દિવસ પિયર જમીને રહે છે. મંગળા વડોદરે છે. બાકી રહ્યાં હું અને વિજયાબહેન. તારી વહુ આખો દિવસ સૂઈ રહેશે તોય અમે એને કશું નહિ કહીએ, પછી કંઈ છે ? ”

“ એ કહેવાની વાત. તમારા મનની મોટપ કંઈ બીજાં બધાંમાં હોય ? ” સુવદનનો એ જવાબ હતો.

“ ઠીક બાધ ! ” વસંતબાએ નિરાશાસૂચક સ્વરે કહ્યું.

વસંતબા મયાં અને રાત્રે તારિકા, મંદારિકા, મધુરી, એ સખીમંડળી મળી તેમાં એ જ વાતની ચર્ચા નીકળી.

“ હમેશાં મોટરાંઓનાં મનની એ ધૂન હોય છે કે પોતે જેટલાં ચતુર હોય છે તેટલાં બીજાં નથી હોતાં. સુસ્મિતાની સાસુ તેથી જ એમ કહેતા હતાં કે જેટલી સગવડ ઘરઆંગણે સચવાય તેટલી બીજે ક્યાંય ન સચવાય; શું પ્રસૂતિગૃહમાં સુવાવડ માટે જતી બધી સ્ત્રીઓને તેમનાં જેવાં ઘરઆંગણાં નહિ હોય ? ”

સુસ્મિતા બોલી : “ હોય ખરાં અને ન એ હોય; પરન્તુ તેમનું કહેવું એકંદરે સુદાસર હતું. એમણે હા કહી હોત તો હું તો જવા જ ઈચ્છતી હતી. ”

“ એટલે અમે બધાં છીએ તે શું તારે મન નકામાં છીએ ? મારા પિતાજી માંદા પડ્યા અને સુવદને મને જે મદદ કરી હતી તે હું બૂલી ગઈ નથી. તારી સેવા ઉદાવવી એ મારી તો ફરજ છે એટલું જ નહિ પણ મારા પર એ ઋણ ચડેલું છે. ”

મંદારિકા બોલી : “ ઋણ હોય કે ન હોય, પણ સુવાવડને પ્રસંગે તો અજબયું પડોશી હોય તે પણ દોડી આવે અને મદદ કરે, એ કાણ નથી જાણતું ? અહીં પોતાનાં કોષ જ નથી, બધાં માત્ર ઓળખીતાં કે પડોશી જ છે એવી ગણતરીથી તારી સાસુ તને ઘેર તેડી જવા માંગતાં હોય તો એ તેમની બૂલભરેલી ગણતરી હતી. ”

તારિકા બોલી : “ અને હા, હું તો ખરું કહીશ કે એવી કોષ ગણતરી કરે અને મારા જેવીતો એકડો જ કાઢી નાંખે તો મને તો મારું લાગે. ”

સુવદન બોલ્યો : “ એમાં મારું લગાડવાનું છે જ નહિ. મારાં મધર બિચારાં બોળાં છે, એમને તો જેવું મનમાં લાગે તેવું કહે. એમની રસમો જૂની, એમના વિચારો જૂના. ”

“ વાત એમ છે કે— ” સુસ્મિતા બોલી : “ જ્યારે એ આવ્યાં

ત્યારે હું સૂતી હતી અને વાસણો એમાં પડેલાં હતાં. નોકર હતો નહિ. મને પેટમાં સુખ નહોતું અને ધરમાં હું એકલી. એ વખતે તેમને લાગી તો આવે કે નહિ ? શહેરના ધરમાં કાંઈ એવું ન હોય, એટલે તે મને ત્યાં લઈ જવા ઇચ્છે, એમાં ખોટું લગાડવા જેવું ન લેખાય.”

“એમ હોય તો કાલથી મારે ત્યાં આવીને રહે.” તારિકાએ કહ્યું.

“એવું તે થાય ? કાલે ઊઠીને સાસુ જ કહે કે પડોશીને ઘેર જઈને રહી અને પોતાને ઘેર ન આવી. હવે તો તમે બધાને માથે જ જવાબદારી છે—મારા માટેની.”

“કબૂલ છે, કબૂલ ! અમે અમારી જવાબદારી ખરાબર અદા કરીશું તે તું જોઈશ. કહે તો કાલથી તું સૂઈ રહેજે અને હું રાંધવા આવીશ !” તારિકાએ એલેન્ન ફેંકી.

“એવી મુશ્કેલી કાંઈ રોજ થોડી હોય છે ? કોઈ વાર ઠીક ન હોય ત્યારે એકલાં મૂંઝવણ થાય.” સુસ્મિતાનો એ જવાબ હતો.

“એમ હોય ત્યારે કહાવજે.”

“પણ કહાવું કેની સાથે ? નોકર રાખવો છે તે જ કોઈક શાંધી આપો તો પાડ.”

“નોકર મળી રહેશે.” મંદારિકાએ આશ્વાસન આપ્યું : “અને હું જ જરૂર પડ્યે આવી શકીશ, હોં સુસ્મિતા !”

મદનમોહન બોલ્યો : “એવું કાંઈ હોય તો મારે ત્યાંથી નોકરને બોલાવી લેવો અને કામે મોકલવો.”

“પણ એવી મુશ્કેલી ઊભી જ હું નહિ થવા દઉં. મારી એક માસની રજા ચડી છે તે માંગીને હું ઘેર રહેવાનો જ વિચાર કરું છું, પછી મૂંઝવણ શાની છે ?” સુવદન બોલ્યો.

“એ તો બહુ જ ઉત્તમ વાત.” તારિકાએ કહ્યું.

પ્રકરણ ૨૧

મૂંઝવણના અનુભવની વાત

સુસ્મિતાની સુવાવડ આવવાને હજી વાર હતી, પરંતુ કોઈ કોઈ વાર તેને પેટમાં દર્દ ઊપડી આવતું, ત્યારે તે ખાટલાવશ બની જતી. એકાદ એ દિવસે એ દર્દ મટતું ત્યારે તે પુનઃ સ્વસ્થ થતી અને શરીરમાં જાણે બિલકુલ દર્દ નથી એમ લાગતું. એક-એ વાર એ પ્રમાણે થઈ આવવાથી સુવદને લેડી ડોક્ટર પાસે તેનું શરીર તપાસાવ્યું તો સામાન્ય નમુનાઈ સિવાય બીજું કોઈ કારણ માન્ય પડ્યું નહિ. છતાં ડોક્ટરે સલાહ આપ્યા પ્રમાણે સુવદને પત્નીને નિયમિત રીતે દવા આપવા માંડી.

અદવાડિયા પછી એક રવિવારે ફરી દર્દ ઊપડી આવ્યું અને સુસ્મિતા પાછી ખાટલે પછડાઈ. સુવદને કોણે બનાવીને પોતે પીધી અને સુસ્મિતાને પાછ. પણ આજે તે ઊડીને રસોઈ કરી શકે એમ લાગ્યું નહિ, એટલે તેણે તારિકાને સંદેશો મોકલ્યો અને દસેક વાગતાં તે આવી પહોંચી.

“કેમ, પાછાં પછડાયાં છો કે? કશી ફીકર નહિ, શું કામ છે?” તારિકાએ પૂછ્યું.

સુવદને હસીને જવાબ આપ્યો: “એ જ તો! કશું રાંધ્યું નથી, વીશીમાંથી બાણું મંગાવવાનો વિચાર કરેલો, પરંતુ સુસ્મિતાને ખીચડી ને કઢી ખાવી છે, એટલે ઘેર રસોઈ કર્યા વિના છૂટકો નથી.”

“એ જ ને, એમાં શી ફીકર છે? ચાલ, હું રાંધી આવું. સંઘડી ય સળગાવી રાખી નથી?”

“ના, કોણ મેં સ્ટવ ઉપર બનાવી હતી.”

“હીક, ચાલ ત્યારે તું સંઘડી સળગાવી આપ, સુવદન! હું રસોઈની તૈયારી કરું છું.” એમ કહેતી તારિકા રસોડામાં પેડી.

સુવદને સઘડી લીધી, કોલસા પૂર્યા, કાકડી મૂકી, પરન્તુ જીવનમાં એણે પહેલી જ વાર એ કાર્ય આજે કરવા માંડ્યું હતું. કાકડી ભડભડાટ સળગી ગઈ, પણ કોલસા સળગ્યા નહિ! તેણે ખીજી કાકડી મૂકી તોપણ તેમ જ થયું.

તારિકા હસતી હસતી ગાવા લાગી :

“ ચાંદો સળગ્યો, સૂરજ સળગ્યો,
સળગી આભ અટારી,
ના સળગી સઘડી સુવદનની,
વાત વિપદની ભારી !
મહાનલ એક જ દે ચિનગારી ! ”

“ ચાલ ખસી જા, હું સળગાવી આપું. ” કહી તારિકા સઘડી પાસે આવી. તેણે ત્રીજી વાર કાકડી મૂકી, કોલસા ગોઠવ્યા અને કાકડી સળગાવી ત્યારે સઘડી ચેતી.

તારિકાએ ફરમાવ્યું: “ હવે તું એને થોડી વાર પંખો નાંખ, અને પછી શાક સમારી આપ. કઢી માટે દહીં લઈ આવ. ”

સુરિમતાએ ખાટલામાં પડચાં પડચાં ધીમેથી કહ્યું: “ હાટીયામાં દહીંના વાડકે છે, પણ ચણાનો લોટ થઈ રહ્યો છે. ”

તારિકા બોલી: “ તો જા મોદીને ત્યાં, લોટ લઈ આવ, સુવદન ! ”

“ શાક સમારીને લઈ આવું. ” સુવદને શાક સમારવા માંડ્યું.

એટલામાં તેને સાંભર્યું કે ઘરમાં બેખીને માટે લાવેલા લાકડસી લાડુ છે. તેણે તારિકાને પૂછ્યું: “ ચણાના લોટને બદલે કઢીમાં લાકડસી નાંખીએ તો ન ચાલે ? ”

તારિકા બોલી: “ એ તો શી ખબર ! લાકડસી ચણાના લોટને બનતો હશે ? ”

“ હા. ” સુવદને કહ્યું.

સુરિમતાએ કહ્યું: “ ચાલશે, લાકડસી ચાલશે, કઢીમાં ગોળ પણ નાંખવો નહિ પડે. ”

હોટ શ્રેવા જવાની તકલીફમાંથી સુવદન બચ્યો અને તેને સ્વદંપ આનંદ થયો.

તારિકા રસોઈની કળા જાણતી હતી, પરંતુ ઘેર રસોઈયો હતો એટલે તેને એનો અભ્યાસ નહોતો; છતાં તેણે ખૂબ હિત્સાહથી અને કાળજીપૂર્વક ખીચડી અને કઢી બનાવ્યાં. સુવદન માટે રોટલી અને શાક તો જોઈએ જ, પરંતુ રોટલી વણવાની કળામાં પોતે કદાચ નિષ્ફળ જશે એમ માનીને તેણે નાની નાની ભાખરીઓ બનાવી અને તેને બરાબર ગોળાકાર આપવાને એક વાડકાને બીજા તરીકે ઉપયોગમાં લીધો; પરંતુ ભાખરી વણવી અને સેકવી એ બેઉ કામ સાથે કરવાનું તેને બરાબર ન ફાવ્યું એટલે તેણે સુવદનને મદદે બોલાવ્યો.

તારિકાએ ટકોર કરી: “જેજે, જે ભાખરી કાચી રહેશે તો તારે જ એ ભાખરી ખાવાની છે એ બૂલીશ નહિ!”

“અને તારે નહિ ખાવી પડે?” સુવદને હસીને પૂછ્યું.

“ના, હું તો ઘેર જમને જમવાની.”

રસોઈ તૈયાર થઈ એટલે તારિકા ચાલી ગઈ. સુવદને પત્નીને ખીચડી-કઢી પીરસ્યા અને પોતે ભાખરી-શાક ખાધાં.

હજી એઠવાડ કાઢવાનો યાકી હતો, તે જોઈને સુવદન મુંઝાવા લાગ્યો. સુરિમતાએ કહ્યું: “એ બધું ઢાંકી રાખો, સાંજે મને ઠીક હશે તો હું એ બધું સાફ કરી નાંખીશ.”

સુવદન તાત્કાલિક તકલીફમાંથી બચ્યો પણ રવિવાર જતાં સોમવાર આવવાનો હતો, પોતાને નોકરી પર જવાનું હતું, એટલે સુરિમતાને જે ઠીક નહિ હોય તો કાલનું કેમ કરવું તે બાબતની ચિંતામાંથી તે બચી શક્યો નહિ.

સાંજે સુરિમતા ઊઠી શકી નહિ. સવારની વધેલી ભાખરી-ખીચડી ખાધને બેઠાએ ચલાવ્યું. રાત્રે કોશી કરીને બેઠાએ પીધી.

રોજ સાંજે તારિકા આવતી, પરંતુ આજે તે આવી નહિ.

આખો દિવસ સુવદન ઘરમાં પુરાઈ રહ્યો હતો એટલે તેને ખૂબ કંટાળો પણ આવ્યો હતો. તેણે સુસ્મિતાને કહ્યું: “હું જરા મદન-મોહનને ત્યાં જઈને આવું છું.”

“શું કામ છે?”

“કશું જ નહિ, જરા એસી આવું.”

“મને દીક નથી, ને તમે જવાનું કહો છો?”

“આખો દિવસ ઘરમાં પુરાઈ રહેવાથી કંટાળી ગયો છું.”

“તો જાઓ, હું ના કહેતી નથી. પણ આમ અહીં એકલાં રહેવાને બદલે બાએ કહ્યું ત્યારે ઘેર જઈને રહ્યાં હોત તો કાંઈ અકળામણ આવત?” સુસ્મિતાથી ટકાર કર્યા વિના રહેવાયું નહિ.

“એટલે શું તું એમ માને છે કે હું એક જ દિવસમાં મુંઝાઈ ગયો છું? તો મારે ક્યાંય જવું નથી, ચાલ. તારી સગવડ એ જ મારી સગવડ. તેં હજી સાંજની દવા પીધી નથી ને?”

“ના.”

સુવદને દવા આણી આપી અને સુસ્મિતાએ તે પીધી. પછી તેણે પોતાને હાથે પથારી કરી અને તે સૂઈ ગયો.

બીજા દિવસનો સૂર્યોદય થયો અને ફરીથી મુંઝવણ સામે આવીને ઊભી! સુવદને મદનમોહનના નોકરને બોલાવી તારિકાને તેડવા મોકલ્યો. તારિકાએ આવી શકવાની ના કહાવી, તે સાથે કહાવ્યું કે પોતે નોકર સાથે બાણું મોકલી આપશે.

અને બાણું આવ્યું ખરું. સુવદને ધરાધને ખાધું, પણ સુસ્મિતાએ થોડાં દાળભાત જ ખાધાં અને તે પાછી સૂઈ ગઈ.

ગર્ભ કાલનો એઠવાડ હજી પડ્યો હતો અને અત્યારે બીજો એઠવાડ હિમેરાયો હતો. સુસ્મિતાને ચીડ ચડી હતી. પોતાથી થઈ શકતું નથી, તો સુવદન શામાટે એટલાં વાસણુ પણ આવડે તેવાં સાફ ન કરી નાંખે એમ તેના મનમાં થતું હતું. સુવદનને એ સૂઝતું

નહોતું. સુસ્મિતાને તેને એ સૂચના કરવાનું વારંવાર મન થતું હતું, પરંતુ તે કહેવાની તેની હિંમત ચાલતી નહોતી.

સુવદન જમીને બેંકમાં જવા તૈયાર થયો અને બોલ્યો: “ત્યારે હું નોકરી પર જઈ છું.”

“મને આમ મૂકીને તમારે નોકરી પર જવું છે?” એટલું કહેતાંમાં સુસ્મિતાની આંખોમાં મૂંઝવણને કારણે આંસુ ઝમી આવ્યાં.

“ત્યારે ન જઈ?”

“તમને ખબર. મહિતાની રજા લેવાનું કહેતા હતા તેનું શું થયું?”

“રજાનો રિપોર્ટ કર્યો છે પણ હજી રજા મંજૂર થઈને હેડ ઓફીસેથી આવી નથી.”

“હી...ક!” કહી સુસ્મિતાએ પાસું ફેરવ્યું.

“ત્યારે બેંકમાં ટેલીફોન કરી દઉં કે આજે મારાથી નહિ અવાય.” એમ કહી સુવદન નજીકના એક મકાન પર ટેલીફોન કરીને તુરત ઘેર પાછો ફર્યો.

“નોકર પણ મળતો નથી!” એકવાડ ઉપર દષ્ટિ જતાં બોલતો સુવદન પત્નીની પથારી પાસે ખુરશીમાં બેઠો અને છાપું વાંચવા લાગ્યો.

છાપું અર્ધા કલાકમાં વંચાઈ ગયું અને તે ચોપડી લઈને બેઠો. પોતાને કંટાળો ઊપજી રહ્યો છે એ તેને સમજતું હતું. રોજ સવારમાં જામતી મિત્રમંડળી આજે આવી જ નહોતી; એ એક રીતે ઠીક થયું એમ તેને લાગ્યું, પણ બીજી રીતે તેને એમ પણ લાગ્યું કે તારિકા, મંદારિકા, મધુરી એમાંથી કોઈ આવ્યું હોત તો આ મૂંઝવણમાં કાંઈક મદદગાર બની શકત.

છેક ત્રણેક વાગતાં મંદારિકા ડોકાર્ડ અને તે તો ધરના રંગઢંગ બેઠને આભી બની ગઈ.

“આમ કેમ સુસ્મિતા? તને ઠીક નથી?”

સુવદને બે દિવસની કથની સંક્ષેપમાં કહી કે તુરત તે બોલી: “તારિકાને કહાવ્યું તેમ મને કેમ ન કહાવ્યું?”

અને તે જવાબની રાહ પણ જોયા વિના રસોડામાં પેસતી બોલી: “તમે તમારે હવે નોકરી પર જવું હોય તો જાઓ, સુસ્મિતાની ચિંતા ન કરશો.”

સુવદન બેઠો બોલ્યો: “આટલો મોડો હવે નોકરી પર જઈને શું કરું? પણ જરા બહાર ફરીને આવું અને થોડા મુસંખી બેતો આવું.”

અને તે ચાલ્યો, જાણે નાહો!

પ્રકરણ ૨૨

‘સ્મશાન-વૈરાગ્ય’

છેક સાંજે જ્યારે તારિકા આવી ત્યારે મંદારિકા બે દિવસના એકલાઈને સાફસાફ કરીને રસોઈ કરી રહી હતી. તારિકા બોલી: “અરે! રસોઈની તકલીફ શામાટે લેવી, સુસ્મિતા? હું મારે ત્યાંથી સવારની જેમ બાણું મોકલવાની હતી ને!”

સુસ્મિતા બોલી: “મંદારિકા આવી છે તો રસોઈ કરે છે, નહિતો તારે ત્યાંના બાણા ઉપર જ ચલાવવું પડત.”

“કેમ, મારે ત્યાંની રસોઈ નથી ફાવતી?”

“ફાવે છે; પરંતુ મારું માંદું શરીર, અને કાંઈ જોઈએ, રસોઈમાં કાંઈ ખીજું જ હોય.”

“તને ખીજું કાંઈ ખાવા જોઈએ તો મારે ત્યાં કહાવવું, હું ખાસ કરાવી મોકલીશ.”

“આજે તો હવે મંદારિકા રસોઈ કરે છે. કાલની વાત કાલે. મને ઠીક થશે તો હું કોઈને તકલીફ નહિ આપું.”

“પણ આ વખતે તારું દર્દ લંબાયું. હું ધારું છું કે તમારે હવે રસોઈયો રાખી લેવો જોઈએ.”

“ હજી નોકર જ મળતો નથી, ત્યાં વળી રસોધયાની શી વાત કરવી ! ”

“ હું મારા ભટજીને કહીશ, તે કોઇને લાવી આપશે. સુવદન ક્યાં ગયો, બેંકમાં ? ”

“ મુસંખી બેવા ગયા છે. આજે તો બેંકમાં નથી ગયા. ” સુરિમતાએ જવાબ આપ્યો.

તારિકા ગર્ધ એટલે મંદારિકાએ સુરિમતાને કહ્યું : “ તારિકાની વાતો હમેશાં મોટી હોય છે, પરન્તુ તેને ખ્યાલ નથી કે દરેક માણસ તેના જેવી સ્થિતિ ધરાવતું હોતું નથી, અને નોકર-રસોધયો રાખી શકતું નથી. ”

“ તેને બિચારીને સૂઝે તેવું કહે, તેમાં તેનો શો વાંક ? ” એમ કહી તેણે એ વાત આટોપી લીધી.

થોડી વારે સુવદન આવ્યો; તેણે આવતાં વાંત પૂછ્યું : “ તારિકા ખીલકુલ આવી જ નથી કે શું ? ”

“ ના, આવી’તી. ” મંદારિકાએ કહ્યું : “ અને તે સલાહ આપતી ગઈ છે કે તમારે હવે રસોધયો રાખી બેવા જોઈએ. ”

સુવદન હસ્યો અને બોલ્યો : “ તાપીદાસ કાકાને પેન્શન મળે છે એટલે મને પગાર મળતો હોત તો હું કાયમને માટે રસોધયો રાખત અને તમારાં જેવાં પડોશીઓને તકલીફ ન આપત. તોપણ આ મુશ્કેલીના એક બે મહિના પૂરતો રસોધયો રાખ્યો હોય તો ફીક, એમ તો મનેય લાગે છે. ”

“ તો તારિકાએ કહ્યું છે કે પોતાના ભટજીને કહીને કોઇક રસોધયો તે મેળવી આપશે. ”

“ તેને અમારે માટે બહુ જ કાળજી હોય છે. ” સુવદન બોલ્યો.

“ તેથી જ આજે માત્ર એક વાર આવીને ડોકિયું કરી ચાલી ગઈ ! ” સુરિમતાએ કટાક્ષમાં કહ્યું.

“ એ બિચારીને પૂરું રાંધતાં શવે નહિ; એક વાર રાંધી આપ્યું

પણ હું જોતો હતો કે તેને ખૂબ તકલીફ પડે છે. એટલે પછી તે પોતાને ત્યાંથી બાણું મોકલી આપતી હતી, બીજું તે શું કરી શકે?"

મંદારિકાની ચપળતા, ધરકામ કરવાની સુધડતા અને રસોષ કરવાની ફાવટ એ બધું જાણવાનો સમય તો સુવદનને રાત્રે તે જમવા બેઠો ત્યારે જ મળ્યો, અને તે છક્ક થઈ ગયો.

જે સુધડતા અને સુવ્યવસ્થા તેણે સુસ્મિતાના કામમાં જોઈ નહોતી, તે તેણે મંદારિકાના કામમાં જોઈ. તારિકા તો ધરકામથી ટેવાયેલી નહોતી એટલે તેના કામમાં બિણપો હોય જ, પરંતુ જે ફાવકાર્ધ સુસ્મિતામાં નહોતી તે પણ મંદારિકામાં હતી.

બાણુતર સાથે ગૃહવ્યવસ્થાનો સંબંધ હોય છે એમ કેટલાકો કહે છે. અબણુ સ્ત્રી કરતાં બણેલી સ્ત્રી પોતાના જ્ઞાનને લીધે વધારે સારી ગૃહવ્યવસ્થા જાળવી શકે એવી કેટલાકોની માન્યતા હોય છે. એ માન્યતા સાચી હોય તો તારિકાએ બી. એ. ની ડિગ્રી મેળવી હતી તે કેમ ગૃહવ્યવસ્થામાં કુશળ નહોતી? મંદારિકા બી. એસ. સી. નો અભ્યાસ કરી શકી હતી તે કેમ આટલી બધી કુશળ હતી? અને સુસ્મિતા ઈન્ટર સુધી બણેલી હતી તે મંદારિકાથી ઊતરતી છતાં તારિકાથી તો જાણી કોટિમાં આવે તેવી ગૃહિણી હતી એવો સુવદનનો સ્વાનુભવ હતો.

તારિકા નોકર-રસોષયાની સહાયથી પિતાની ગૃહવ્યવસ્થા જાળવતી હતી અને તેઓ જ જાણે તારિકાના હાથપગ હતા. તેઓ ન હોય તો તારિકા કેવું કામ કરી શકે તેની વાનગી સુવદને એક દિવસના અનુભવને અંતે જોઈ હતી. સુસ્મિતા નોકર-રસોષયા વિના ગૃહવ્યવસ્થા ચલાવતી હતી અને મંદારિકાની આવડત તેના ધર આગળના અનુભવ તથા ઘડતરને આભારી હતી એમાં સુવદનને શંકા રહી નહિ.

મંદારિકા સામાન્ય સ્થિતિના કુટુંબમાં બિછરીને મોટી થઈ હતી. તેનું બાણુતર પણ એવી સ્થિતિના કુટુંબને માટે સમાજની

દષ્ટિએ વધારેપડતું મનાય. ભાષ-ભોગ્યની વચ્ચે રહીને વૃદ્ધ માતાની સેવામાં તેને ખૂબ સમય આપવો પડતો, અને હવે તો અવ્યાસ છોડીને માતાની સેવામાં તેણે રસ કેળવ્યો હતો; એ પ્રકારના ઘડતરે તેને ગૃહવ્યવસ્થા અને સેવાસુશ્રૂષામાં કુશળ બનાવી હતી. તેની એ કુશળતાને લીધે સુસ્મિતાની ચાર-પાંચ દિવસ સુધી લગ્નાયલી માંદગીમાં માંદારિકાએ એ નાના કુટુંબની જે સેવા ઉઠાવી હતી તે માટે સુવદન અને સુસ્મિતા બેઉનાં મનમાં માન ઊપજ્યા વિના રહ્યું નહિ.

સુવદને તો કહ્યું પણ ખરું: “ માંદારિકા ! યાએ કહ્યા છતાં ઘેર નહિ જતાં અહીં જ રહેવાનો આગ્રહ રાખવા માટે આ માંદગી વખતે મને જરૂર પડતાવો થાત, પણ તમે જ એ વેળા આવવા દીધી નથી. કુટુંબીઓનાં જેટલાં મમતાળુ અને સેવાભાવી પડોશીઓ હોઈ શકે છે એ હું હવે છાતી ઠોકીને કહી શકીશ. ”

“ તમને પડતાવું પડત તો મને પણ પડતાવું કેમ ન પડત ? તમારી સુશ્રેણીમાં મદદગાર થવાની જવાબદારી તારિકા સાથે મેં પણ ઉપાડી જ હતી કે નહિ ? ” માંદારિકાએ હસીને જવાબ આપ્યો.

“ વધુ સુશ્રેણીના દિવસો તો હજી હવે આવવાના છે, માંદારિકા ! ”

“ કશી શીકર નહિ, સુસ્મિતા ! તું જરાએ મુંઝાઈશ નહિ. ”

સુસ્મિતાના દર્દનો ઊભરો શમ્યો એટલે તે પાછી ધરકામ કરતી થઈ, અને સુવદનનું હૈયું હેઠું બેઠું.

બીજાં ત્રણેક અઠવાડિયાં વીતી ગયાં અને સુસ્મિતાની પ્રસૂતિ નિકટ આવતી જણાઈ કે તુરંત સુવદન તેને પ્રસૂતિગૃહમાં લઈ ગયો. માંદારિકા તેની પાસે રહી. સુવદને માતાને સમાચાર કહાવ્યા હતા એટલે વસંતયા પણ આવી પહોંચ્યાં. એ જ રાત્રે સુસ્મિતાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો.

પરંતુ બીજે દિવસે સુસ્મિતાને તાવ ચડ્યો અને બે દિવસમાં નબળાઈ વધી ગઈ. વસંતયાથી પુત્રવધૂનું બિહાનું છોડી શકાતું નહિ.

ઘેર જમવા જવું પડતું તેટલો વખત મંદારિકા હાજરી આપતી અને તારિકા તબિયત તપાસવા રોજ એક-એ વાર જરૂર આવતી.

સુવદન જરા ચિંતાતુર થયો, પરંતુ ચાર દિવસમાં સુરિમતાનો તાવ ઊતરી ગયો એટલે તેને નિરાત વળા; છતાં સુરિમતાનું શરીર ઊજળું પૂણી જેવું બની ગયું હતું, જાણે શરીરમાં લોહીનો છાંટોય ન હોય.

ધીરે ધીરે તેનું શરીર વળવા લાગ્યું ખરું, પરંતુ પ્રસૂતિગૃહમાંથી બીજી પ્રસૂતાઓને દસ દિવસે ઘેર જવાની રજા મળતી તે સુરિમતાને ન મળી. તેના પગે સોજા હતા; કમરે દુખાવો હતો.

દસ દિવસ વધુ ગયા. હવે વસંતયા રોજ એ વખત પ્રસૂતિ-ગૃહમાં માત્ર તબિયત જોવા જ આવતાં, રાતદિવસ હાજર રહેવાની જરૂર રહેતી નહિ. સુરિમતાને દૂધ અને ફળોના રસ ઉપર રાખવામાં આવતી હતી, તે નિયમિત રીતે સુવદન પહોંચાડતો હતો. બીજી માવજત પ્રસૂતિગૃહના નિયમ મુજબ નસોં કર્યા કરતી હતી.

છેવટે એક માસે સુરિમતાને પ્રસૂતિગૃહમાંથી ઘેર જવાની રજા મળી એટલે વસંતયા તેને પોતાને ઘેર તેડી ગયાં. હજી માવજતની જરૂર હતી, તેના પગે અને કમર પર દવા ચોળવી પડતી હતી, પહેલાંના શરીરની તુલનામાં હાલતા ચાલતા હાડપિંજર જેવી જ દેખાતી હતી, પરંતુ ભયમુક્ત થઈ હતી ખરી.

સુવદનને માટે આ એક અનુભવપાઠ હતો. તેણે કરેલી ગણુ-તરી મોટા પ્રમાણમાં પાર પડી નહોતી. માતાની કે પોતાના શ્વસુર પક્ષની કશીય મદદ વિના સુરિમતાનો પ્રસૂતિપ્રસંગ કેવળ મિત્રો અને પડોશીઓની મદદથી પોતે પાર ઉતારી શકશે એ ગણુ-તરી તો સુરિમતાની માંદગીથી ઊંધી જ વળા હતી અને હવે સુરિમતા પોતાને ઘેર જઈને રહી હતી એટલે સુવદનને સવાર સાંજ ઘેર જમવા આવવાનું જ યોગ્ય લાગતું હતું. સાંજે તે જમીને પાછો સોસાયટીમાં પોતાને ઘેર જઈ સૂઈ રહેતો.

હવે તો એ ઘર કાઢી નાંખવાની જ જરૂર છે એમ માતા-પિતાએ ઘણી વાર કહ્યા છતાં સુવદનને તે માન્ય રાખવાનું મન થયું નહિ.

“એને હવે છૂટમાં અને સ્વતંત્ર રહેવાની ટેવ પડી ગઇ છે એટલે આ ઘર તેને કેદખાના જેવું લાગતું હશે. હવે તેને વધુ વાર કેદવાનું જ છોડી દો.” એમ એક વાર સુવદનના સાંભળતાં દામોદરદાસે વસંતખાને સૂચના કરી, ત્યારે પણ સુવદન મૂગો જ રહ્યો હતો.

સુસ્મિતાની તગ્નિયત ધીરે ધીરે સુધરતી જતી હતી ખરી, પણ પોતાને અહીં કેટલો વખત રહેવું પડશે તેની ગણતરી તે કરી શકતી નહોતી. ઘેર આવ્યાને મહિનો થઇ ગયા છતાં તેને દવા પીવી પડતી હતી અને શરીરે દવા ચોળવી પડતી હતી. તે હરીફરી શકતી હતી પણ ધરકામ કરવાની શક્તિ આવી નહોતી.

આવી માવજત ઘરનાં માણસો વિના બીજાં કોણ કરે એવી સમજણ સુસ્મિતામાં બિગી હતી ખરી, પરન્તુ પૂરી રીતે સાગ્રં થયા પછી તો પાછાં સોસાયટીમાં જ જઈને રહેવાનું વધારે સારું એવી ઇચ્છા તેને છોડતી નહોતી. મૂંઝવણ વખતે બિપત્રતું ‘રમશાન-વૈરાગ્ય’ કાંઈ દીર્ઘ કાળ થોડું જ ટકે છે !

પ્રકરણ ૨૩

અપરાધી સુવદન

સુવદને સોસાયટીમાંનું પોતાનું નિવાસસ્થાન ચાલુ રાખ્યું હતું તેમાં સુસ્મિતાની ઇચ્છાનો પણ હિસ્સો હતો. સુવદન રોજ એ વખત જમવા ઘેર આવતો, પણ સૂઈ રહેતો સોસાયટીમાંના નિવાસસ્થાને. જો એ મકાન એક વાર છોડી દઈને બધો સરસામાન

ઘેર લાવવામાં આવે તો પછી પાછું જુદું નિવાસસ્થાન જમાવી શકાય જ નહિ. જમવું એક સ્થળે, સૂવું બીજે સ્થળે, નોકરી કરવી ત્રીજે સ્થળે, એ બધી હાડમારી સુવદન માતા-પિતાના અસંતોષની વચ્ચે પણ વેડી રહ્યો હતો, કારણકે એક વાર કુટુંબની સાથે આવીને પડવાનું જે સ્વીકારી લેવાય, તો પછી ફરીથી પૃથક્ નિવાસ શક્ય રહે નહિ. સુસ્મિતાને પણ સ્વામીની એ વિચારસરણી અચૂર લાગી હતી.

સુસ્મિતાએ એ માસ ઘરમાં વીતાવ્યા પણ દવાની આટલીઓ છૂટી નહિ, એટલે એક વાર તેનો બાઈ તેને પોતાને ત્યાં તેડી ગયો. થોડો વખત ત્યાં રહીને સ્થાનપલટો કરવાથી આરામ આવી જશે એવી આશાથી સુસ્મિતા પીયર જઈને રહી. સુસ્મિતાનું પીયર સુખી હતું, પરંતુ એક જ વિષમતા એવી હતી કે જેથી તે ઝાઝો વખત પીયરમાં ગાળી શકતી નહિ. તેના પિતા અતિવૃદ્ધ થયા હતા અને ઘરમાં તેમનું પૂરું માન જળવાતું નહિ. બાઈઓ કાંઈકે સમજી હતા પરંતુ પત્નીઓનું ખૂબ ઊપજણ હતું, એટલે દેરાણી-જેઠાણી માંહે-માંહે લડતાં અને તેનો ચેપ બાઈઓને પણ વળગતો. થોડા દિવસ નવું-નવું હોય ત્યાં સુધી ઠીક, પરંતુ લાંબો વખત પોતે એ ઝંઘડાઓની વચ્ચે રહી શકશે નહિ એમ સુસ્મિતાનેય લાગતું હતું; છતાં બાઈના આગ્રહથી તેણે સ્થાનપલટો કરવાનું માન્ય રાખ્યું હતું.

ખોરાક પચતો નહિ એટલે તેને દવા પીવી પડતી, દુખાવો મટતો નહિ એટલે દવા ચોળવી પડતી; એ અશક્તિ અને દુખાવાની વચ્ચે પણ પોતાના નાના બાળાનું તંદુરસ્ત બદન જોઈને સુસ્મિતા પોતાના દુઃખને વીસરી જતી.

સુવદન અઠવાડિયામાં એકાદ દિવસ સાસરે જઈને સુસ્મિતા તથા બાળકોની ખચર કાઢી આવતો. વચ્ચે બાદરવામાં સુવદનને અઠવાડિયું તાવ આવી ગયો તેથી તે સુસ્મિતાને મળવા જઈ શક્યો.

નહિ, અને સુસ્મિતાને જરા ઉચાટ થયો, પરન્તુ તાવ ઊતરી ગયો એટલે તુરત તે પત્નીને મળવા સાસરે જઈ પહોંચ્યો.

“હવે તો તમને ઠીક છે ને? મને ઉચાટ થતો હતો.”

“ઉચાટ કરવા જેવું નહોતું, કારણકે સાધારણ ઋતુજવર હતો. આજથી તો નોકરી પર પણ જવાનો છું.”

“મને અહીં આવ્યાને મહિનો થઈ ગયો, હવે તો અહીં ગોઠતું નથી. સોસાયટીમાં આવવાનું મન થાય છે.”

“બરાબર તબિયત સુધર્યા પછી જ આવવાનું રાખે તો સારું.”

“મને પહેલાં કરતાં તો ઠીક છે.”

“તોય હજી દવા તો પીવી પડે છે.”

“દવા તો ત્યાંની ખુલ્લી હવામાં આવીશ એટલે છૂટશે. દશેરાને દિવસે ત્યાં આવું તો?”

“દિવાળી પછી જ આવવાનું રાખ. પણ તે પહેલાં તું ઘેર આવજે અને ત્યાં થોડા દિવસ રહીને સોસાયટીમાં આવવાનું કરજે.”

સુસ્મિતા જરા વિચાર કરીને બોલી: “ત્યાં જો પાછી ભરાઈ પડીશ, તો નીકળાશે નહિ.”

“અહીંથી પરભારી ત્યાં આવીશ, તો ખાનું દિલ દુખાશે.”

સુસ્મિતાની નાની ભાભી નવરાત્રિ નિમિત્તે પીયર ગઈ હતી તે ધનતેરશને દિવસે ઘેર આવી. પડોશણે પૂછ્યું: “કેમ આવ્યાં ભાભી? દિવાળી પીયરમાં ન કરી?”

“તહેવારના દિવસો તો ઘેર કરવાના હોય કે પીયરમાં?” એવો જવાબ તેણે પડોશણને આપ્યો.

સુસ્મિતાના દિવસમાં એ જવાબ ચોટી ગયો. તેના મનમાં પણ આવ્યું કે તહેવારો તો ઘેર જ કરવા એ સારું છે.

જમ્યા પછી બપોરે તે સોસાયટીને ઘેર જવા તૈયાર થઈ અને ભાઈ, ભોગ્ગામી તથા પિતાને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. ભાઈ-ભોગ્ગામીએ ‘બલે’ થી પતાવ્યું, પણ પિતાએ કહ્યું: “તો પહેલેથી

સુવદનને કહેવરાવવું તું, તે આવત અને તેડી જત. સાથે બે બાળકો છે...”

“એની કશી ચિંતા નથી. મને આજે જ વિચાર થયો કે આજ ધનતેરશ છે એટલે ઘેર જ જઉં. હવે કહેવરાવવાનો વખત નથી. બાડાની ગાડીમાં હું આરામથી જઈ શકીશ.”

“તો જોવી તારી મરજી. બાઈને કહે કે ગાડી મંગાવી આપે.”

“બાઈ ગાડી લેવા જ ગયા છે.”

થોડી વારમાં ગાડી આવી અને સુસ્મિતા પોતાનાં બાળકો તથા કપડાંની બેગ સાથે રવાના થઈ ગઈ.

“ઠીક થયું કે આજે રવિવાર છે એટલે એ ઘેર જ હશે, નહિતો હું અણુધારી જઉં છું અને તે ચાવી લઈને બેઠમાં ગયા હોત તો મારે બહાર બેસી રહેવું પડત.”

સુસ્મિતાને મન આજનો દિવસ એ અણુધાર્યા સુયોગરૂપ જ હતો, એટલે તેના ચિત્તમાં ઉલ્લાસની લહરિ રમી રહી.

ઘેર પહોંચતા જ સુસ્મિતાએ બેબીને ગાડીમાંથી ઉતારી અને પોતે ગાડીવાળાને પૈસા ચૂકવવા રહી એટલામાં તો બેબી દોડીને ઘેર પહોંચી ગઈ. બારણું બંધ હતું તેથી તેણે ખૂબ મારવા માંડીઃ મોતા બાઈ, મોતા બાઈ! ઉઘાલો!”

એકાદ મિનિટમાં, સુસ્મિતા પહોંચી. તેણે બારણું ખખડાવ્યું અને રાહ જોઈ, પણ કશો વળતો જવાબ ન આવ્યો.

તેણે ફરીથી જોરથી બારણું ખખડાવ્યું અને પૂછ્યું: “જાણી ગયા છો કે શું?”

“ઉઘાડું છું.” એ સુવદનનો સ્વર હતો.

પમલાં મંબળાયાં અને બારણું બિઘડ્યું એટલે સુસ્મિતાએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, પણ ત્યાં તારિકાને જોઈને તે કંપી ગઈ.

ખુરશી ઉપર બેઠલી તારિકાએ ઉત્સાહપૂર્વક પૂછ્યું: “હવે તો તારું શરીર સારું છે ને સુસ્મિતા?”

તારિકાનો ઉત્સાહ કૃત્રિમ હતો, તેના ચહેરા પર ફિકાશ હતી; વસ્તુસ્થિતિ સમજતાં સુસ્મિતાને એક ક્ષણ પણ લાગી નહિ.

તેના એક હાથમાં બાળો હતો, બીજા હાથમાં બેગ હતી; બેગ તેના હાથમાંથી પડી ગઈ, બાળો લગ્ન ગયો અને સુસ્મિતાથી બાળો રહી શકાયું નહિ. તેની આંખે અંધારાં આવી ગયાં, તે ભોંયે ફસડાઈ પડી, બાળો રડવા લાગ્યો, પણ જાણે તેને જ્ઞાન નહોતું.

સુવદનના અપરાધી માનસે ત્યાં બાળો રહેવાની તેની હિંમતને હરી લીધી હતી. તે ત્યાંથી અંદરના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો હતો. બાળાના રડવાનો અવાજ સાંભળીને તે બહાર આવ્યો. સુસ્મિતાની સ્થિતિ જોઈને તે ગભરાયો. બાળો માતાના પાસામાં ઢચડાતો રડતો હતો તેને તેણે આસ્તેથી બચાવી લીધો અને બીજા હાથે પંખો લઈ સુસ્મિતાને પવન નાંખવા માંડ્યો.

થોડી વારે કળ વળતાં સુસ્મિતાએ પાસું ફેરવ્યું, એટલે સુવદને બાળોને બાળામાં પાણી લાવી મૂગાં મૂગાં સુસ્મિતાને ઓઠે ધર્યું. સુસ્મિતાએ એક-બે ઘૂંટ પીધા અને તત્ક્ષણ રોષના આવેશમાં તેણે આંખો ઉઘાડી મોં ફેરવી નાંખ્યું.

બાળાને માતાના પાસામાં મૂકીને સુવદન ત્યાંથી ખસી ગયો અને દૂર ખૂણામાં પડેલી ખુરશીમાં બેસી, છાપું હાથમાં લઈને પાછળ મોં છુપાવી રહ્યો.

કલાકેક એમ ને એમ સુસ્મિતા પડી રહી. તેના હૃદયમાં આગ બળતી હતી તે બુઝાવવાને જોઈતાં આંસુ પણ આંખોમાં આવી શકતાં નહોતાં. મુખમાંથી વખતોવખત બિના નિઃશ્વાસો સ્ફુરતા હતા પણ એકે શબ્દ નીકળતો નહોતો.

છેવટે બાળો રડવા લાગ્યો અને તે બેઠી થઈ. તેણે તેને ધવડાવીને પારણામાં સુવાડ્યો. બૂખી થએલી બેબીને માટે ઘરમાં કંઈ આવડતું છે કે નહિ તે તેણે સુવદનને પૂછ્યું નહિ. પોતાની બેગમાંથી બિસ્કીટનો દાખડો કાઢી તેમાંથી બે બિસ્કીટો બેબીને આપી.

પોતાના હૃદયની બેચેની કાંઈ ખાવાપીવાથી ટળવાની નહોતી તે તો તે અરાબર સમજી ગઈ હતી, પરંતુ ચાહનો એકાદ પ્યાલો પીવાથી મનની ઘડીબરની સ્વસ્થતા મેળવવાની આશાએ તેણે રસોડામાં તપાસ કરી તો થોડું દૂધ ઢાંડેલું જણાયું. તેણે સ્ટવ સળગાવ્યો, બે કપ ચાહ બનાવી, તેણે અને બેબીએ તે પી લીધી; સુવદનને ચાહ પીવાને મિથે પણ તેણે બોલાવ્યો નહિ.

પુનઃ તે પથારીમાં પડી. ચાહ પીવાથી ન તો શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવી કે ન મન સ્વસ્થ થયું. ઊલટું ચિત્તનો વિચારાવેગ વધી ગયો. વાગેલો ધા જેમ જેમ ઠરે છે તેમ તેમ વધુ પીડા ઊપજાવે છે, તેવી રીતે તેના હૃદયનો ધા હવે તીવ્ર વેદના ઊપજાવી રહ્યો.

સુવદન સુસ્મિતાની એ વેદનાનો સાક્ષી બનીને મૂગો મૂગો બેચેન કરતો હતો. કાંઈ બહાનું કાઢીને બોલવાની કે સુસ્મિતા સાથે વાત કરવાની હિંમત તે દાખવી શકતો નહોતો. કાણુ જાણે શાથી આજે બેબી પણ પોતાને બોલાવતી નહોતી કે પોતાની પાસે આવતી નહોતી.

છેક સાંજ સુધી તે બેસી રહ્યો પણ સુસ્મિતાનો રોષ શમતો હોવાનું એકે ચિહ્ન ન જણાવાથી તે ઊડીને કોટ પહેરી બહાર ફરવા ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૪

બૂલ કે અપરાધ ?

નિરાશા, ક્રોધ અને ઉદ્વેગનો વિષય દષ્ટિ સામેથી દૂર થતાં માણસનું મન કિંચિત્ નિરાંત અનુભવે છે. સુવદન બહાર જવાથી એકલી પડેલી સુસ્મિતાને જાણે મન પરનો મોટો બાર કાંઈક ઓછો થયો હોય એવો અનુભવ થયો.

કેટલીક વાર સુધી તો તે શન્ય-મૂન્ય સમી બેસી જ રહી. તેને સ્વામી અને તારિકા સંબંધી કાંઈ-કાંઈ વિચારો થવા લાગ્યા. પોતે સ્વામીને કેવી રીતે અસંતુષ્ટ કરે છે કે જેથી તેનું મન ઈતર સ્ત્રી તરફ વળે છે તેનો પણ તેણે વિચાર કરી બેઠો. લાંબા અનુભવ વિનાનું તેનું મન કશું સમજી શક્યું નહિ. સ્વામીના મનને અનુકૂળ થઈને પોતે રહ્યા કરતી હતી, સ્વામીને માફ ન લાગે તે માટે તે જોઈ-વિચારીને બોલતી તથા વર્તતી હતી, છતાં પોતામાં તેમને ઊણુપ લાગી હશે તેથી શું તારિકામાં બોલાઈ ગયા હશે, એવો સ્ત્રીસ્વાભાવિક પ્રશ્ન તે વારંવાર પોતાને પૂછતી હતી, પણ તેનો જવાબ તેને મળતો ન હતો. તેનું બહુતર પણ એ જવાબ આપવામાં નિષ્ફળ જતું હતું.

એ વિચાર કરીને જ્યારે તે થાકી ત્યારે ઊડી અને સઘડી સળગાવીને ખીચડી ઓરી. પોતાની તો બૂખ જ ઊડી ગઈ હતી, પણ બેખીને કાંઈક ખાવા જોઈશે, સુવદન પણ ખાવાનું માંગશે, એ વિચારે તે રાંધવા બેઠી હતી. પરંતુ છેક સાંજે સુવદન ઘેર આવ્યો ત્યારે તેણે તેને ખાઈ લેવાનું પણ કહ્યું નહિ. તેનો રોષ પાછો ઊભરાયો હતો. તેણે બેખીને ખીચડી દૂધ આપ્યાં. પોતે કશું ખાધું નહિ અને સૂઈ ગઈ. સુવદન વસ્તુસ્થિતિ સમજીને રસોડામાં ગયો અને પોતાની મેજે તેણે જમી લીધું.

રાતની નિદ્રાથી સુસ્મિતાનું મન શાન્ત થશે એવી આશાથી સુવદન રાત્રે પણ કશું બોલ્યો નહિ. સવારે સુસ્મિતાએ ચાહ બનાવીને મૂંગાં મૂંગાં ચાહનો પ્યાલો સુવદનના મેજ ઉપર મૂક્યો ત્યારે તેને આશા બંધાઈ કે પત્નીને રોષ હવે ઊતરતો જાય છે. પરંતુ તેનો એ ભ્રમ હતો. સુસ્મિતાએ રાંધ્યું, સુવદન જમ્યો અને તે બેંકમાં ગયો પણ સુસ્મિતા તેની સાથે એક શબ્દ પણ બોલી નહિ. સાંજે તે નોકરી પરથી પાછો આવ્યો, જમ્યો અને સૂઈ ગયો, તોપણ સુસ્મિતાના અબોલા ચાલુ જ રહ્યા.

એમ એક દિવસ મયો, બે દિવસ મયા, ત્રણ દિવસ મયા, પણ સુસ્મિતાના અખોલા છૂટયા નહિ. તેના રોષની આમ કેટલી બયંકર છે તેનો કાંઈક ખયાલ હવે સુવદનને આવ્યો. સુસ્મિતા મનમાં ને મનમાં બળ્યાં કરે છે તે જોઈને સુવદનને કાંઈક દયા પણ આવી. પણ હવે તેનો રોષ દૂર કરવાને તેને બોલાવવી કેવી રીતે ?

એથે દિવસે રાત્રે જ્યારે સુસ્મિતા પોતાની પથારીમાં સૂતી ત્યારે સુવદન તેની પાસે જઈને બેઠો અને બોલ્યો : “ સુસ્મિતા ! ”

સુસ્મિતાએ સ્વામીના વદન બણી દષ્ટિપાત કર્યો, પણ તે કાણે તેની આંખોમાં આંસુ ઝમી આવવા લાગ્યાં એટલે તેણે પાસું ફેરવી વાળ્યું.

સુવદને તેના ખભા પર હાથ મૂકીને મમતાભર્યા સ્વરે કહ્યું : “ સુસ્મિતા ! આમ ફર, મારી વાત જરા સાંભળ. ”

અને ચાર દિવસ સુધી સુસ્મિતાના હૃદયમાં ગોટવાઈ રહેલો હિંદ્રેમ આંસુરૂપ બનીને આંખો દ્વારા વેગપૂર્વક ફલવાવા લાગ્યો.

થોડી મિનિટ સુધી સુવદને તેને રડવા દીધી. પછી તેણે પોતાના કમાલ વડે તેનાં આંસુ લૂછ્યાં અને આસ્તેથી કહ્યું : “ સુસ્મી ! હવે તારે મને જે સજ્જ કરવી હોય તે કર, ચાર દિવસથી હું તારા તરફથી સજ્જનું ફરમાન થવાની જ રાહ જોઈ રહ્યો છું. તું કશું ન બોલી એટલે હવે તો હું સજ્જની માંગણી કરું છું. ”

સુસ્મિતા સ્વામીનો હાથ તરછોડતી એકદમ પથારીમાં બેઠી થઈ અને આંસુભરી આંખે ગુસ્સાથી બોલી : “ તમને મારા તરફથી સજ્જ જોઈએ છે, ખરું ને ? શામાટે સજ્જ જોઈએ છે ? ”

“ મારી જૂલ થઈ તે માટે. ”

“ જૂલ થઈ ? જૂલ શાથી થઈ ગઈ ? ”

“ મને સમજતું નથી કે જૂલ શાથી થઈ, પણ જૂલ થઈ છે ખરી, એ તો મારે સ્વીકારવું જ જોઈએ. ”

“ સ્વીકારવું જ જોઈએ, કારણકે તમે રેડ હેન્ડેડ (લોહીઆળા

હાથે) પકડાયા છો ! અને નહોતા પકડાયા ત્યાંસુધી તમે ભૂલ નહોતા કરતા, ખરું ને ?”

સુવદન જવાબ આપી શક્યો નહિ.

“ ભોલો ને, મારી કંઈ ભૂલ માટે તમે મને એ રીતે સજા કરતા હતા, તે જરા કહો તો ખરા, એટલે હું તારિકા બનવાનો યત્ન કરી જોઉં !”

“ તારી કશી ભૂલ નહોતી. મારી જ ભૂલ હતી. વધુ મારે ખીજું કશું કહેવાનું નથી. ”

“ તમારે કહેવાનું નથી, પરંતુ મારે ધણું જાણવાનું—સમજવાનું છે. તમે હજી કહો છો કે તમારી ભૂલ થઈ ગઈ, પણ હું એમ નથી માનતી. ”

“ ત્યારે ? ”

“ તમે જાણી—સમજીને વત્યાં છો, પકડાયા છો એટલે ભૂલનું બહાનું કાઢો છો. ”

“ જાણી—સમજીને માણસ જે કામ કરે માટે તે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરે ? ”

“ શામાટે ન કરે ? મારા જેવી વિશ્વાસુ સ્ત્રીને બનાવી કાઢવા માટે તે બધું ય કરે ! ”

“ તું જે સમજે તે ખરું. હું તો માનું છું કે મારી ભૂલ જ થઈ છે—મારે એ માર્ગે જવું જોઈતું નહોતું. ”

“ મને હજી ન બનાવો ! તમારી બનાવટ મને વધુ ઉશ્કેરે છે—મારું બોહી બાળી નાંખે છે ! મારા પર જરાય દયા હોય તો એને તમે ભૂલ ન કહો—કહો કે જાણી જોઈને અપરાધ કર્યો હતો. ”

“ માણસ જેને અપરાધ સમજે છે, તે તે કરતો જ નથી. તેનાથી એક કાર્ય થઈ જાય છે અને પછી તેને સમજાય છે કે પોતે ભૂલ કરી છે; અલબત્ત, નીતિ અને કાયદો તેને અપરાધ જ માને છે, અને ભૂલ કરનારને સજા પણ વેઠવી પડે છે. એવી સજા હું તારી પાસે માંગું છું. ”

“ બહુ સફાઈ ન કરો ! ” સુસ્મિતાએ હવે તુચ્છકારથી જ વાત કરવા માંડી: “ આજસુધી મને જે કાંઈ નહોતું સમજ્યું તે હવે બરાબર સમજાઈ ગયું છે. તમારું અને તારિકાનું પાપ લાંબા વખતથી ચાલતું હતું, તે હવે મારા ખ્યાલમાં આવે છે. પહેલાં હું તમે એક માટે મનમાં ઊપજતી શંકાને દાખી દેતી હતી, તમારા માટે મારા મનમાં વહેમ ઊપજે તેને હું પાપ માનતી અને પરતાતી હતી, તમારા મનની નિર્ભયતાની હું ખાતરી ધરાવતી હતી, હું તમને તારિકા સાથેના વધતા જતા પરિચય માટે કશું કહેતી નહિ, તેના પિતાની માંદગી વખતે તમે કેટલાય દિવસ મને ઘેર એકલી મૂકીને તેને ત્યાં સૂવા જતા તોય મેં તમારા માટે શંકા રાખી નહોતી; આજે મને સમજાય છે કે હું બેવકૂફ હતી અને તમે એક મને વધારે બેવકૂફ બનાવી રહ્યાં હતાં. આટલી-આટલી કપટજન પછી તમે જૂલ થઈ ગયાનો હુલ્લક બચાવ કરતાં શરમાતા નથી ? ”

સુવદન એ સાંભળીને સ્તબ્ધ બની ગયો. તે કશું બોલ્યો નહિ. સુસ્મિતાના વદન પર ઊભરાયલા અજૂતપૂર્વ તુચ્છકારને તે નિહાળી રહ્યો. પત્નીનો વાણીનો આઘાત તેના અભિમાનને જાગ્રત કરવા લાગ્યો. તેની સ્વયંમાન્ય સ્વમાનશીલતાએ અપરાધ કબૂલ કરીને પત્નીની બીનશરતી શરણાગતિ સ્વીકારવાની સાફ ના કહી.

તે મૂગો મૂગો પત્ની પાસેથી ઊડી ગયો અને પોતાની પથારીમાં પડ્યો.

કલહ શમ્યો નહિ. એ કલહ બણેલા દંપતીનો હતો એટલે માત્ર અબોલાદ્વારા જ એકબીજાને તેની આંચ લાગતી. પડોશીઓ કશું જાણી શકતાં નહિ. સુવદન અને સુસ્મિતા પરસ્પર યાંત્રિક પૂતળાંની જેમ ધરમાં વર્તતાં અને એક બીજાને બોલાવતાં નહિ, એવું એ કલહનું સ્વરૂપ હતું; પરંતુ એક હૃદયો અંદર ને અંદર બળ્યાં કરતાં, ઉદાસનું નામ નિશાન નહોતું અને એક પક્ષે એ સ્થિતિની પરસ્પર અસહ્યતા વધ્યે જતી હતી.

તારિકા હવે ત્યાં ડોકાતી જ નહિ અને મંદારિકાને તો ખચર જ નહોતી કે સુસ્મિતા પોતાને ઘેર પાછી આવી ગઇ છે. દિવાળીના દિવસોમાં મંદારિકા અને તારિકા મળેલાં, પણ તારિકાએ મંદારિકાને એ ખચર આપેલી નહિ, એટલે તે ક્યાંથી જાણે ? સુસ્મિતા ઘેર આવ્યા પછી દસેક દિવસ બાદ એક વાર સુવદન સાચકલ પર એસી બેંકમાં જતો હતો તે વખતે મંદારિકાએ તેને સુસ્મિતા વિષે સહજ પૂછ્યું ત્યારે જ તેને સુવદને ખચર આપી કે સુસ્મિતા તો કેટલાય દિવસથી આવી છે.

પુરત મંદારિકા સુસ્મિતાને મળવા ગઇ અને સૌથી પહેલાં તો તેણે નાના બાબાને પારણામાંથી જીવડીને ખૂબ નિરખ્યો અને રમાડ્યો. તે બોલી : “ સુસ્મિતા ! બાબાનાં આંખ-મ્હોં તો બરાબર તારા જેવાં છે હોં ! ”

સુસ્મિતા કશું બોલી નહિ.

“ તું અહીં આવી તોય મને કહાવ્યું નહિ ? તારિકાને ય શું ખચર નહોતી ? ”

“ હતી. ” સુસ્મિતાએ ટૂંકા જવાબ આપ્યો.

“ તે મને મળી હતી પણ તેણે ય કહ્યું નહિ. બોલ, હવે તને શરીર કેમ રહે છે ? ”

“ ઠીક ઠીક. ”

મંદારિકા તેને જોઇ રહીને બોલી : “ પહેલાં જેવું તારું શરીર નથી જણાતું. હવા ખાય છે ને ? ”

“ હું હવા ખાધને કંટાળી ગઇ છું. ”

“ એમ કંટાળીશ તે કેમ ચાલશે ? તારી તબિયતની ખરાબ અસર બાળક ઉપર પણ થાય. ”

સુસ્મિતાએ કશો જવાબ આપ્યો નહિ. તે ઘરકામમાં ગુંચાયેલી રહી. મંદારિકાના લક્ષમાં તેની હિંમતની અભાવ આવી ગઇ, એટલે તે

બોલી: “ તું કેમ આમ થઇ ગઇ છે ? મ્હોં પર જાણે જરાય આનંદ નથી-ઉત્સાહ નથી. ”

“ અમરથી. ”

“ બે બાળકોના બારથી થાક લાગવા માંડ્યો કે શું ? ”

“ એમ પણ હોય. ”

“ તો હવે તને નોકર વિના ન જ ચાલે. ”

“ ચાલે કે ન ચાલે પણ ચલાવવું પડે છે. ”

સુસ્મિતાની બોલચાલમાં એટલો નિરુત્સાહ અને મંદતા હતી કે મંદારિકાને આશ્ચર્ય થતું હતું. તેણે હવે તો પ્રકટ રીતે પૂછ્યું : “ સુસ્મિતા ! તું આવી કેમ બની ગઇ ? જાણે તદ્દન બદલાઇ ગઇ ! બેઠે લડ્યાં તો નથી ? ”

સુસ્મિતા ચમકીને મંદારિકાને જોઇ રહી. મંદારિકાએ કશું જાણ્યું તો નહિ હોય, એવી તેને શંકા આવી, અને પછી તે ફિક્કું હસી, પણ તેણે હા કે ના કહી નહિ.

“ કેમ કશું બોલી નહિ ? ”

“ શું બોલું ? આજ બે મહિને ઘેર આવી છું તે શું લડવા માટે આવી હોઇશ ? ”

એમ કહીને પુનઃ મંદ હસી તેણે મંદારિકાની શંકાને ટાળવા યતન કર્યો.

પ્રકરણ ૨૫

તોફાન પછીની શાન્તિ

અગ્નિય સત્યને જે માણસ પચાવી શકે છે તેનામાં જરૂર અસાધારણ શક્તિ હોય છે. તે કેવળ સહનશીલતા નથી હોતી, મનો-વિકારને જીતવા ઇચ્છતી આત્માભિમુખ વૃત્તિ હોય છે. અગ્નિય વસ્તુ જોઈને આંખ આડા કાન કરવાની પેઠે અગ્નિય સત્ય સાંભળતાં

તે ઉદ્દેશકર ન નીવડે તેટલા માટે જાણે તે સાંભળ્યું જ નથી એવો જાવ ધારણ કરવો તે કરતાંય વિશેષ શક્તિમત્તા અગ્રિય સત્યને હૃદયમાં ઉતારી, પચાવી, તેના તારતમ્યના જ્ઞાનપૂર્વક આત્મસંશોધન કરવામાં રહેલી છે. તેથી જિલ્લું અગ્રિય સત્યનો સ્વાદ હૃદયને ઠડવો લાગતાં સામાન્ય માણસની વૃત્તિ અનેક વિકારોથી ઘેરાઈ જાય છે. તે એ સત્યને અસત્ય માનવા અને તેનાં કારણો ધરી કાઢવા બુદ્ધિને પ્રેરે છે, તે આત્માની વંચના કરવાને માર્ગે વળે છે, તે એ સત્ય ઉચ્ચારનારના જ દોષો શોધી કાઢવા મથે છે, અને તેનું ધવાયલું સ્વમાન સામા માણસ પ્રત્યે શત્રુતા ધારણ કર્યા વિના રહેતું નથી.

સુસ્મિતાના અગ્રિય સત્યકથને સુવદનને એટલો ઉશ્કેરી મૂક્યો કે થોડા દિવસના અભોલાથી તેને ધરમાં જે અસહ્ય સ્થિતિ લાગતી હતી તે હવે સહી લેવાનો નિશ્ચય કરવા જ તે પ્રેરાયો એ અભોલા અને વૈમનસ્યથી પોતે હવે થાકવાનો નથી, પણ સુસ્મિતા જ થાકે અને પોતા ઉપર તેણે મૂકેલા આરોપો માટે તે પોતાની માશી માંગે, ત્યારે જ પોતે તેની સાથે બોલશે એવો તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો.

સુસ્મિતાએ જાંડા હૃદયનો જિભરો જ સુવદન સામે કાઢ્યો હતો, એટલે તેનું હૃદય તો એ લડવાડ પછી કાંઈક હળવું બન્યું હતું. પોતે સ્વામીને જે કાંઈ કહ્યું હતું તે આકરું હતું એમ તો તે સમજતી હતી પરંતુ તે માટે તેને જરાએ પરતાવો થયો નહોતો. તે માનતી હતી કે એટલા સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ પછી જ સુવદનને પોતાના અપરાધનો ખ્યાલ આવશે અને પુનઃ એવો અપરાધ નહિ કરવા માટે તે પ્રતિજ્ઞા લેશે; અથવાતો અપરાધનો ઇન્કાર કરવાની સ્વામીની ધીકતા ઉપર એવા જ પ્રહારની જરૂર છે, તે વિના તેની સાન ઠેકાણે આવશે નહિ.

આમ બેઠેલાં મન બે જુદી જુદી દિશામાં ગતિ કરતાં હતાં. તારિકા તો હવે આવતી જ નહિ. મંદારિકા કોઈ કોઈ વાર આવતી,

તેની જાણમાં પોતાનો ગૃહકલહ આવે નહિ તે માટે સુસ્મિતા મથ્યા કરતી. મદનમોહનને એ કલહની ગંધ આવી હતી તેથી તે વધારે આવગ્ન કરવાનું ટાળ્યા કરતો અને મંજુલા-મધુરી તો કોઈ જ વાર આવનારી સખીઓ હતી, એટલે એ દંપતીનું વૈમનસ્ય ખાસ પ્રચાર પામ્યું નહોતું. એ વૈમનસ્ય સુસ્મિતાને પક્ષે તાત્ત્વિક હતું અને સુવદનને પક્ષે વ્યૂહદષ્ટિનું હતું, એટલે વધુ અઠવાડિયું અને પખવાડિયું અમોલામાં વીતતાં સુવદન ડગમગવા લાગ્યો. પરિચયીઓ અને પડોશીઓ જાણે તેને છોડી ગયાં હતાં, ઘરમાં અમોલા ચાલતા હતા, બેખી-બાબાને રમાડવામાં અને કુતૂહલપૂર્વક નિરખવામાં તેને મળવો જોઈ તો આનંદ અળપાઈ ગયો હતો, વિનોદ તથા ઉલ્લાસ જાણે કેટલાય વખતથી જીવનમાંથી શોષાઈ ગયાં હોય એમ લાગતું હતું, અને પરિણામે તે અકળાતો હતો. મનની નષ્ટ થયેલી શાન્તિને તે શોધતો હતો. પત્ની અને બાળકોની વચ્ચે વસવા છતાં અનુભવવી પડતી એકલતાનો અંત આણુવા તે મનમાં ને મનમાં જૂરતો હતો, પરન્તુ તેને કશો માર્ગ સૂઝતો નહોતો.

એ માનસિક અકળામણ ખૂબ જ અસહ્ય થઈ પડી એટલે પત્નીના શરણે જવાનો એક જ માર્ગ તેને દેખાયો. “ સ્ત્રીની જાત હઠીલી હોય છે, બલે તેની હઠ પૂરી થાય, પણ મારે તો મારી જવાબદારી સમજવી જ જોઈએ ને ! ” એમ મનને મનાવી તેણે એક રાત્રે શરણાગતિ સ્વીકારીને સુલેહની સફેદ ધ્વજ ફરકાવી !

“ સુસ્મિતા ! હવે આ કલહ ક્યાંસુધી લંબાવવો છે ? આપણે ઘરમાં જીવતાં હોઈએ છતાં જાણે એક બીજાને મન મૂએલાં જ હોઈએ એમ વર્તીએ છીએ, તે તને શોભે છે ? ” સુસ્મિતાની પથારી પર બેસતાં સુવદન બોલ્યો.

“ પોતાને અણુશોભતું એવું આચરણ કરનાર બીજાને શોભતું આચરણ કરવાની શિખામણ ન આપે તો વધુ સારું. ” સુસ્મિતાએ શાંતિથી પણ આકરો ડામ ચોડ્યો.

“ તારે મને કેટલોક શરમાવેલો છે ? હવે તો માફ કર ! મારો અપરાધ મને કબૂલ છે, પણ ફરીથી એવો અપરાધ ન થાય તે માટે તો તું મને આ અકળામણુમાંથી બચાવ ! ”

સ્વામીની એ શરણાગતિથી સુસ્મિતા પુલકિત ન થઈ. તેને સુવદનની દયા આવી. તેની આંખોમાં આંસુ ઊભરાયાં અને તે સ્વામીના હૃદય ઉપર માથું મૂકીને ખૂબ રડી. તેટલો વખત સુવદન મારે હૈયે શાન્ત બેસી રહી.

સુસ્મિતા કેટલીક વારે શાન્ત થઈ, સુવદને તેનાં આંસુ લૂછ્યાં અને પાણીનો પ્યાલો ભરી લાવીને તેને પાચો.

“ હવે તું સ્વપ્ન જા. હુંય સૂઈ જઈ છું. મધરાત થઈ ગઈ છે. ” સુવદને સૂચવ્યું.

“ પણ મારી એક વાત સાંભળી લો. ”

“ શું ? ”

“ મારે હવે અહીં રહેવું નથી. સૌની સાથે ઘેર જઈને રહેવું છે. ”

“ એટલે હવે આ આપણું સ્વતંત્ર ઘર કાઢી નાંખવું છે એમ તું કહે છે ? ”

“ હા. ”

“ ત્યાં પાછી આપણી જૂની મુસ્કેલીઓ તાજી થશે તેનો તે વિચાર કર્યો છે ? ”

“ હા, બધાય વિચાર કર્યો છે. ”

“ બીજો શો વિચાર કર્યો છે ? ”

“ કશો નહિ. ”

“ તને હજી મારા પર વિશ્વાસ નથી આવતો એમ હું ધારું છું. ”

“ દૂધથી દાઝેલી હું છાશ ફૂંકીને પીઉં તો તેથી તમારે ખોટું ન લગાડવું. ”

સુવદન મંદ હસ્યો અને બોલ્યો : “ કશી શીકર નહિ, મને તેથી

માહું નહિ લાગે. તું કહે છે તો આપણે આ ઘર કાઢી નાંખીને શહેરને ઘેર રહેવા જઈશું, તેથી તો તને સંતોષ થશે ને ? ”

“ હા. ”

“ બસ, તો તારી ઇચ્છા એ મારી ઇચ્છા. આવતા રવિવારે જ વાત. ”

હવે સુસ્મિતાને નિરાંત વળી. તેનો રોષ શમી ગયો. બીજે દિવસે સવારમાં તે સુવદનને પ્રકુલ્લિત દેખાઈ.

સુવદન પાછો શહેરને ઘેર રહેવા જાય છે એવું જાણતાં મદન-મોહને કટાક્ષસ્મિત કર્યું. મંદારિકાને આશ્ચર્ય અને ખેદ થયો, કારણકે સુસ્મિતાને ત્યાં આવતાં તેને જે આનંદ થતો તે હવે ખોવાઈ જવાનો હતો. મંજુલા-મધુરીને લાગ્યું કે પોતે એક સારું ખેસવા ઠેકાણું ખોયું. બીજાં પાડોશીઓને ખાસ કર્યું લાગ્યું નહિ; એવાં તો ઘણાંય નવાં પડોશીઓ આવ્યાં અને ગયાં.

સુવદન ઘેર કહેવા ગયો કે રવિવારે પોતે પાછો ઘેર રહેવા આવવાનો છે, તેથી હામોદરદાસ અને વસંતબાને ખરેખરો આનંદ થયો, જોકે તેમને નવાઈ પણ લાગી. પિતાએ અને માતાએ ઘણી વાર પુત્રને ઘેર પાછા આવી રહેવા કહેલું છતાં તેણે તે વાત માની નહોતી, અને હવે તે પોતાની મેજે ઘેર આવી રહેવાનો હતો તે નવાઈભરેલું તો ખરું જ. તેમાં કાંઈક ભેદ હોવો જોઈએ એમ એકને લાગ્યું, પણ એ ભેદ પુત્ર અને પુત્રવધૂ ઘેર આવી ગયા પછી ધીરે ધીરે કળાશે એમ તેમણે માન્યું.

પણ ઘેર ગયા પછી સુસ્મિતા અને સુવદનને ખરી વાત કોઈને જરાએ જાણવા દીધી નહિ.

વિજયાએ સુસ્મિતાને પૂછ્યું : “ કાંઈ એકાએક ઘેર આવીને રહેવાનો વિચાર કરી નાંખ્યો ? ”

સુસ્મિતાએ જવાબ આપ્યો : “ ત્યારે શું કરીએ ? મારો વિચાર તો મૂળથી આવવાનો હતો પણ એ માનતા નહોતા. હવે તેમને

માનવું પડ્યું. તોકર મળે નહિ, બેઠે બાળકોને સાચવવાં, કાંઈ કાંઈ અડચણો ઊભી થયાં કરતી હતી, એટલે પછી એય મુંઝાયા અને પહેલાં નહોતા માનતા પણ હવે માન્યા.”

“ તમને હવે કેમ રહે છે ? ”

“ ઠીક ઠીક. ”

“ કહેતાં તો ને કે ત્યાંની ખુલ્લી હવાએ તમને બહુ ગુણુ કર્યો છે ? ”

“ પહેલાં એમ લાગતું તું. ખુલ્લી હવાનો લાભ તો ખરો, પરંતુ શહેર કરતાં ત્યાં ખીણ ઘણી અડચણો વેડવી પડે છે. ”

જેવા જવાઓ વિજ્યાને સુરમિતાએ આપ્યા, તેવા જ જવાઓ જ્યારે સુવદનને માતાએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે પણ આપ્યા, એટલે એ મળતેમળતી વાત હેડળ ખરું કારણ દયાઈ ગયું.

એક કવિએ કહ્યું છે કે પુત્ર ઉપર પિતાની પ્રીતિ દેવી હોય છે, પરંતુ પિતા-પુત્ર વચ્ચે આમન્યા તો રહ્યા જ કરે છે એટલે બેઠે હૃદયો એકરસ થતાં નથી. માતાનું વાત્સલ્ય પુત્ર ઉપર કેવું ઊભરાય છે ! પરંતુ પુત્ર માતા સમીપે હૈયાનાં દ્વાર ઉઘાડી શકતો નથી, ઉઘાડે તોપણ પૂરાં તો ન જ ઊઘડે. મિત્રનો રનેહ ભણે અપૂર્વ હોય, પણ ત્યાં જ ઊડા અંતરનો વિશ્વાસ બેસી શકતો નથી. એવા ક્ષારમય સંસારસમુદ્રમાં એક કુળવાન વધૂ જ મીઠી-સુધાસવિની સરિતા હોય છે, જેના અંતર સાથે પુરુષનું અંતર એકરસ બની શકે છે. એ એકરસતાનો મર્મ તો વિસંવાદમાં સંવાદ સાધી સંસારને ઉજ્જવલ બનાવતા દાંપત્યમાં જેવો સમગ્ગય છે તેવો ખીજે ક્યાં સમગ્ગતો નથી.

પ્રકરણ ૨૬

છૂપી કરજદારીનો સ્ફોટ

સુરિમતા અને સુવદન ઘેર આવીને રહ્યા પછી અઠવાડિયે સુરિમતાને સરનામે વડોદરાથી કમળાનો પત્ર આવ્યો.

“વહાલાં સુરિમતા બાબી ! કાલે મોટા મામાનો પત્ર આવ્યો ત્યારે જાણ્યું કે હવે તમે સોસાયટીનું ઘર સંકેલીને ઘેર આવી ગયાં છો અને તેથી મામા-મામીને સંતોષ થયો છે. સોસાયટીમાં બહુ હવા ખાઈ આવ્યાં અને ઘેર આવ્યાં ત્યારે બાબાને બેતાં આવ્યાં તે જાણીને મને બહુ-બહુ આનંદ થયો છે. બાબાને રમાડવા હું ત્યાં આવવાની છું, પણ હમણાં તો ઘેરથી નીકળવાનું બને તેમ નથી. મારી વતી બાબાને રમાડજો. સુવદનબાઈને કહેજો કે બાબાનું નામ હું પાડવાની છું અને તેનું નામ કંઈ રાશિનું પાડવાનું છે તે મને જણાવે એટલે હું સરસમાં સરસ નામ શોધી રાખું. તમારા નણદોષ કહે છે કે ‘લાલ’ અને ‘ચંદ્ર’ તો હવે ધરડા થઈ ગયા છે, ‘ઈશ’ અને ‘ઈદ્ર’માં પણ કાંઈ નવીનતા રહી નથી-ઘેર ઘેર ‘રમેશ’-‘મહેશ’ અને ‘સુરેંદ્ર’-‘મહેંદ્ર’ હોવાના; પણ બાબાનું નામ તો એવું પાડવું કે જેને છોડે લાલ-ચંદ્ર-ઈશ કે ઈદ્ર વળગેલા જ ન હોય. મનેય એમની વાત ગમે છે, એટલે એવું જ નામ હું શોધી કાઢવાની છું.

“બહેન મંગળા અહીં ખુશીમાં છે અને તેનો અભ્યાસ સારો ચાલે છે. તેને અહીં આનંદ પડે છે. પહેલાં તે બહુ ઓછું બોલતી તેથી તેના બનેલી કહેતા કે મંગળાના મ્હોંમાં જીભ જ નથી, પણ હવે તો તે એવી છૂટથી બોલે છે કે તેને એ કાઈ કાઈ વાર ‘લ’-‘જીભી’ કહીને હસે છે. નિશાળમાં તે સારો નંબર રાખે છે, અભ્યાસ-માં હોશિયાર તથા મહેનતુ છે અને હમણાં તેમની નિશાળમાં થયેલા

મેળાવડામાં સંવાદમાં સરસ કામ કરવાથી તેને પાંચ રૂપિયાનાં પુસ્તકો ધનામમાં પણ મળ્યા છે. મંગળા આવી ડાહી અને હોશિયાર છે તેનો ખ્યાલ મને તો હવે જ આવ્યો.

“ બાબી ! હું તો તમારાથી નાની છું, એટલે તમને શિખામણ આપવા જોગ નથી, છતાં મારા મનમાં વારંવાર એક વાત આવ્યાં કરે છે તે આજસુધી મેં તમને લખી નથી, પણ અત્યારે લખ્યા વિના રહી શકતી નથી. તેથી માફ ન લગાડશો અને મને માફ કરશો એવી આશા રાખું છું.

“ તમે લાંબો વખત સોસાયટીમાં જુદું ઘર કરીને રહ્યાં તે બહે, સુવદનભાઈનો પગાર વધ્યો છે તે આનંદની વાત, પરંતુ તમારા ખર્ચાળપણાથી તમે કશું બચાવી શક્યાં નહિ અને મામા પૈસાની મૂંઝવણમાં આવી પડ્યા ત્યારે તમે કશો ટેકો કરી શક્યાં નહિ એ સારું કહેવાય નહિ. પછીથી સુવદનભાઈએ કોઈની પાસેથી ઉછીના લઈને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા એ ખરું, પરંતુ એ તો કરજ કર્યું કહેવાય, કાંઈ બચત કરી ન કહેવાય. સૌએ ધરના ખર્ચામાં પોત-પોતાની મર્યાદા સમજીને રહેવું જોઈએ. તમે તો ઘણું બજેલાં અને સમજી છો. મોભા પ્રમાણે છતાં કરકસરથી ઘર ફેવી રીતે ચલાવવું તે તમે સમજી છો, છતાં ભાઈનો દોઢસો રૂપિયાનો પગાર તમે એ જાણના ધરખર્ચામાં વપરાઈ જાય તો તે ખર્ચ વધુપડતું કહેવાય એમ મને લાગે છે. સુવદનભાઈ પોતે ખર્ચાળ હોય તો તમારે તેમને સમજાવીને મર્યાદામાં રહે તેમ કરવું જોઈએ. તમારું બજેતર મારા કરતાં ઘણું વધારે છે, પરંતુ બજેતરનો ઉપયોગ તો જીંદગીને હાવડી રીતે માળવામાં કર્યો હોય તો જ તે સફળપયોગ કર્યો કહેવાય. હવે તમે ઘેર આવીને રહ્યાં છો એ તમે ડહાપણનું કામ કર્યું છે; એવું જ ડહાપણ ખર્ચાની બાબતમાં હાવડાઈથી વર્તીને બતાવશે તો તમે જે કાંઈ બચાવી શકશો તેથી કરેલું કરજ વાળી શકશો, નહિતો પછી આમળ જતાં હેરાન થશો. ખર્ચાળપણાની ટેવ બહુ

ખરાબ છે. આવક સારી હોય ત્યારે ટેવ પડી જાય છે અને આવક ઘટે છે ત્યારે એ ટેવ વસમી પડે છે. આવી બધી શિખામણુ હું તમને આપું તે નાને મ્હોંએ મોટી વાત કરવા જેવું લેખાય ખરું, પરંતુ મને તમારે માટે અને બાકીને માટે મનમાં બહુ લાગી આવ્યું તેથી આટલું લખાઈ ગયું છે, તો વાતને સવળા અર્થમાં લઈને માફ ન લગાડશો એવી આ નાની નણુંદતી અરજ છે.

“પાછો જવાબ લખશો અને બેપ્પી તથા બાપાના ખુશખબર આપશો. મામા તથા મામીને મારી વતી નમસ્કાર કહેજો. તમને ફીક લાગે તો જ મારો પત્ર મારા બાઈને વંચાવજો, અને ફીક ન લાગે તો ન વંચાવશો. લી. કમળાના પાયલાગણુ. મારાં જેઠાણી જમનાબહેને તમને આશીર્વાદ લખવા કહ્યું છે.”

કમળાનો પત્ર વાંચતાં સુસ્મિતાના મનમાં ખીજું તો કશું થયું નહિ, પણ એક ચોટ વાગી : પતિએ કરેલા પાંચસો રૂપિયાના કરજની, જે વાત તેણે સુસ્મિતાને બિલકુલ કહી નહોતી.

સુસ્મિતા બાણુતી હતી કે સોસાયટીના વસવાટ દર્મિયાન વધુ-પડતું ખર્ચ થતું અને બચત બિલકુલ થતી નહિ. સસરાજીને મોઢું કરજ બરવાનું હતું તેમાં પોતે પણ કાંઈ ટેકા કરવો જોઈતો હતો એ પણ તેની સમજ બહાર નહોતું. પરંતુ પતિએ કરજ કરીને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા તે તેને ગમ્યું નહિ; અને કરજ કોનું કર્યું હતું તે વાત સુવદને પોતાથી છુપાવી હતી તેથી સુસ્મિતાને માફ લાગ્યું.

સોસાયટીમાંથી ઘેર રહેવા આવ્યા પછી સાંજે ઘરમાં સૌએ સાથે બેસી જમવાનો નિયમ સુવદન એક પણ દિવસ પાળી શક્યો નહોતો. તેને રોજ બેંકમાંથી ઘેર આવતાં મોઢું થતું. બેંકમાં કાંઈ નવું કામ નીકળ્યું હોવાને લીધે એકાઉન્ટ ખાતાના બે ત્રણ માણુ-સોને મોડે સુધી રોકાવું પડતું તેમાંનો એક સુવદન હતો, એટલે તેને માટે બાણું ઢાંકી રાખવામાં આવતું. આથી રાત્રે નવેક વાગતાં સુવદન જમીને પોતાના શય્યાખંડમાં આવ્યો ત્યારે સુસ્મિતાએ તેને

પહેલો જ એ પ્રશ્ન કર્યો : “આપુજીને પેલા કેવળચંદનું કરજ ભરવા માટે તમે પાંચસો રૂપિયા આપેલા ?”

સુવદનને જરા ચમકીને જવાબ આપ્યો : “હા.”

“પણ તમે મને એ વાત બીલકુલ કહેલી નહિ.”

સુવદન હસ્યો : “નહોતી કહી, જોકે વહેલી મોડી કહેવાની હતી જ. તમારો ઘેરાનો જીવ એવો હોય છે કે તમે એવું સાંભળીને જીવ બાળ્યાં કરો.”

“એમાં જીવ બાળવા જેવું કશું જ નહોતું. આપુજી મૂંઝવણમાં હોય ત્યારે તમે તમારાથી બનતું કરો એમાં હું જીવ શામાટે બાળું ? પરંતુ તમે તો એમ કહેતા હતા કે કશી બચત થતી નથી, તો પછી એ પાંચસો રૂપિયા કેવી રીતે કાઢ્યા ?”

“કાઠની પાસેથી લીધા.”

“બ્યાળે લીધા ?”

“ના, ઉછીના.”

“કેની પાસેથી લીધા ?”

“તારિકા પાસેથી.” સુવદને એમ કહી નાંખીને એ ઊલટ-તપાસમાંથી જાણે છૂટકારો મેળવ્યો.

તારિકાનું નામ સાંભળીને સુસ્મિતા ઉપર જાણે વિજળી પડી.

સ્વામીએ અપરાધ કબૂલ રાખ્યો, ફરીથી એ માઝે નહિ જવાનું વચન આપ્યું, પોતાની ઇચ્છા મુજબ ત્યાંનું ધર કાઢી નાંખ્યું, પોતાની ક્ષમા માંગી, એ બધું કર્યા છતાં આ વાત છુપાવી, એથી સુસ્મિતાને રોષ ચડે એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ તેનો રોષ તો એક ઊંડી વેદના હેઠળ દટાઈ રહ્યો હતો.

તારિકાએ સુવદન ઉપર અનેક પ્રકારનો જાદૂ ચલાવ્યો હતો એ અત્યારે સુસ્મિતાના ધ્યાનમાં આવતું હતું. એ જાદૂની અસર હેઠળથી સુવદન મુક્ત થયો હોય તો તે આ વાત પોતાથી છુપાવે કેમ ?

આ વિચાર અને તેમાંથી ઊડતી પ્રશ્નપરંપરામાં સુસ્મિતા

એટલી જાણવાઈ મધ કે તેનાથી ન જીંઘી શકાયું કે ન સુવદનને કાંઈ વધુ પૂછવાની તે ઇચ્છા કરી શકી. પહેલાં તેને જોયો રોષ ચડ્યો હતો તેવા રોષ ઉપરાંત બળતા હૃદયની વેદનાથી તે બિછાનામાં પડી તરફડવા લાગી.

સુવદન પોતાના બિછાનામાં પડ્યો પડ્યો પત્નીનો એ તરફડાટ જોઈ રહ્યો હતો. તેને લાગતું હતું કે આટલી વાત સુસ્મિતાથી છુપાવી રાખવામાં પોતે બૂલ કરી હતી. તેથી તેનું ઈર્ષ્યાળુ મન વહેમાઈ જશે એવો તેને પહેલાં ખ્યાલ જ આવ્યો નહિ, નહિતો અપરાધની કબૂલાતની સાથે આટલી વાત પણ કહી નાંખી હોત તો કશું વધુ બગડી જવાનું નહોતું.

પરંતુ એ તો હવે થયું તે થઈ ગયું. સુસ્મિતાનો રોષ તાબે હતો ત્યાંસુધી એ સંબંધે તેની સાથે વધુ વાત કરવી એ તેને ઠીક લાગ્યું નહિ. સુસ્મિતા કશું બોલી નહિ એટલે તે પણ મૂગો મૂગો બિછાનામાં પડી રહ્યો અને ફેટલીક વારે જીંઘી પણ ગયો. પરંતુ સુસ્મિતાને નિદ્રા ન આવી.

સવારે સુવદને જીહ્તાં વાંત જોયું કે સુસ્મિતાના વદન પર અત્રસન્નતા છવાઈ ગએલી છે. બેઉ બાળકો હજી જિંઘતાં હતાં તેમને શાલમાં સારી રીતે લપેટીને સુસ્મિતા શય્યાખંડની બહાર મૂગી મૂગી જતી હતી, તે વખતે સુવદન બોલ્યો : “સુરમી ! આજે તને ધરાબર જિંઘ આવી લાગતી નથી. તારિકાનું મેં કરજ કર્યું છે તેથી તારું મન પાછું ઉશ્કેરાયું હોય એમ લાગે છે...”

“ના...તમે કરજ કર્યું પણ તે આજસુધી છૂપું રાખ્યું તે મને નથી ગમ્યું...”

“પણ ધરનાં બીજાં બધાં તો જાણે જ છે કે મેં કરજ કરીને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા છે.”

“પણ એ કરજ તારિકાનું તમે કરેલું તે તો અત્યારસુધી માર્ક જ જાણતું નહોતું ને !”

“ એવું કોઇને કહેવાની મને જરૂર ન લાગી. સાચું કહું ? મારા મનમાં એમ હતું કે મહીને પચાસ-પચાસ રૂપિયા હું બચાવીશ અને તે એ કરજમાં ભરી દઇશ એટલે દસેક માસમાં બધાંની જાણ બહાર જ કરજ પતી જશે...પણ મેં ધાર્યું હતું તેથી ઊલટું જ બધું બન્યું. તારી સુલાવડ અંગે અને બીજા અર્થમાં પુષ્કળ પૈસા ખર્ચાઈ ગયા એટલે એ કરજ જેમનું તેમ ઊભું રહ્યું...હવે આપણે અહીં આવ્યાં છીએ એટલે ખર્ચાળપણામાંથી ઊર્ધ્વાં છીએ. હવે તો હું દર માસે પચાસ રૂપિયા જરૂર ભરવાનો.” સુવદને ખુલાસાવાર વાત કહી.

સુવદનના એ કથન ઉપર એક પણ ઉદ્ગાર કાઢ્યા વિના સુરિમતા ખંડની બહાર ચાલી ગઇ. પોતે આટલી સ્પષ્ટતાથી વાત કહી તોપણ સુરિમતાનો રોષ જરાએ નરમ પડ્યો નહિ અને તે કશું બોલી નહિ તે જોઇને સુવદનને પત્ની ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો પણ તે પ્રકટ કરવાનો અત્યારે સમય નહોતો. જમીને તે બેંકમાં ચાલ્યો ગયો.

સુરિમતા મનમાં અકળાઇ રહી હતી. તારિકાનું કરજ સુવદનના માથા પર ઊભું રહે, દર માસે સુવદન તારિકાને પચાસ રૂપિયા આપવા જાય અને એ નિમિત્તે બેઢિનો મિલનસંબંધ ચાલુ રહે તે સુરિમતાને મહાભય પ્રસંગ રૂપ લાગતું હતું.

બપોર પછી ગૃહકાર્યમાંથી નિવૃત્ત થઇને તે પોતાના શય્યા-ખંડમાં આવીને જરા સૂતી, પણ તેને ચેન પડ્યું નહિ. તે ઈચ્છતી હતી કે કોઈ પણ નિમિત્તે તારિકા અને સુવદનનો મિલનસંબંધ બંધ પડવો જ જોઇએ. એ પાંચસો રૂપિયાનું કરજ એકા સાથે જ પતાવી દઇ શકાય તો એને જિંબરે ચડવાની સુવદનને જરાય જરૂર રહે નહિ. પણ એવડી રકમ લાવવી ક્યાંથી ?

છેવટે એક તર્ક તેની મદદે દોડી આવ્યો અને તે ઊડી. કબાટ-માંથી તેણે ચાર સોનાની બંગડીઓ કાઢી અને એક રૂબાલમાં વીંટાળીને કબજામાં ગળવામાં મૂકી. તેણે ધડિયાળમાં જોયું : ચાર

વાગ્યા હતા. સાડી બદલાવીને બાબાને તેડીને બહાર નીકળતાં તેણે સાસુને કહ્યું : “બા, હું જરા મારા બાપુને મળવા જઈ છું. કલાક-દોઢ કલાકમાં આવીશ, બેબી રમે છે તેને જોતાં રહેજો.”

અને તે ઘેરથી નીકળાને સીધી ચાલી માણેકચોક તરફ-ચોકસી બજારમાં.

પ્રકરણ ૨૭

સામટી પતાવટ માટે

માણેકચોકમાં અને તેની આસપાસ સોના-ચાંદીના દાગીના વેચનાર તથા બેનારની ઘણી દુકાનો છે પણ સુસ્મિતા ફક્ત એક જ વાર એવી એક દુકાને પતિની સાથે ગઈ હતી. તે સુસ્મિતાની વર્ષગાંઠનો દિવસ હતો, લગ્ન પછીની તેની એ પહેલી જ વર્ષગાંઠ હતી, સુવદન પત્નીને પ્રસન્ન કરવા કાંઈ ભેટ આપવા ઇચ્છતો હતો અને તેથી તે તેને દાગીનાની એક દુકાન પર ભેટની વસ્તુ પસંદ કરવાને પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. સુવદને તે વખતે સુસ્મિતાને સોનાની બે સુંદર પીનો ખરીદી આપી હતી.

પરંતુ એ તાજા પ્રેમનાં પૂર હવે તો વહી ગયાં હતાં, અને આજે સુસ્મિતા એકલી એવી કાંઈ દુકાને પોતાની બંમટીઓ વેચવા નીકળી હતી. જે દુકાનેથી તેણે પીનો ખરીદી હતી તે દુકાને તે પહેલી ગઈ. દુકાનદાર સમજ્યો કે એ બાઇને કાંઈ વસ્તુ ખરીદવી છે, એટલે તેણે સામા આવીને પૂછ્યું : “શું જોઈએ છે બહેન ?”

દુકાનમાં બે ધરાકો આળુઆળુના શોકેસમાં મૂકેલા દાગીના જોતા હતા, તેમની પુરુષ-સ્વાભાવિક દષ્ટિ એ યુવતી તરફ આકર્ષાઈ. સુસ્મિતાએ તેમની પોતા તરફ વળેલી દષ્ટિ જોઈ. તેને અત્યંત ક્ષોભ થયો અને તેનાથી બોલી શકાયું નહિ.

એક હાથે તેણે બાબાને તેડ્યો હતો, બીજો હાથે તેણે ગબરાતાં ગબરાતાં પોતાતા ગજવામાંથી રૂમાલેવીંટી બંમડીઓ કાઢીને દુકાનદારના હાથમાં મૂકી. સુસ્મિતાનો ક્ષોભ અને ધ્રુજતા હાથ દુકાનદારથી અણુદીઠ રહ્યા નહિ. તેણે બંમડીઓ હાથમાં લીધી પણ તેની દૃષ્ટિ સુસ્મિતા બણી તાકેલી જ રહી અને પછી બંમડીઓ જોઇને ધીરેથી પૂછ્યું: “આને બદલે તમને બીજી બંમડીઓ જોઇએ છે?”

સુસ્મિતાએ વગર બોલ્યે ડોકું હલાવી ના સૂચવી.

“તો શું તમારે એ વેચી નાંખવી છે?”

સુસ્મિતાએ ડોકું ધુણાવ્યું.

દુકાનદારે કહ્યું: “અમે સોનું વેચાતું રાખતા નથી, પણ જીનના દાગીના બદલીને નવા આપીએ છીએ અને વધવટ લઈએ-દઈએ છીએ.”

એમ કહી દુકાનદારે બંમડીઓને રૂમાલમાં લપેટી સુસ્મિતાને પાછી આપી. સુસ્મિતાએ બંમડીઓને પાછી ગજવામાં મૂકી અને તુરત તે દુકાન પરથી ઊતરી ગઈ. તેને આખે શરીરે પરસેવો વળી ગયો.

તે માની શકી નહિ કે સોનાના દાગીના વેચનારાઓ સોનાના જીનના દાગીના ખરીદતા ન હોય. દુકાનદારને પોતા પર કાંઈ શંકા ઊપજી હશે અને તેથી તેણે બળતું જ બહાનું કાઢીને બંમડીઓ ખરીદવાની ના કહી હોવી જોઈએ, એમ તેને લાગ્યું. એ બંમડીઓ ચોરીની હોય અથવાતો ધરનાં મોટરાંઓથી છૂપી રીતે એક જીવાન બાઈ બંમડીઓ વેચી નાંખે તો પાછળથી કાંઈ આપદા ઊભી થાય એવી શંકાથી જ દુકાનદારે એ સોદા સ્વીકારવાની ના કહી હોય એ તેને સ્વાભાવિક લાગ્યું.

સુસ્મિતા આગળ વધીને ચોકસીઓની હારબંધ દુકાનોની પાસેથી ધીરેધીરે પસાર થવા લાગી. તે એકેએક દુકાન ઉપર નજર નાંખતી જતી હતી. દરેક દુકાનદાર કાંઈ ને કાંઈ કામમાં પડેલો દેખાતો હતો. નાનીશી દુકાન હોય, દુકાનના બે ત્રણ માણસો હોય અને બે ત્રણ ધરાકો

જિભાં કે એઠાં હોય, ત્યાં પુરુષ ધરાકોની પાસે જઇને જિભું રહેલું
ઝીધરાક ભાત પાકનારું બની જાય, સૌનું ધ્યાન પોતા બણી ખેંચાય,
એ વસ્તુસ્થિતિ જોઇને તેને સંકોચ થવા લાગ્યો. એક વાર બધી
દુકાનો પાસેથી ફરી વળ્યા છતાં તે એકે દુકાન પાસે થોભી શકી નહિ.

પરંતુ બંગડીઓ વેચી નાંખીને તારિકાનું કરજ ભરી દર્ધ એ
કરજના દયાણુમાંથી પતિને છોડાવ્યા વિના કોઇ રીતે ચાલી શકે
નહોતું. તેણે બીજો ફેરો આરંભ્યો, વેરાઈ જતી હિંમતને એકઠી કરી
અને એક દુકાનમાં બે જણુ એઠા હતા ત્યાં તે થોભી. એક દુકાનદારે
જ હતા, કોઈ ધરાક નહોતું, એટલે થોભતાં જ તેણે પૂછ્યું: “સોનાની
બંગડીઓ આપશો?”

“બતાવો જોઇએ.”

એ પ્રશ્ને તેની હિંમત વધારી અને તુરત તેણે બંગડીઓ
દુકાનદારના હાથમાં મૂકી. દુકાનદારે જોયું કે પંદરેક તોલાની બંગડીઓ
હતી અને બહુ વપરાયલી નહોતી. કસોટીના પત્થર પર એક બંગડી
કસી જોઈને તેણે પૂછ્યું: “શો ભાવ બેશો?”

“તમે શો ભાવ આપશો તે કહો.”

“એમ ન બને. પહેલાં તમે ભાવ કહો.”

“સોનાનો ભાવ તો તોલાના છત્રીસ છે ને?”

“હા, પણ આમાં તો ત્રાણું બળેલું હોય, ઝાળણ હોય એટલે
ચોખ્ખા સોનાનો ભાવ જ બિપજે.”

“તે હું સમજું છું. પણ શું બોલું આપશો તે કહો.”

“ત્રીશ રૂપિયે આપશો?”

“એ કાંઈ નાંખી દેવાનો ખાલ નથી. ચોત્રીસનો ભાવ આપવો
હોય તો તોળા લો.”

“તો બત્રીશ આવશે.”

“એ તો બહુ બોલું થાય. તેત્રીસ આપજો.”

“જાઓ, સાડીબત્રીસ આપીશ. બીજામાં તો અમે ઝાળણનો

અધી તોભો કાપી લઇએ, આ તો મેં તે કાપ્યા વિનાનો કીધો ભાવ કહ્યો છે.”

“ભલે, તોળી લો.” સુસ્મિતાએ એ ભાવ સ્વીકારી લીધો. વધુ દુકાનો પર ભટકવા જવાની ધીરજ તે રાખી શકે તેમ નહોતું.

“પણ તમારે ઓળખાણ આપવી પડશે બહેન !”

“મારું નામ-કામ લખી લો. હું કાંઈ ચોર માણસ નથી.”

દુકાનદાર જરા શરમાઈને બોલ્યો : “તમારા જેવા માણસને હું ચોર કેમ માનું ? પણ બાઈ માણસની સાથે કામ પાડવાનું...”

“હા, બાઈ માણસને બંગડીઓ વેચવા નીકળવું પડે તેનું કાંઈ કારણ પણ હોય; પણ તેથી તમારે ગભરાવાની જરૂર નથી...લખો સુસ્મિતા સુવદન પરીખ...”

“સુવદનબાઈ...”

“એ મારા ધરવાળા થાય. તેમના પિતાનું નામ લખવું હોય તો લખો દામોદરદાસ. રાયપુરમાં અમારું ઘર છે.”

“બસ, એટલું બસ છે. હવે બંગડીઓનો તોલ કરાવવા તમે કાંટા પર મારા માણસની સાથે જઈ શકો છો.”

“મારે જવું નથી. તમે જ ચીડી કરાવી લાવો.”

સુસ્મિતા ઊભી જ રહી અને ચોકસીનો શુભાસ્તો ચીડી કરાવવા ગયો. દુકાનદારે એસવા આગ્રહ કર્યો પણ તે બેઠી નહિ. એસવાથી રસ્તે જતા સેંકડો લોકોની દૃષ્ટિનો વિષય બનવું પડે અને તે એ દૃષ્ટિપાતોમાંથી બચવા માંગતી હતી એટલે દુકાન બહારી મોઢું રાખીને બાબાને તેડીને એમ ને એમ ઊભી જ રહી. શુભાસ્તો તોલની ચીડી કરાવી લાવ્યો, દુકાનદારે હિસાબ ગણ્યો અને સુસ્મિતાના હાથમાં તોલની તથા હિસાબની ચીડી સાથે તેણે ૪૯૬ રૂપિયા મૂક્યા.

એ રીતે સુસ્મિતા મૂંઝવણનો અધી માર્ગ તો વટાવી ગઈ, પણ એટલામાં સાંજ પડી ગઈ. એક દુકાન પરની ધડિયાળમાં તેણે

જેથું કે સાડા છ વાગી ગયા હતા. પરંતુ બીજાને અર્ધો માર્ગ વટાવ્યો જ હવે તેનો છૂટકો હતો.

માણેકચોકમાંથી તેણે બાડાની માડી લીધી અને તે ચાલી તાપીદાસના બંગલા તરફ. તારિકાને પાંચસો રૂપિયા આપવાના હતા; બંગડીના રૂપિયા પાંચસોથી ચાર ઓછા ઊપજ્યા હતા, પરંતુ ઘેરથી નીકળતાં તેણે દસ રૂપિયાની નોટ ગળવામાં સાથે લીધી હતી, એટલે પાંચસો પૂરા કરવામાં વાંધો આવે તેમ નહોતું.

માડીમાં બેઠાં બેઠાં તેને કાંઈ કાંઈ વિચારો થયા. ઘણું વખતે આજે અને છેલ્લી જ વાર તેને તારિકાનું મ્હોં જોવા જવું પડતું હતું. એ મ્હોં ઉપર ધૃષ્ટતા હશે, ક્ષોભ હશે કે લજ્જા હશે તેનો નિશ્ચય તે કરી શકતી નહોતી.

તારિકા કદમ માટીની ધડાયલી હતી તે હવે સુસ્મિતા બરાબર જાણી ગઈ હતી. તારિકા તે દિવસે બોહીઆળે હાથે પકડાઈ હતી ત્યારપછી તેણે પોતાને ઘેર પગ મૂક્યો નહોતો, મ્હોં પણ બતાવ્યું નહોતું, તે ઉપરથી સુસ્મિતા માનતી હતી કે આજે પોતે તારિકાને ક્ષુબ્ધ, લજ્જિત કે ગભરાયેલી જોશે; પરંતુ તે સાથે તેને એમ પણ લાગતું કે કદાચ એ નહોતર અને હિંમતબાજ યુવતી ધૃષ્ટ સ્વરૂપે પણ પોતાની નજરે પડે !

અમે તેમ, પણ હવે કાંઈને ફરીથી તેનું મ્હોં જોવાનો પ્રસંગ જ ન આવે એવું તે ધચ્છતી હતી. તેટલા માટે તો મહીને-મહીને પચાસ રૂપિયાનો હમો ભરવા ધચ્છતા સુવદનની જાણ બહાર પાંચસો રૂપિયાનું કરજ એકી સાથે પતાવી દેવા પોતે જતી હતી.

તારિકા સાથે કશી વધુ વાતચીત કરવા તે ધચ્છતી નહોતી. તેણે મનમાં ગોઠવી રાખ્યું કે પોતે સીધી જઈને તારિકા સમીપે જીબી રહેશે, તારિકા પોતાની કે બાબાની કુશળતા પૂછે તોય પોતે તેના કશો જવાબ નહિ આપે અને મૂગી મૂગી તેના હાથમાં પાંચસો

રૂપિયા મૂકી દેશે. તેય મનમાં બધું સમજી જઈને પહોંચીની ચીડી લખી આપે તો બહે, નહિતો પોતે પહોંચ માંગવાપૂરતી તેની સાથે બોલશે: “ પાંચસો રૂપિયાની પહોંચ લખી આપ.” અને પછી તેણે લખી આપેલી પહોંચ લઈને વધુ એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના બંગલામાંથી પોતે સીધી ચાલી નીકળશે.

ગાડી બંગલા પર પહોંચી એટલે તેણે ગાડીવાળાને કહ્યું: “ હું પાંચ-દસ મિનિટમાં જ પાછી રાયપુર જવા માંગું છું, ત્યાંસુધી તું થોભીશ? એહ વખતના થઈને ત્રણ રૂપિયા આપીશ.”

“ બહે. ” ગાડીવાળાએ એ માંગણી માન્ય રાખી.

સુરિમતા ગાડીમાંથી બાબાને લઈને નીચે ઊતરી. બંગલા બહારી નજર જતાં અને તારિકાના ઓરડાની બારીઓ ખુલ્લી છે એવું ધ્યાનમાં આવતાં તેનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. તેના હૃદયમાં કશો ભય નહોતો, પરંતુ પ્રસંગની આસાધારણતાએ ઊપજાવેલો ક્ષોભ હતો.

તે બંગલામાં પેડી અને આગુઆગુ બેસ્યા વિના તારિકાના ખંડ તરફ વળી, કે તુરત જ ચાકર આવ્યો અને બોલ્યો: “ તારિકા બહાર નથી, બહાર ફરવા ગયાં છે.”

સુરિમતા વિચારમાં પડી મઈ. તારિકા આવે ત્યાંસુધી બેસવું? કાણ જાણે તે ક્યારેય આવે, અને હવે રાત પડવાને બહુ વાર નહોતી. ઘેર જતાં મોકું થાય તો...

તેણે ચાકરને પૂછ્યું: “ પિતાજી તો છે ને ? ”

“ હા, એમના ઓરડામાં બેઠા છે.”

તુરત સુરિમતા તાપીદાસની બેઠકના ખંડ તરફ વળી.

પ્રકરણ ૨૮

ત્રિલેટા

ખંડમાં સહેજ અંધારું પથરાયું હતું. તાપીદાસ એક આરામ-ખુરશીમાં પડ્યા હતા. તેમણે પગરવ સાંભળીને નબર દોડાવતાં પ્રશ્ન કર્યો: “કોણ છે?”

તુરત સુસ્મિતાએ સ્વીચ દબાવીને દીવો કરતાં જવાબ આપ્યો: “તાપીદાસ કાકા! એ તો હું સુસ્મિતા.”

“સુસ્મિતા?” તાપીદાસે હવે તેને ઓળખી અને આગળ કહ્યું: “તું તો તારિકાને મળવા આવી હશે, પરંતુ તે તો બહાર ફરવા ગઈ છે.”

“હા, મને ચાકરે એ જ કહ્યું.”

“એસ ને, હવે તે પાછી ફરતી હશે; આવતાં વાર નહિ થાય.” તાપીદાસે કહ્યું.

“ના, કાકા! હું થોભી શકું તેમ નથી. સાંજ પડી ગઈ છે અને બહાર ગાડી રાહ જોતી બેઠી છે. મને તારિકાનું થોડું કામ હતું, પણ તે કામ આપથી પતી જાય તેવું છે.”

“શું કામ છે?”

“મારે તારિકાને પાંચસો રૂપિયા આપવાના હતા, તે આપ જ લઈ લો એટલે ચાલશે.”

તાપીદાસે ચમકીને પૂછ્યું: “પાંચસો રૂપિયા?”

“હા, તારિકા પાસેથી એમણે થોડા મહિના પહેલાં ઉછીના લીધેલા, તે હું પાછા આપવા આવી છું.”

“સુવદને લીધેલા? ખરેખર?”

“હા! પૈસા હાથમાં આવ્યા એટલે મારા મનમાં થયું કે હું આપી આવું, નકામું કરજ માથે શાને રાખવું?”

“ સુસ્મિતા ! તું જરા બેસ, મારી વાત સાંભળ...”

“ મને મોઢું થાય છે કાકા, તમે આ રૂપિયા તો લઈ લો. ”

એમ કહેતાં સુસ્મિતાએ નોટો તાપીદાસની સામે ધરી.

તાપીદાસે નોટો લઈને ગણ્યા વિના જ ખંડીના ગજવામાં મૂકતાં સુસ્મિતાને બેસવા ફરીથી આગ્રહ કર્યો અને તેને બેસવું પડ્યું.

“ જો સુસ્મિતા ! તારિકા તારી બહેનપણી છે, માટે તેને સમજાવ કે હવે તે પરણવાની હા કહે...”

“ મને માફ કરો, મારાથી તેને નહિ કહી શકાય. ”

“ સુવદન જેવો જવાબ આપે છે તેવો જ તું જવાબ આપે છે ! મારું કહ્યું તે ગણકારતી તો નથી, પણ પૂરું સાંભળતીય નથી. આ પાંચસો રૂપિયા તેણે સુવદનને આપેલા તે વાત પણ હું આજે પહેલી જ વાર તારી પાસેથી સાંભળું છું. ”

સુસ્મિતા કમકમી ગઈ પણ તે કશું બોલી નહિ.

“ સુસ્મિતા ! આ રૂપિયા સુવદનને બદલે તું કેમ આપવા આવી ? ”

સુસ્મિતાને પાછાં ફરવાની ઉતાવળ હતી અને આ ડોસાના નકામી લપ્પન-છપ્પનનો તેને કંટાળો આવતો હતો એટલે તેણે વાતને ટૂંકેથી વાળવા જવાબ આપ્યો: “ હું આ બાળુએ આવવાની હતી તેથી સાથેસાથે આ કામ પતાવવાનું ધારેલું. ”

તાપીદાસ હસીને બોલ્યા: “ તું તો એવી વાત કરે છે કે ગણે પાંચ માઇલ દૂરથી આ બાળુએ આવી ચડી હોય ! ”

“ અમે હવે સોસાયટીમાં નથી રહેતાં, શહેરમાં રહેવા ગયાં છીએ. ”

“ ક્યારથી વળી ? ”

“ દસેક દિવસ થયા. ”

એમ કહેતાં જ સુસ્મિતા જવા માટે બિભી થઈ. એટલામાં બંગલાના કંપાઉન્ડમાંથી તારિકાની બૂમ સંભળાઈ: “ અરે બટલ ! બે કપ ચાહ મૂકજો ! ”

“ હવે જરા થોભી જા ! ” તાપીદાસ બોલ્યા : “ તારિકા આવી ગઈ છે...”

પણ સુસ્મિતાની ધ્રુષ્ટ રોકાવાની નહોતા. તેણે દાર બણી ડગલાં ભર્યાં, એટલામાં તારિકા બંગલાના પ્રવેશદ્વારમાં દેખાઈ; તેની પાછળ સુવદન પગથિયાં ચડતો હતો.

ત્રણેને મન એ કલ્પનાતીત પરિસ્થિતિ હતી.

સુસ્મિતાને સ્વપ્ન પણ નહોતું કે સુવદન એકમાંથી છૂટીને પહેલાં તારિકાની સાથે ફરવા જતો હશે ; અને તે જ કારણથી તે રોજ મોડો ઘેર આવતો હશે ! અપરાધ કબૂલીને પારાવાર પશ્ચાત્તાપ કર્યા પછી પણ સુવદને તારિકાનો સંમ છોડ્યા નહોતો એ સુસ્મિતાના હૃદય ઉપર તીવ્ર આઘાત કરનારા પ્રત્યક્ષ સમાચાર હતા.

સુવદનને પણ સ્વપ્નેય લાગતું નહોતું કે પોતાની ચાલુ રહેલી ચોરી-છૂપી આ રીતે સુસ્મિતાને હાથે જ પકડાઈ જશે ! તારિકાને ત્યાં સુસ્મિતાનું આગમન તે કલ્પી શક્યો જ નહોતો, પરંતુ એ કલ્પનાતીત વસ્તુ અત્યારે ખરેખરે બની ગઈ હતી.

ત્યાંસુધી સુસ્મિતા અને સુવદન સોસાયટીમાં જ રહેતાં હતાં ત્યાંસુધી સુવદનની પોતાને ત્યાંની આવજા સુસ્મિતાની જાણમાં આવવાનો સંભવ તારિકાને દેખાતો હતો, પરંતુ હવે તો એવો સંભવ જ નહોતો... અને તે દિવસના બનાવ પછી તો સુસ્મિતા પોતાનું મ્હોં જોવાય ધ્રુષ્ટતી નહોતી તો પછી તે પોતાને ઘેર તો આવે જ શાની, એવી તારિકાની પાકી માન્યતા હતી. અત્યારે સુસ્મિતા શામાટે આવી હશે તેનું કારણ પણ તે કલ્પી શકતી નહોતી. છતાં તે આવી હતી, તેના મ્હોં પર સાક્ષત્ ચંડી ચડી બેઠી હતી, તેના ઓઠ ક્રોધથી કંપતા હતા, તેની આંખોમાંથી અગ્નિ-કણો ઝરતાં હતાં, એ તારિકાને પ્રત્યક્ષ દેખાતું હતું.

ત્રણે જણાં એકબીજાનાં હૃદયની વાણીને પામી ગયાં, પરંતુ એ વાણીને છુપાવી શકે એવી મુખની વાણી તત્કાલ તો એકે ઓઠ-

માંથી સ્ફુરી શકી નહિ.

માત્ર એક જ ક્ષણમાં એક વદન ઉપર બોહી ધસી આવવાથી તે લાલચોળ થઇ ગયું, બીજા વદન પર જાણે મેશ ચોપડાઈ ગઇ હોય તેમ તે કાળું થઈ ગયું, ત્રીજા વદન પરથી જાણે બોહી ફટકી ગયું હોય તેમ તે ઊજળું પૂણી જેવું થઇ ગયું!

તાપીદાસ ખુરશીમાંથી ઊઠીને લચકાતે પગે આવીને બોલ્યા :
“ સુસ્મિતા ! હવે જય છે શામાટે ? તારિકા આવી છે ને ! ”

સુસ્મિતા બેબાન બની ગઈ હોત, પરંતુ તેના હાથમાં બાબો હતો, તેને છાતી સાથે માઠ દાખી રાખીને, પરાણે સબાન રહેવાનો પ્રયત્ન કરીને તે પગ ઉપર માંડમાંડ ઊભી રહી શકી, પણ તેને પરસેવો વળી ગયો.

અને તે થોભી નહિ. આગળ ડગલાં બરતાં તેણે તાપીદાસને જવાબ આપ્યો : “ કામ પતી ગયું છે એટલે હવે હું તો જમશ...”

અને તે પોતાનાં ચંપલ શોધવા પણ ન રહી. તે જાણે પગથિયાં બણી દોડી અને ખુલ્લે પગે તડતડ કરતી ઊતરીને ગાડીમાં બેસી ગઈ.

ગાડીવાળાએ કહ્યું : “ બહેન ! તમે તો બહુ વાર કરી. ”

“ ટક ટક ન કરીશ, રૂપિયો વધુ આપીશ...”

અને ગાડી ચાલતી થઇ. તારિકાના ખંડની અર્ધખુલ્લી પ્યારી-માંથી બે મોઢાં એ દોડતી ગાડી બણી સચિત દષ્ટિએ તાકી જ રહ્યાં.

ગાડી દષ્ટિની બહાર ગઇ એટલે તારિકા બોલી : “ ભૂંડી થઇ સુવદન ! એક વાર ફરીથી આપણે...”

સુવદને બેપરવાઈ દાખવી : “ બહેને તે મને અહીં જોઇ ગઈ ! એમાં ડરવાનું શું છે ? ”

“ પણ તે જરૂર તારી સાથે ઝગડો કરવાની. ”

“ તે હું જોઈ લઇશ. ”

સુવદનના ઉશ્કેરાયલા વદન બણી તારિકા ઉલ્લસિત આંખે

કાશુબર તાકી રહી અને પછી બોલી: “ પણુ તે અહીં આવી’તી શામાટે? તારી પાછળ તે જાણસી કરવા તો નહિ આવી હોય?”

“ શી ખબર! ઘેર જતાં મોઢું થાય છે એટલે કદાચ તેને વહેમ પડ્યો હોય...”

“ રહે, આપુજીને પૂછી જોઈ...તેમની સાથે તેણે કાંઈ વાત-ચીત કરી હશે. ”

તારિકા તુરત ઊઠીને પિતા પાસે ગઈ અને બે મિનિટમાં પાછી ફરીને તેણે સુવદનને ખબર આપી કે સુસ્મિતા પાંચસો રૂપિયા આપી ગઈ છે.

સુવદન ચમકી ગયો. ગઈ રાત્રે જ તેણે તારિકાના કરજની વાત સુસ્મિતાને કહી હતી અને આજે તો એકદમ એ કરજ પતાવવા તે આવી ગઈ! તે વિચારમાં પડી ગયો. સુસ્મિતા એટલા રૂપિયા ફોની પાસેથી લાવી હશે, પિતાજીને તો તેણે કાંઈ નહિ કહ્યું હોય, એવી એવી શંકાઓથી તેનું મન ઘેરાવા લાગ્યું.

તારિકા પણ આ બનાવથી ચિંતામાં પડી ગઈ. હવે તેને સમજતું હતું કે સુસ્મિતાને સુવદન ઉપર પહેલાં તો કશેા વહેમ નહિ હોય, પરંતુ તે રૂપિયા આપવા જ આવી હશે અને અચાનક આ ત્રિભેટો થઈ જવા પામ્યો.

એ વખતે બટજીએ આવીને ચાહના બે પ્યાલા મેજ પર મૂક્યા. તારિકાએ એક પ્યાલો ઊંચકીને સુવદનના હાથમાં આપતાં કહ્યું: “ તેં મારી પાસેથી ઉઠીના લીધેલા રૂપિયાની વાત સુસ્મિતાને કહી હોવી જોઈએ. ”

“ પહેલાં તો મેં તેને કશું જ કહેલું નહિ, પણ તેણે જાણ્યું કે મેં કાંઈનું કરજ કર્યું છે એટલે તેણે પૂછ્યું અને મેં કહ્યું. પણ એથી શું થઈ ગયું? હું ડરતો નથી. ”

“ મારા મનમાં થાય છે કે મેં તને ચાહ પીવા માટે બંગલામાં બેંચી આણ્યો ન હોત તો જ ઠીક હતું. તું તેની નજરે પડ્યો ન

હોત તો કશો વાંધો ન હતો.”

સુવદન તો ખંભામાં આવવા ઇચ્છતો નહોતો પણ તારિકાએ જ તેને આગ્રહ કરીને ચાહ પીવા માટે રોક્યો હતો, અને તેમાંથી આ નાજૂક પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ ગઈ; આથી તારિકાને પરતાવો થવા લાગ્યો. તેના વદન ઉપર ખિન્નતા પ્રસરી ગઈ.

તાત્કાલિક ડિસ્ક્રેટ જરા થાળે પડ્યો એટલે સુવદનના ચહેરા પર પણ ખિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. ચાહ પીતાં પીતાં એક જગા વિચારમાં પડી ગયાં.

ચાહપાન પૂરું થયું એટલે સુવદન ઊઠ્યો: “હવે હું જઈશ.”

“બહે, પણ મને ચિંતા થાય છે. કાલે ક્યારે મળીશ?”

“સાંજે.”

“પણ તે પહેલાં દિવસે મને કોઈ રીતે ખબર આપે તો મને નિરાંત થાય.”

“એમાં ચિંતા કરવા જેવું શું છે?”

“કદાચ સુસ્મિતા કંઈ આડું વેતરી નાંખે...”

“કશું બનવાનું નથી...”

“તો હું બપોરે એકમાં તને મળવા આવીશ.”

સુવદન ફિક્કું હસ્યો અને બોલ્યો: “એટલી બધી અધીરાઈ?”

“હા!”

“તો બપોરે ક્યાંકથી મને એકમાં ટેલીફોન કરજે. તારે આવવાની કશી જરૂર નથી.”

“બહે, તેમ કરીશ.”

અને સુવદન ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨૯

સુસ્મિતાના હૈયાની આગ

સુવદન સુસ્મિતાને હાથે ખીજ વાર પકડાઈ ગયો. એક વખત તે ઓચિંતો જ પકડાયો હતો. પહેલી વખત તો તેણે સુસ્મિતાને પોતાના અપરાધની કબૂલાત ઠરીને શાન્ત કરી હતી, પરંતુ આ વખતે એવા કોઈ ઉપાયથી સુસ્મિતા શાન્ત થઈ શકે તેમ સુવદન માનતો નહોતો. પત્નીની લાગણીવશતાને તે પિછાણતો હતો. તે ગણતો હતો કે સુસ્મિતા કોઈ વાર ઉદાર થઈ શકે તેવી છે પણ તેને ફોસલાવી શકાય તેવી તે સરલ નથી. પહેલી વાર તેની ઉદારતાનો ઉદ્રેક થઈ શક્યો હતો, પણ આ વખતે ?

તેણે બહુબહુ કલ્પનાઓ કરી જોઈ, પરંતુ કોઈ કલ્પનામાં તે નિશ્ચિત થઈ શક્યો નહિ. સુસ્મિતા પોતાને શું પૂછશે તેની ગણતરી તેણે કરી જોઈ, પોતે કેવા જવાબો આપશે તેનો વિચાર કરતાં તેણે પોતાના મનમાં અનેક પ્રકારની પ્રશ્નોત્તરીઓ ગોઠવી જોઈ, પરંતુ છેવટે તે થાકી ગયો. ચિંતા અને મૂંઝવણથી તે અકળાઈ ગયો. ચોમેરથી ઘસી આવનારાં આક્રમણોમાંથી છટકવાને માટે કોઈ શુદ્ધિયુક્ત ઉપાય માણસને જડતો નથી ત્યારે તેની છેલ્લી છટકાપારી બને છે: “પડશે તેવા દેવાશે !” છેવટે એ જ વિચાર કરતો તે ઘેર પહોંચ્યો.

“તું રોજ ને રોજ આટલું મોડું કેમ કરે છે સુવદન ?” માતાએ પૂછ્યું.

સુવદન ચમક્યો. સુસ્મિતાએ બંડો ફેડી નાંખ્યો તો નહિ હોય એવી તેને શંકા બપજી, છતાં તેણે તો નિર્દોષ ભાવ દાખવતાં જ જવાબ આપ્યો: “આવતા સોમવારથી હવે મોડું નહિ થાય.” જાણે તેને એકના કામમાં જ મોડું થતું હોય !

માતાએ કશું વધુ ન કહ્યું એટલે તેને નિરાંત વળી. સુસ્મિતાએ ઘરમાં ફાઇને કહી દીધું નથી એમ તે સમજી શક્યો.

જમી લઈને તેણે છઠ્ઠામાં આમ-તેમ આંટા માર્યા, અને પછી તે શય્યાખંડમાં દાખલ થયો. સુસ્મિતા જાણે તેની ખબર લઈ નાંખવાને જ સજ્જ થઈને બેઠી હોય તેમ તે મેજ પાસેની ખુરશીમાં બેઠી હતી.

જાણે આજ સાંજનું પ્રકરણ મામૂલી હોય, જરાય ગંભીર ન હોય, તેવો દેખાવ કરવાને સુવદને આવતાં વાંત સુસ્મિતાને પૂછ્યું : “ તાપીદાસ કાકા કહેતા હતા કે તું તેમને પાંચસો રૂપિયા આપવાને ગઈ હતી, પણ તે રૂપિયા તારિકાને આપવાના હતા.”

“ તારિકા નહોતી, એટલે મેં તેના બાપને રૂપિયા આપ્યા, એમાં ખોટું શું કર્યું ? ”

સુસ્મિતાના સ્વરમાં ઉશ્કેરાટ હતો, સુવદન તે કળી ગયો; પણ તેણે તો શાંતિ ને સરળતાને જ પકડી રાખી : “ ખોટું કશું જ નહિ; તારિકાએ મને રૂપિયા આપ્યા હતા તે કાંઈ તાપીદાસ કાકાની જાણ બહાર નહોતું.”

“ જૂઠું ન બોલો ! તાપીદાસ કાકા બિલકુલ જાણતા નહોતા એમ તેમણે મને પોતાને મ્હોંએ કહ્યું છે.”

“ તો પછી એ વાત તારિકા જાણે; તારિકા તો એમ કહેતી હતી કે પોતે પોતાના પિતા પાસેથી લઈને એ રૂપિયા મને આપ્યા હતા.”

“ પિતાની પાસેથી લીધા હોય પણ તે તમને પિતાની જાણ બહાર આપ્યા હોય એવું ન બને ? ” સુસ્મિતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ બનેય ખરું. પણ તું એકી સાથે પાંચસો રૂપિયા ક્યાંથી લાવી ? ”

“ તેનું તમારે શું કામ ? ”

“ મારે કશું કામ નહિ ? મારા પરનું કરજ તેં આટલી ઝડપથી પતાવ્યું તે તારો ઉપકાર, પરંતુ એ રૂપિયા તું ક્યાંથી લાવી તે શું

મારે જાણવું ન જોઈએ?”

“હું નહોતી જાણતી કે તમે રૂપિયા કર્યાથી લાવ્યા હતા, તો પછી તમે કયા અધિકારે રૂપિયા લાવવાનું મારું ‘સોર્સ’ (સાધન) જાણવા માંગો છો?”

“છેવટે તો મેં મારું સાધન તને કહ્યું તું જ કે નહિ? તો તારે પણ તારું સાધન કહેવું જોઈએ. અધિકાર તો મારો ને તારો સમાન છે; મારો કાંઈ વિશેષ અધિકાર હોય એમ હું કહેતો નથી.”

“તો માની લો કે જેમ તમે તમારા એક સ્ત્રી મિત્રનું કરજ કર્યું હતું, તેમ મેં મારા કેમ પુરુષ મિત્રનું કરજ કર્યું હોય!”

“એમ?”

સુસ્મિતા સામે સુવદને તીવ્ર દષ્ટિ કરી. સુસ્મિતાના વદન પર તેને ખુમારી દેખાઈ. તેને મન તો થયું કે પોતે એકદમ ધસી જઈને સુસ્મિતાને તમાચો લગાવી દે, પરંતુ તેણે ઝમ ખાધી, અને માત્ર કહ્યું: “હું જાણું છું કે તારે ઝગડો કરવો છે.”

“મારે ઝગડો કરવો નથી, પણ પતિ પોતાની પત્નીને રિખાવીને કેવી રીતે મારી નાંખે છે તેનો અનુભવ કરવો છે.”

સુસ્મિતાના એ કથનને સુવદને કૃત્રિમ હાસ્યમાં ઉડાવી દીધું અને કહ્યું: “જા જા, તું તો એવકૂફ છે!”

“અને તમે સમજદાર છો, એટલે સોસાયટીમાંથી ધર કઢાવી નાંખ્યા છતાં રોજ તારિકા પાસે જાઓ છો, ખરું ને? મને છેતરવા માટે તમે ઘેર આવીને રહ્યા છો, પણ તમારું મન તો ત્યાં જ ભટકે છે કે નહિ?”

“અરે, જરા મળવા..”

“છાના રહો! તમારી સમજદારીથી મને વધુ એવકૂફ ન બનાવો! એક વાર જૂલ થઈ જવાનું બહાનું બતાવતા હતા, આજે જરા મળવા જવાનું બહાનું બતાવવા તૈયાર થતાં શરમાતા નથી?” સુસ્મિતાએ ડામ ચોડ્યો.

“હું શામાટે શરમાઉં?” સુવદન પાછો ઉશ્કેરાતો બોલ્યોઃ
“શરમાવા જેવું હીણું કામ મેં શું કર્યું છે?”

“કશું જ નહિ!! તમારી ધૃષ્ટતાની ય કાંઈ હદ છે? તમારી પેટે હું કાંઈ પુરુષ મિત્રની સાથે પુરાધને બેસું ત્યારે જ તમને ખબર પડે ને કે હીણું શું ને સારું શું?!”

પુનઃ સુવદન ગમ ખાઈ ગયો ને કશું ન બોલ્યો.

એ ચુપકી ય સુસ્મિતાને માટે અસહ્ય હતી. તેનું હૈયું બડબડ બળતું હતું, મગજમાં અંધારા ભર્યા હતા, જીભ કરવતશી બની મર્ધ હતી.

“કહો, બોલો, તમારી નફટાઈ એ માર્ગે હજી ક્યાંસુધી આગળ વધવાની છે?”

“છેલ્લી હદ સુધી...તારિકાને પરણવા સુધી...બોલ, હવે તારે કાંઈ જાણવું છે?” સુવદને આવેશમાં બોલી નાંખ્યું.

અને એ જ શબ્દો સુસ્મિતાનું મ્હોં સીવી લેનારા બન્યા. તેનું હૈયું બેસી ગયું. સુવદન આમ છેલ્લે પાટલે જઈ બેસશે તેની તેને કલ્પના નહોતી.

ક્ષણભર તેને લાગ્યું કે પોતાના શબ્દાઘાતનો એ પ્રત્યાઘાત હશે અને તે પોકળ હશે. તે અંતરથી ઇચ્છી રહી કે એ પોકળ પ્રત્યાઘાત હોય, પણ તે જાણવું કંઈ રીતે?

તે થોડી વાર ઊંડા વિચારમાં મૂકી બેસી રહી. સુવદન બે-પરવાઈથી મૂગોમૂગો સૂઈ ગયો, એટલે સુસ્મિતા પણ પોતાના બિછાનામાં સૂઈ ગઈ. સુવદન મધરાત સુધી જાગતો હતો પણ પછી તે ઊંઘી ગયેલો જણાયો. સુસ્મિતાને ઊંઘ ન આવી. અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પોએ તેના મસ્તિષ્કમાં બાંધ સંકટનાં વાદળાં જમાવ્યાં હતાં. એ વાદળાં ગર્જતાં હતાં અને સુસ્મિતા ધ્રુજી જતી હતી. સવારમાં તેણે બિછાનું છોડ્યું ત્યારે તેનું માથું ચડેલું હતું.

રાત્રિના તુસુલ યુદ્ધ પછી સુવદનને કાંઈ વિચાર આવ્યો હોય

અને તેને પરિણામે તે પોતાને સાત્ત્વન આપવાની ચેષ્ટા કરે એવું સુસ્મિતા ધ્વંચી હતી, પરંતુ સુવદને એવી કશી જ ચેષ્ટા ન કરી. તે એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના શય્યાખંડ છોડી ગયો. સુસ્મિતા વિચારવિવશ સ્થિતિમાં ધરકામે વળગી.

તેને હવે લાગતું હતું કે તારિકાની મોહનીએ ગળત્ય કામ કર્યું હોવું જોઈએ, નહિતો સુવદન તારિકાને પરણવાની વાત પ્રકટ ઉચ્ચારી શકે નહિ. માતા-પિતાની હયાતીમાં એક ઊછરતા યુવાનની પેઠે પોતાનો પતિ પોતા ઉપર શોક્ય લાવવાનો વિચાર પણ કેમ કરી શકે? અને તારિકા જેવી ઐન્યુએટ છોકરી પોતાની સખીના પગ કાપવા તૈયાર થઈ શકે ખરી?...તારિકા એવી હતી કે તે શું ન કરે, એ જ પ્રશ્ન હતો; પરંતુ સુવદન તો એવું કદાપિ ન કરે, તેણે પોતાને ધમડી આપવાને જ એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હોવા જોઈએ, એમ સુસ્મિતાને રહીરહીને ય લાગતું હતું...પરંતુ જો તેમ હોય તો, નવ વાગ્યા, સાડાનવ વાગ્યા, દસ વાગ્યા, સુવદન જમીને બેંકમાં જવા તૈયાર થયો, ત્યાંસુધી તેણે સુસ્મિતાને એમ કેમ ન કહ્યું કે ‘હું તો પેલી વાત અમરથી કહેતો હતો, રખે કોઈને કહેતી?’

સુવદન કશું ય ન કહેતાં ચાલ્યો ગયો અને સુસ્મિતા અનનારા ભયંકર અનાવોની કલ્પનાએ ચડી.

ભણેલાઓ, સુધરેલા અને સંસ્કારી તરીકે ઓળખાતાઓ એક જીવતી સ્ત્રી ઉપર બીજી સ્ત્રી પરણેલા હોવાના અનાવોનું સુસ્મિતા જાણતી હતી. જુના જમાનાના પુરુષો તો સંતાનને અભાવે બીજી સ્ત્રી પરણતા હતા, પરંતુ આજના ભણેલાઓ તો કેવળ વિલાસને માટે જ એક જીવતી સ્ત્રી ઉપર બીજી સ્ત્રી પરણે છે. અને એ પરણનારીઓ પણ ભણેલી, કોઈ તો કોલેજ સુધી પહોંચેલી અને ઐન્યુએટ થએલી પણ હોય છે! એક સ્ત્રી જ પોતાની બહેનની છાતી ઉપર પગ મૂકીને તેને ખૂંદે છે, પછી સ્ત્રીને ખૂંદનારા અને તેને શોષી રહેલા પુરુષવર્ગનો શો વાંક?

જીવાનો પણ સમાજની, કુટુંબની કે જીવતાં વડીલોની પરવા કર્યા વિના ઘેરથી છટકી જઈને પોતાની મેળે બહારગામમાં લમ્પ કરી નાંખે છે અને થોડે વખતે ઘેર આવે છે; ધરનાં માણસો ધીરેધીરે તેના દુષ્કર્મને પચાવીને ઠંડાં પડે છે, સમાજ એ દિવસ વાતો કરીને બેસી રહે છે, સંતાન પરની મમતાથી વડીલોને એ દુઃખ કોઠે પડી જાય છે અને હિંદુ લમ્પ તો એક વાર થયું તે થયું, તે કાંઈ થાકું તૂટે છે?

અને બીજી બધી રીતે શાણો પણ તારિકાને જોતાં જ ગાંડો બની જતો સુવદન એવું કરે ખરો? સુસ્મિતા કાંઈ નિર્ણય કરી શકતી નહોતી. સુવદનનો સ્વભાવ સાલસી નહોતો, પરંતુ હમણાં હમણાં તેણે જે દુઃસાલસો કરવા માંડ્યાં હતાં તે સુસ્મિતાએ નજરે-નજરે જોયાં હતાં અને ન બોલવા જેવા શબ્દો તેણે પતિના મુખમાંથી નીકળેલા ગઘ રાત્રે જ સાંભળ્યા હતા. એ તારિકાના સંગની અસર હતી. એની સોગતથી સુવદને ભયંકર અનાયાર આદર્યો હતો અને બિવિધ્યમાં એના જ વ્યક્તિત્વની અસર હેઠળ અવિચારી જીવાનિયાઓની પેઠે એ બે બાળકોનો પિતા પણ તારિકાને લાંબને ઘરમાંથી નાસી જાય એ શું બનવાનું જ નહોતું? એ પ્રચ્છન્ન મનોભાવ જ તેણે એ ઉશ્કેરાટની પળોમાં બોલી નાંખ્યો નહોતો?

સુસ્મિતાને એ બધી વાત સાસુ-સસરાની જાણમાં લાવવાની એક ઝાંખી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ પણ તુરત જ તે શમી ગઈ. કોઈ જાતની ખાતરી વિના એવી ભયંકર વાત વડીલોને જણાવવાની હિંમત તે ચલાવી શકી નહિ. પતિને બદનામ કરવો તે પોતે પણ બદનામ થવા બરાબર હતું, સુધરી જવાની સંભાવના હોય તે વખતે પતિને બદનામ કરવો તે તેને ઉશ્કેરી મૂકીને નહોતર બનવાને માર્ગે વાળવા બરાબર હતું, એમ સમજનારી સુસ્મિતાથી એ સાલસ થઈ શક્યું નહિ.

ડહેલીના મેડા ઉપર તેમનો શર્યાખંડ હતો એટલે રાત્રે બેઉ વચ્ચે ચાબેલી તકરાર ધરનાં કોઈ માણસોના જાણવામાં આવી ન હતી. કોઈ એ વાત નહોતું જાણતું એ સુસ્મિતાને ગમ્યું.

હાલતી ચાલતી પૂતળાની પેઠે જ તેણે આખો દિવસ ધરકામ કર્યું, બાળકોને નહવડાવ્યાં, કપડાં ધોયાં, બપોરે જરા આરામ લીધો પણ ઊંઘ ન આવી. સાંજ પડી, રાત પડી, સુવદન રોજની પેઠે મોડો જ આવ્યો, જમ્યો, સૂઈ ગયો અને એક શબ્દ પણ ન બોલ્યો. તેના મ્હોં પર સુસ્મિતાએ મૂર્તિમંત તુચ્છકાર નિહાળ્યો.

સવારમાં જ્યારે સુવદન શય્યાખંડ છોડી જતો હતો ત્યારે સુસ્મિતાએ કહ્યું: “જરા ઊભા રહો, મારે તમારી સાથે થોડી વાત કરવી છે.”

“બોલ, શું છે?”

“હું તમારી અને તારિકાની વચ્ચે વિધનરૂપ બનવા ઇચ્છતી નથી, તેથી આજથી પિયર જઈને રહેવાની છું.”

“ભભે!” કહેતો સુવદન ચાલ્યો ગયો.

સુસ્મિતા તો એ બેપર્વા જવાબ સાંભળીને સડક થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૩૦

વડીલો કંકાસનું કારણ જાણવા મથે છે

ઘર છોડીને પિયર જઈ રહેવાની માંગણી સુસ્મિતાએ જ કરી હતી. પરંતુ તેના જે જવાબ સુવદને વાળ્યો હતો તે ઉપરથી સુસ્મિતાના મન ઉપર એવી જ અસર થઈ કે જાણે પતિ પોતાને ધરમાંથી હાંકી કાઢે છે. કોઈ વાર આટલી બેપર્વાઈ ન દાખવનાર પતિનું એ વર્તન પોતા પરના કોઈ બચકર સંકટની આગાહીરૂપ હોય એમ જ સુસ્મિતાને લાગ્યું.

તેનું હૃદય ચિરાઈ જતું હતું, પગ પાણીપાણી થતા હતા, શિયાળાની ઋતુ હોવા છતાં શરીરે પ્રસ્વેદ વળતો હતો, આખો રડતો

હતો પણ તેના કાન જાણે બહેરા બની ગયા હતા. તે પાછી સૂઈ ગઈ અને ખૂબ રડી. કેટલીય વાર સુધી તે શય્યાખંડ છોડી શકી નહિ.

રોજ કરતાં મોડી તે ઘરકામમાં વળગી પણ કામમાં તેનું ચિત્ત નહોતું. સાસુ, ફેઈ કે બીજાં કોઈની સાથે વાતચીત ક્યો વિના મૂગીમૂગી તે યંત્રવત્ કરતી હતી અને કામ કરતી હતી.

અપોર થયા અને ઘરકામમાંથી તે પરવારી ત્યારે તેણે બેબી તથા બાબાને લઈને પિયર જવા સાસુની રજા માંગી. વસંતબા સમજ્યાં કે તે સાંજે પાછી આવશે એટલે કશી ચોખવટ વિના તેમણે રજા આપી. વસંતબાએ પૂછ્યું હોત તોપણ સુસ્મિતા બળતું જ બહાનું કાઢત, પરંતુ તે પોતાના હૃદયનો ચીરો ખુલ્લો કરીને બતાવત નહિ. ફાટેલાં હૃદય ફરી સંધાવાની આશા રાખતાં સમજદાર દંપતી એવી સ્થિતિ નથી ઊભી થવા દેતાં કે જેથી ચિરાયલાં હૃદય જીવનભર બોહીઝરતાં જ રહે અને પુનઃ સંધાવા પામે નહિ.

બે-ત્રણ દિવસ થયા એટલે વસંતબાએ દેવેન્દ્રને સુસ્મિતા કેમ નથી આવી તેની ખબર કાઢવા મોકલ્યો. દેવેન્દ્રે આવી ખબર આપી કે “ભાભી તો માંદાં પડી ગયાં છે.”

અઠવાડિયું થયું એટલે વસંતબા સુસ્મિતાની તબિયત જોવા ગયાં. તેમણે જોયું કે સુસ્મિતા બિછાનાવશ તો નહોતી પણ અઠવાડિયામાં તેનું શરીર ખૂબ શોષાઈ ગયું હતું.

“કોની દવા ચાહે છે?” વસંતબાએ પૂછ્યું.

“કોઈની નહિ. હું તો દવા પી-પીને કંટાળી ગઈ છું.”

“પણ શરીરે સુખ ન હોય તો કાંઈ દવા વિના ચાહે? ત્યાં આવો તો ત્યાં દવા કરીએ.”

“મારે તો દવા પીવી નથી.” માંદગીથી જાણે ખૂબ કંટાળી ગઈ હોય તેમ સુસ્મિતા બોલી.

“મને લાગે છે કે તમને સોસાયટીની ખુદી હવા માફક આવેલી અને શહેરની હવાને લીધે તમને ઠીક રહેતું નથી, ખરું?”

“ના, એવું કાંઈ નથી.”

“તો પછી ઘેર આવ્યાને પૂરા પંદર દિવસ થયા નહિ ને એકદમ શરીર આવું કેમ થઈ ગયું? સુવાવડાથી નાહી ઊઠ્યા ત્યારે ય આવું ફિક્કું શરીર નહોતું. એટલા માટે જ હું કહું છું કે ભલે વધુ ખર્ચ થાય, પણ તમારી ઇચ્છા હોય તો સોસાયટીની ખુશી હવામાં ખુશીથી રહેવા જાઓ.”

“ના બા, ના! મારે તો સોસાયટીમાં જવું નથી, ને ક્યાંય જવું નથી. રહેતે રહેતે આરામ આવી જશે.” સુસ્મિતાએ હૃદયમાં ઊભરાયેલો ડૂમો બાળાતકારે દાબી રાખીને જવાબ આપ્યો.

વસંતબાને લાગ્યું કે ભોજનઘરના ઊપજણવાળા પિયરમાં સુસ્મિતાનાં દવા-દારુ કરવાની કાળજી કોઈ રાખશે નહિ; એટલે એક વાર તેમણે દામોદરદાસના એક સ્નેહી ડાક્ટર વિનોદરાયને સુસ્મિતાનું શરીર તપાસવા તેને પિયર મોકલ્યા. સુસ્મિતાની મનોવ્યથાએ શરીરની સામાન્ય નબળાઈ વધારી હતી અને એ નબળાઈએ તેના જૂના શારીરિક દર્દને-કમરના દુખાવાને પણ ફરી ચાલુ કર્યો હતો. ડાક્ટરે પીવાની અને ચોળવાની દવા આપવા માંડી.

પાંચ-સાત દિવસ પછી ફરી વસંતબા સુસ્મિતાની તપ્તિયત જોવા ગયાં અને તે નવાઈ પામ્યાં કે શરીર સુધર્યું નહોતું પણ ઊલટું વધારે નબળું જણાતું હતું. તેમણે મમતાથી પૂછ્યું: “ડાક્ટર દવા આપે છે તે પીઓ છો તો ખરાં ને?”

સુસ્મિતા ફિક્કું હસીને બોલી: “એમ કેમ પૂછો છો? દવા પીઉં છું અને કમર ને બરડામાં ચોળવાની દવા ચોળું છું ખરી.”

“તો મને જરાય ફેર કેમ દેખાતો નથી? હું તો કહું છું કે તમે ઘેર ચાલો, આમ ને આમ શરીર વધુ નબળું જશે તો...”

સાસુની એ લામણીનો ટકોરો થતાં તેનું હૈયું પીમળાને આંખો વાટે વહેવા લાગ્યું. વસંતબાને નવાઈ લાગી. તે જ વખતે તેમના

અનુભવવૃદ્ધ મનને લાગ્યું કે સુસ્મિતા કાંઈ માનસિક દુઃખ ભોગવી રહી છે.

થોડી વારે સુસ્મિતા શાંત થઈ એટલે વસંતબાએ પૂછ્યું: “વહુ! તમને દુઃખ શું છે? કાંઈ મનના દુઃખથી જ તમારું શરીર સુકાતું જતું હોય તેમ લાગે છે.”

સુસ્મિતા આંખો લૂછતી દૃષ્ટિને નીચી જ ઢાળી રહી. તે સાસુના વદન ભણી જોઈ શકી નહિ. એ વદન પરની મમતાની રેખાઓ જોઈને કદાચ હૈયું વધુ પીગળી જશે, પોતાથી બોલાર્ધ જશે, એવો તેને ભય રહેતો હતો; અને તે પોતાના હૈયાનું દુઃખ હંચાર્યા જ સમાવી દેવા ઇચ્છતી હતી, કોઈને કશું કહેવા ઇચ્છતી નહોતી.

સુસ્મિતાએ કશો જવાબ ન આપ્યો એટલે વસંતબાએ ફરીથી પૂછ્યું. ત્રીજી વાર પૂછ્યું. સુસ્મિતાએ માત્ર કહ્યું: “બા, મને માફ કરો, મારે કશું કહેવું નથી.”

“તમને સુવદને કાંઈ કહ્યું છે? તમારાથી કાંઈ બૂલ થઈ મધ છે અને તે માટે તમને તેણે ઠપકો આપ્યો છે? ધરમાં તો તમને ખીજા કોઈએ કાંઈ કહ્યું હોય એમ બને નહિ. જુઓ વહુ! હું તમારી મા છું, મારી પાસે દિલ ખોલવાનો વાંધો ન હોય.”

સુસ્મિતાની આંખોમાં ફરીથી આંસુ ચમક્યાં, પણ તે કશું બોલી નહિ.

વસંતબા નિસાસો નાંખીને ઊઠ્યાં. સુવદનને પ્રશ્નના વિના આ બેઠનો પતો નહિ લાગે એમ હવે તેમના મનમાં આગ્યું.

રાત્રે સુવદન જમ્યા પછી એકાન્તમાં વસંતબાએ તેને પૂછ્યું: “સુસ્મિતા માંદી છે તેની તને ખબર છે ને?”

“હા, ખબર છે.”

“પણ કોઈ વાર તું તેની તબિયત જોવા ગયો જણાતો નથી.”

“જઈશ કુરસદે.”

“આમ રોષમાં કેમ બોલે છે? એને પણ તારા પર કોઈ કારણે રોષ ચડ્યા હોય એમ લાગે છે. આ કંકાસનું કારણ શું છે?”

“ પૂછી જોજોને એને, તે કહેશે. ”

“ તે કહેતી નથી એટલે તો તને પૂછું છું. મેં ક્યારેય પૂછ્યું, પણ આખમાં આંસુ આપ્યા વિના તેણે કશો જવાબ આપ્યો નહિ અને ઉપરથી કહ્યું કે મારે કશું કહેવું નથી. તમારા કંકાસની અસર જ તેના શરીર પર થઈ છે હોં ! ” માતાએ પુત્રને સમજાવીને તેની પાસેથી જવાબ કઢાવવા યત્ન કર્યો.

સુવદન બોલ્યો: “ અમારા કંકાસમાં તમે વચ્ચે ન પડો એ જ સારી વાત છે, બા ! ”

“ હું તો કાંઈ વચ્ચે ન પડું, પરન્તુ એ કંકાસને પરિણામે કાઢતું શરીર શોષાય ત્યારે હું ન બોલું તો બીજું કોણ બોલે ? ડાક્ટરની દવા છતાં સુરિમતાનું શરીર બગડતું જ જાય છે એટલે મને ચિંતા થઈ અને મેં તને પૂછ્યું. તેં એને કાંઈ વસતું લાગે તેવું કહ્યું હશે. ”

“ મેં તો એવું કાંઈ કહ્યું નથી, પણ તેનો સ્વભાવ બળતરિયો છે, એમાં હું શું કરું ? ”

“ હું શું કરું એમ કેમ બોલે છે ? તું કેવો છે કે પંદર દિવસથી તેની ખબર કાઢવા ગયો નથી ! ”

“ જઈશ. ”

“ જઈશ એમ નહિ. પણ જઈને તેના મનને શાંત કરી આપણે ઘેર તેડી લાવ. ”

“ ત્યારે તમે કેમ તેડી ન લાવ્યા ? ”

“ આવે તો તેડી લાવું ને ? ન આવ્યાં ત્યારે તો વિનોદરાય ડાક્ટરને ત્યાં મોકલીને દવા શરૂ કરાવી. ડાક્ટર પણ કહે છે કે વજન ઘટતું જાય છે. ”

સુવદન કશું ન બોલ્યો એટલે વસંતબાએ ફરી કહ્યું: “ મેં કહ્યું તે તેં સાંભળ્યું ? ”

“ હા, સાંભળ્યું, પણ હું કહીશ તોય નહિ આવે. ”

“ તેનું કારણ શું ? ”

“કારણ તમે જાણતાં નથી એટલે મને તમે ધકેલવા માર્યા છે.” સુવદન વધુ ગંભીર બનીને આગળ બોલ્યો: “વાત એમ છે કે મેં ઘરમાં પેલા પાંચસો રૂપિયા આપેલા, તે કરજ કરીને આપેલા તે તો તમે બધાં જાણો છો. તેને મેં પહેલાં એ કહેલું નહિ. એ રૂપિયા મેં તાપીદાસ કાકાના ઉછીના લીધેલા, એ તમે કોઈ નથી જાણતાં પણ એ વાત મેં તેને પાછળથી કહી છે. આથી તેને ખૂબ ગુસ્સો ચડેલો. બીજે દિવસે તે પાંચસો રૂપિયા ત્યાં જઈને આપી આવી અને રૂપિયા ક્યાંથી લાવી તે મેં પૂછ્યું તો જવાબ આપવાની વાત જ નહિ!”

વસંતબા આ સાંભળીને વિચારમાં પડી ગયાં. પાંચસો રૂપિયા જેવી રકમ સુસ્મિતા ક્યાંથી લાવી હશે એ તેમને મન એક ગંભીર કોયડો બની ગયો. પિયરમાં તો તેને પચીસ રૂપિયાય કોઈ આપે તેમ નહોતું અને બીજા કોઈ તેનાં સગાં-ઓળખીતાં એવાં ન હોતાં કે જે તેને એવડી મોટી રકમ કાઢી આપે.

થોડી વાર વિચાર કરીને વસંતબાએ કહ્યું: “તું શું માને છે એ પાંચસો રૂપિયાની બાબતમાં?”

“જો બા! સ્ત્રી પોતે સંતોષકારક ખુલાસો ન કરે ત્યાંસુધી પતિને બધા પ્રકારની શંકાઓ કરવાનો અધિકાર છે.” એમ બોલતાં સુવદન ઉશ્કેરાઈ ગયો.

વસંતબા સુવદનના એ એક જ વાક્યમાં બધું સમજી ગયાં. તેમને હવે લાગ્યું ખરું કે એક જણાં વચ્ચેનો કંકાસ ગંભીર છે અને તેનું કારણ પણ ઓછું ગંભીર નથી.

પરંતુ બિચારાં વસંતબા ક્યાં જાણતાં હતાં કે કંકાસનું ખરું ગંભીર કારણ તો સુસ્મિતાના હૈયામાં છુપાયેલું પડ્યું હતું?

આ કંકાસ ઉકેલવા મારેનો માર્ગ શોધતાં વસંતબાને મૂંઝવણ થવા લાગી, એટલે બીજે દિવસે તેમણે એ વાત દામોદરદાસને કહી.

દામોદરદાસ એ સાંબળીને ચિંતાતુર બની ગયા અને કશુંય બોલ્યા વિના તેમણે જોડો નિઃશ્વાસ નાંખીને પત્નીને કહ્યું: “ડી...ક, જોઈશું.”

સુવદન પાસેથી વસંતબાએ જે જવાબ મેળવ્યો હતો તે હજી બહુ અધૂરો હતો, એટલે તેમણે સુવદનને એકાંતમાં બોલાવીને તેની બિલટતપાસ કરી.

“તાપીદાસ પાસેથી પાંચસો રૂપિયા તેં કોની માર્ફતે લીધેલા?”

“તારિકાએ જ એના પિતા પાસેથી લાવી આપેલા.”

“હંઅ. એ રૂપિયા તેં પાછા વાળવા કાંઈ યત્ન કરેલો કે નહિ?”

“મારા મનમાં હતું કે એ રૂપિયા કકડે કકડે પાછા વાળી દેવાશે, પરંતુ માંદગી-પ્રસૂતિ અંગે ખર્ચ વધુ થવાથી કશી રકમ પાછી આપી શકાઈ નહોતી. ખરું કહું તો કાંઈક બચત થાય અને એ કરજ પતાવી દેવાય તે પણ ઘેર પાછાં રહેવા આવવાનું એક કારણ છે.”

“સમજ્યો. અને એ કરજની સુરિમતાને ખચર પડી કે તુરત તે બીજે જ દિવસે પાંચસો રૂપિયા તાપીદાસને આપી આવી?”

“હા!”

“તને કાંઈ કહેલું-પૂછેલું?”

“ખિલકુલ નહિ.”

“ત્યારે ભરી આવ્યા પછી તને વાત કહેલી?”

“વાત કહેવાની જ રહેતી’તી ક્યાં? તે રૂપિયા આપવા આવી ત્યારે હું ત્યાં જ હતો!”

“તું ત્યાં ક્યાંથી?”

“સહેજ અએલો-જૂનો પડોશીસંબંધ ખરો ને, એટલે કોઇક દિવસ જઈ હું...”

“અને એ પાંચસો રૂપિયા ક્યાંથી આવ્યા તેનો કશો પતો લાગતો નથી?”

“કેવી રીતે લાગે? તે એક અક્ષર પણ કહેતી હોય તો ખબર પડે ને? એ જ મારા ગુસ્સાનું કારણ છે પિતાજી!” એટલું બોલતાં સુવદન ગળગળો થઈ ગયો.

દામોદરદાસને લાગ્યું કે કદાચ તે રડી પડશે એટલે તેને રળ આપીને પોતે જાડા વિચારમાં પડી ગયા.

પ્રકરણ ૩૧

બે હળવાં દિલ

સુસ્મિતા પિયર ચાલી ગઈ ત્યારપછી થોડાક દિવસ સુવદનનું મન શાન્તિનો અનુભવ કરી રહ્યું હતું. ઘેર મોડાં-વહેલાં આવવાને અંગે વડીલો જેટલી તકેદારી રાખતાં નહોતાં તેટલી તકેદારી સુસ્મિતાનું શંકાગ્રસ્ત મન રાખતું હતું અને સુવદનને પત્ની પાસે તેના અણગમતા પ્રશ્નોના જવાબો આપતાં કંટાળો ઊપજતો હતો; એ કંટાળામાંથી તે છૂટ્યો હતો તેજ એની ચિત્તશાન્તિનું મૂળ હતું.

પરંતુ માતાપિતાએ એ કલહનો પ્રશ્ન પોતે ઉપાડી લીધો તેથી તેનું મન પાછું અશાંત બની ગયું.

સુસ્મિતા તાપીદાસને પાંચસો રૂપિયા આપી ગઈ તે વખતે સુવદન અને તારિકા બેઉ ચિંતાતુર થયાં હતાં. સુસ્મિતા કાંઈ આડું વેતરી નાંખે એવી તારિકાને ચિંતા હતી અને સુવદન માનતો હતો કે સુસ્મિતા એવું કાંઈ નહિ કરે છતાં તેના મનમાં તે વિષેની જાડી ચિંતા તો હતી. તારિકાના સાથમાં પોતે સુસ્મિતાની નજરે

ઓચિંતો પકડાયો હતો તેથી ભય તથા ક્ષોભ ઊપજેલાં હતાં, તે દાખવાને તેણે સુસ્મિતા સમક્ષ કોપાયમાન સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેને દાખવાનો યત્ન કર્યો હતો; એ કોપનું વાજબી કારણ તો તેની પાસે કાંઈ જ નહોતું, પરંતુ સુસ્મિતાએ પાંચસો રૂપિયા ક્યાંથી મેળવ્યા હતા તે વિષે કશો ખુલાસો ન કરતાં જે વિચિત્ર જવાબ આપ્યો હતો તે ઉપરથી કોપ દર્શાવવાનું સુવદનને એક કારણ મળી ગયું હતું. એ કોપ હેઠળ તે પોતાનો ભય, ક્ષોભ અને ચિંતા છુપાવી શક્યો હતો. તેણે માન્યું હતું કે પોતાનો કોપ સુસ્મિતાને ડારી શકશે, તેણે મનમાં ધારી લીધું હતું કે પોતે તો તારિકાને પરણવાનો પણ છે એવું કહેવાથી સુસ્મિતા દબાશે અને પોતાને શાંત કરવા કે રીઝવવાનો યત્ન કરશે; પરંતુ તેથી ઊલટું સુસ્મિતા ધ્રુષ્ટી રહી હતી કે કોપાયમાન થએલા સ્વામી પોતાનો રોષ જોઈને પહેલાંની જેમ નરમ બનશે અને પુનઃ તારિકાને આંગણે નહિ જવાની પ્રતિજ્ઞા લેશે. તેણે એક દિવસ અને એક રાત સુધી સ્વામીના એવા હૃદય-પલટાની રાહ જોઈ પણ તેની આશા પાર ન પડી. સુવદન અડગ જ રહ્યો. સુસ્મિતા સમજતી હતી કે તારિકાને પરણવાની સ્વામીએ કહેલી વાત ખરી નહિ પણ એક પ્રકારની ધમકીરૂપ જ હોવી જોઈ એ, પરંતુ એ ધમકી પણ સ્વામી સ્વમુખે પાછી ખેંચી લેવા જેટલી નમ્રતા દાખવે એવું તે ધ્રુષ્ટી રહી હતી; તેમાં તેને નિરાશા મળી અને તે પિયર ચાલી ગઈ.

આમાંની કશી વાત સુવદને તારિકાને કહી નહોતી. બીજે દિવસે જ્યારે તારિકાએ સુવદનને ટેલીફોનમાં પૂછ્યું ત્યારે સુવદને તેને એવો જવાબ આપ્યો હતો કે કશું ખાસ બન્યું નહોતું અને સુસ્મિતા જરા રોષે ભરાઈ હતી પરંતુ તેને પોતે સમજાવી લીધી હતી.

પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ ગંભીર બનતી જતી હતી, એમ જોયા પછી સુવદને એ બધી વાત તારિકાને કહી.

વાત સાંભળી રહ્યા પછી તારિકા પ્રસન્ન ગંભીરતાથી થોડી

ક્ષણે! સુધી સુવદનની સામે તાકી રહી અને પછી ધીરેથી બોલીઃ
“ સુવદન ! અટકું બધું બની ગયું છતાં તેં મને અત્યારસુધી કશી
વાત કરી નહિ ? ”

“ તેથી તું ચિંતાતુર બની જાત, એટલે તને એ વાત કહેવાનું
મને ગમ્યું નહિ. ”

“ તું માને છે કે સુસ્મિતા કાંઈ બાપી નાંખશે ? ”

“ હું નથી માનતો, કારણકે તેનું નવું જ ગુપ્ત રહસ્ય પક-
ડાયું છે તેનો પણ તેને કાંઈક ભય રહેશે. ”

“ પાંચસો રૂપિયા તે ક્યાંથી લાવી એ જ ને ? ”

“ હા. ”

“ તેના પિતાએ તેને એ રકમ ભાઈઓથી છૂપી રીતે ન
આપી હોય ? ”

“ બિલકુલ નહિ. પિતા પાસે હવે કશું ખાનગી છે જ નહિ;
છોકરાઓ પાસે બધો વહીવટ છે અને છોકરાઓ બહેનને એક પાઈએ
પરખાવે તેવા નથી. ”

“ ત્યારે શું તું એમ માને છે કે તેને કાંઈ છૂપી-અનિષ્ટ
મિત્રતા હશે ? ”

સુવદન ગંભીર બન્યો. તુરત તો તે જવાબ આપતાં અચકાયો.
પછી તે બોલ્યોઃ “ એમ તો સુસ્મિતાને માટે હું ન માની શકું,
પરંતુ એ ભેદ વડીલોને ય શંકાશીલ બનાવે તેવો તો છે. ”

“ હું ધારું છું કે કોઈ બહેનપણીને કે તેના પતિને તેણે એ
રકમ માટે ધુણાવ્યાં હશે. ”

“ એવી એની કોઈ બહેનપણી મારી નજરમાં આવતી નથી.
એમ હોત તો તેણે એ વાત ખુલ્લી કહી હોત. એ વાત તે દબાવે
છે તેથી જ તેમાં જીડું રહસ્ય હોવાની ગંધ આવે છે. ”

“ એ રહસ્યને કારણે તે આપણા સંબંધે કાંઈ આડું નહિ
વેતરે એવી તને આશા છે ? ” તારિકાએ પૂછ્યું.

“હા, મને એવી આશા છે; પરંતુ કદાચ તે પોતાનું અને મારુંય રહસ્ય ખુલ્લું કરી દે, તોય હવે હું ખ્હીતો નથી...”

તારિકા હસી અને બોલી: “આટલી હિંમત ક્યારથી આવી સુવદન?”

“વારેવારે વહેમ, શંકા અને અસૂયાની નજરે જોતી પત્ની સમક્ષ એવી હિંમત બતાવ્યા વિના છૂટકો થતો નથી એ મેં અનુભવી લીધું છે... માતાપિતા સુસ્મિતાની ફરિયાદ સાંભળીને મને ઠપકો આપશે, એટલું જ ને? પણ એ બધાં કહે છે તેવી રીતે હું બંધિયાર દશામાં જીવું તો ધરને ખૂણે સડીને મરી જઈ!”

તારિકા પ્રસન્નતા દાખવતી બોલી: “એ બંધિયાર દશાનો ડંખ હવે તને લાગવા માંડ્યો ખરો.” થોડી ક્ષણ સુવદન સામે તાકી રહીને તે બોલી: “ચાલ ત્યારે, થોડું ફરી આવીએ.”

સુવદન બોલ્યો: “આજે ફરવા જવાનું મન નથી થતું. એક કપ ચાહ બનાવી લાવવાનું ભટજીને કહે.”

“ચાલ, ફરી આવીને પછી પીશું...”

“ના, ના, એથી બહુ મોડું થશે, અને ઘેર...”

તારિકા હસી અને બોલી: “ઘેર પાછી હાજરી ક્ષેવાશે, એમ ને?” તે વધુ હસીને આગળ બોલી: “બહારથી નિર્ભયતા દાખવે છે, પણ દિલમાં ઊંડેજાડે તો ડર હોય એમ લાગે છે.”

“ખાસ ડર નહિ, પણ વિનાકારણે વડીલોને ફરિયાદનું કારણ શમાટે આપવું? એમ છતાં ફરવા જવાની તારી ઈચ્છા જ હોય તો ચાલ, બરફના કારખાના સુધી લટાર મારી આવીએ.”

“ના, હવે કાંઈ નહિ. હું ચાહ બનાવવાનું કહું છું.”

તારિકા મઠ્ઠ અને બે મિનિટમાં પાછી ફરી. આજે તેનું ચિત્ત જુદા જ પ્રકારનો પ્રચ્છન્ન આનંદ અનુભવી રહ્યું હતું. સુવદને પત્ની સાથે ઝગડો કર્યો હતો તે તારિકાને જ માટે, તે માતાપિતાનો બચ કે સંકેત છોડવા તૈયાર થયો હતો તે પણ તારિકાને જ ખાતર,

એથી—સુવદનના હૃદયમાં પોતાનું સાચું સ્થાન છે એવું જણાવાથી શું તારિકા પ્રચ્છન્ન આનંદ અનુભવી રહી હતી ?

પાંચેક મિનિટમાં ચાહ તૈયાર થઈને આવી અને બેઠેએ પીધી. બેઠે ચિત્તમાં ઉત્સાહની લહેર ચડી.

“ સુવદન ! સુસ્મિતાને તેં કહેલું એક વાક્ય મને વારંવાર યાદ આવ્યા કરે છે. ”

“ એ શું ? ”

“ તું મને પરણવાનો પણ છે એમ તેં શું સમજીને સુસ્મિતાને કહેલું ? ”

“ તેને ખાલી ધમકાવવા જ કહેલું...”

“ પણ સ્ત્રીને ધમકાવવાના તો અનેક માર્ગો છે, તેમાંનો તેં આ માર્ગ જ કેમ પસંદ કર્યો ? ”

“ કશા જ હેતુ વિના. ”

“ એમ ન હોઈ શકે; તારા ‘સંજ્ઞા-સ્વયંસ માઈડ’ (સુધુમ મન) નો એ ઉદ્દગાર હોવો જોઈએ, એમ મને લાગે છે. પત્ની હોવા છતાં તેં મને પરણવાનો વિચાર કોઈ વાર મનમાં કરેલો હોવો જોઈએ...”

સુવદન હસ્યો.

“ કેમ કશું બોલતો નથી ? ” તારિકાએ પૂછ્યું.

“ કશું બોલવાનું છે જ નહિ. મન તો અનેક વિચારો કરે અને ફેંકી દે. બધા વિચારોને માણસ અમલમાં જ મૂકે એવું કાંઈ થોડું જ હોય છે ? ”

“ તારો આ વિચાર અમલમાં મૂકી શકાય તેવો નથી, એમ તું માને છે ? ”

“ અમલમાં મૂકી શકાય તેવા બધા વિચારો કાંઈ અમલમાં મૂકવાયોગ્ય હોતા નથી. ”

“ પણ તારો એ વિચાર મને પ્રેરણાદાયક અને તો ? ”

“હે! તારિકા! એથી થતી અપકીર્તિ વેઠવા તું તૈયાર થઈશ?”

“અપકીર્તિ અને બદનામી તો નારી અને મારી બેઠની થશે ને? તું તે વેઠવા તૈયાર હોય તો તારે ખાતર હું કેમ ન વેઠું?” તારિકા કોઈ મુગ્ધ ભાવે જાણે બોલી રહી હતી.

“પુરુષ કરતાં સ્ત્રી એથી વધુ બદનામ થાય છે... અને વળી તું તો કેળવાયલી, ગ્રેજ્યુએટ થએલી યુવતી; સ્ત્રીત્વના અધિકારોને સમજનારી; સુસ્મિતા તારી સહાધ્યાયિની અને બહેનપણી...”

“એ બધું જાણ્યા છતાં તારા પર મેં આજસુધી કેળવેલો પ્રેમ મને એ માર્ગ તરફ પ્રેરી રહ્યો છે, તે હું આજ તને-તારા સુષુપ્ત મનનો હિદ્દગાર જાણ્યા પછી-ખુદ્દહું કહું છું.” એમ કહેતાં તારિકાએ સહજ રોમાંચ અનુભવ્યો.

સુવદન તારિકાના હિત્સાહથી દીપ્તિમાન થએલા વદનને જોઈ રહ્યો. એ વદનમાંથી સાચા પ્રેમનાં તેજઃકિરણો પ્રકટીને પોતાને આંજી રહ્યાં હોય તેવો સુવદને અનુભવ કર્યો. તે વિચારમાં પડી ગયો.

“શાનો વિચાર કરે છે તું? અપકીર્તિનો? આવાં લગ્નોથી થતી અપકીર્તિ થોડા દિવસમાં જ ઝાઝળની પેઠે ભીડી જાય છે તે તું અને હું બીજા દાખલાઓના અનુભવ પરથી ક્યાં જાણતાં નથી? મને પરણવાથી તું કુટુંબથી બ્રષ્ટ થઈશ તેનો વિચાર કરે છે? કુટુંબમાં તને રસ નથી તે તો હું જાણું છું. સુસ્મિતાના હૃદયનો વિચાર કરતો હોય તો તે સાથે મારા હૃદયનો વિચાર કરવાનું ન બૂલીશ, સુવદન!”

“હું તો વિચાર કરી રહ્યો છું કે મારા પક્ષે એ જેવું સાહસ છે તે કરતાં વિશેષ ગંભીર સાહસ તારા પક્ષે છે, તે કરવાને તું જો તૈયાર થતી હોય તો તે મારા ક્યા ગુણથી આકર્ષાઈને?”

“જ્યાં પ્રેમ સાર્વભૌમત્વ ભોગવતો હોય છે ત્યાં એને લિસીસ (પૃથક્કરણ) શક્ય નથી.”

“માનસશાસ્ત્રનું તારું ઊંડું જ્ઞાન તો એ પૃથક્કરણ જરૂર કરી શકે એમ હું માનું છું.”

“ જા, મારે તારી સાથે માનસશાસ્ત્રની વાતો નથી કરવી ! ” તારિકાએ મીઠી ચીડ દાખવી અને મ્હોં ફેરવ્યું.

સુવદન હસ્યો અને બોલ્યો : “ ઠીક ઠીક, વાત ન કરવી હોય તો કાંઈ નહિ, પણ તો વિષે એકાદ ‘એસે’ (નિબંધ) લખીને મને આપીશ તો મને તેમાં રસ પડશે.” એમ બોલતો સુવદન ઊઠ્યો અને ચાલ્યો.

વિશેષ પ્રસન્નગંભીર વદને તારિકા તેને દરવાજા સુધી મૂકીને પાછી ફરી.

પ્રકરણ ૩૨

દુઃખને વિસારે પાડવાનું મથન

એક પત્ની વિદ્યમાન હોવા છતાં બીજી પત્ની પરણવાની કલ્પનાએ પ્રભાવિત કરેલું સુવદનનું મન સ્વપ્નોમાં રમવા લાગી ગયું.

સુસ્મિતા સાથે થએલું પોતાનું લગ્ન અને તારિકાને પોતે સ્વીકારી લે તો પોતાનું થનારું એ બીજું લગ્ન, એ બેઉ વચ્ચેનું અંતર હવે તેને સમજાતું હતું.

સુસ્મિતાને પોતે પસંદ કરીને જ તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને પસંદ કરતી વખતે પોતે અનેક દષ્ટિએ તેની ગુણવત્તાને કસી જોઈ હતી; પરંતુ આજે પોતાની અને તારિકાની વચ્ચે જેવો પ્રેમ હતો તેવો પ્રેમ પોતાની અને સુસ્મિતાની વચ્ચે જામ્યો નહોતો; ખરેખર, એ પ્રેમલગ્ન નહોતું, ભલેને એ પસંદગીનું લગ્ન કહેવાય; પ્રેમલગ્ન વિના પરિણીત જીવન સફળ થતું નથી એવો સિદ્ધાંત સુવદન પોતાના આટલા અનુભવોને અંતે તારવી રહ્યો હતો.

અને પોતે તારિકા સાથે પ્રેમલગ્ન કરે તો કેવી મુશ્કેલીઓની વચ્ચેથી પસાર થવું પડે તેની મજાતરી પણ તે કરતો જ હતો.

સુસ્મિતાના હૃદય ઉપર આઘાત થાય, માતા-પિતા અને બીજાં સ્વજનોના હૃદય ઉપર આઘાત થાય, સમાજમાં બદનામી થાય, છાપામાં ટીકા થાય, ધરમાંથી નીકળી જઈને પોતાને તારિકાની સાથે જુદાં રહેવું પડે, એ-ચાર-છ માસે કે વર્ષે દહાડે બધાંને પોત-પોતાની પરિસ્થિતિ કોટે પડી જાય તથા લોકોમાંની ચકચાર પણ થાશે પડી જાય.

પણ પોતાનાં બાળકો ? અદ્યત્ત, તેઓ તો સુસ્મિતાની પાસે જ રહે, અને પોતે સુસ્મિતાના બરણપોષણ માટે તથા બાળકોના ઉછેર તેમજ કેળવણી માટે પૂરતી જોગવાઈ જરૂર કરે. રઘુનાથ કવેને પોતાના વડીલ માટે જેવી ફરિયાદ કરવી પડી હતી તેવી ફરિયાદ પોતાનાં બાળકોને પોતા માટે ન કરવી પડે એ ફરજ સુવદનના ખ્યાલની બહાર નહોતી.

આ બધી કાંઈ એવી મુશ્કેલીઓ સુવદનને નહોતી લાગતી કે જેથી મભરાઈને એક ગ્રેન્ડ્યુએટ બાળાના સ્વયંમુદિત પ્રેમને તરકોડવાની અને પ્રેમલગ્નની પ્રભાથી ઉજ્જવલ એવા પરિણીત જીવનને જતું કરવાની જરૂર હોય.

લગ્નપૂર્વે વરકન્યા વચ્ચેનો પ્રેમ સ્થપાયલો હોવો જોઈએ અને તો જ એ લગ્ન બેઠિને સંતોષ આપનારું નીવડે એવા વિચારના અમેરિકનો ‘અજમાયશી લગ્ન’ને જરૂરી માનતા હતા એ તેમની સાચી, નવીન અને આદરણીય શોધ હતી એમ પણ સુવદનને લાગતું હતું; અને એ જ કારણે અભારે સુસ્મિતા સાથેનું લગ્ન તેને બેડીરૂપ લાગતું હતું-અરે, હિંદુ લગ્ન જ બેડીરૂપ છે એમ કહેનારા લોકો સાચા છે એ તેના આટલા અનુભવની વાણી હતી. આ વિચારમાળાના મણુકા ફેરવતો તે ઘેર આવીને જમવા બેઠો ત્યારે માતાએ તેને સૂચવ્યું: “હવે કાલે તું જરા સુસ્મિતાની ખબર કાઢવા જજે.”

“સારું.” સુવદને ઠંડો જવાબ આપ્યો.

સુસ્મિતાને મળવા જવાનો કંટાળો સુવદનની છાતી ઉપર ચડી બેઠો હતો, છતાં માતાના અત્યાગ્રહથી ત્યાં ગયા સિવાય હવે તેનો છૂટકો નહોતો. એ વેઠ એકાદ વાર જર્મીને પતાવવી જોઈએ, નહિતો માતા પોતાનો જીવ ખાધા કરશે એ તેના અયાલમાં હતું.

અને તે ગયો. ડહેલીના મેડા ઉપર એ ખંડો હતા, તેમાંના એકમાં સુસ્મિતાએ બેઠક રાખી હતી. એને બેઠકને અદ્ધે માંદગીની પથારી માટેનો ખંડ કહેવો એ વધારે યોગ્ય હતું. તેની પથારી એ ખંડમાં પાથરેલી રહેતી, છતાં તે આખો દિવસ ત્યાં જાળતી નહિ. તે સમજતી હતી કે જે સ્થળે પોતે પંદર દિવસમાં જ અળખામણી અનતી હતી તે સ્થળે તેને હવે લાંબા વખત સુધી-અનિશ્ચિત સમય સુધી રહેવાનું હતું; એટલે બાબીઓને અપ્રિય ન થઈ પડાય તે માટે તેને સાવધ રહેવું પડતું હતું. તે બાબીઓને ધરકામમાં અનતી મદદ કરતી, પોતાનાં અને બાળકોનાં વસ્ત્રો ધોતી, બાઈઓનાં બાળકોને અપોરને વખતે રમાડતી અને પડોશનાં બાળકોને પણ એકઠાં કરીને રમતી, રમાડતી, બણાવતી તથા એ રીતે પોતાના મનોદુઃખને વિસારે પાડવા મથતી.

જો બાળકોને રમાડવામાં, તેમને બણાવવામાં, તેમનાં કુતૂલ્લોને પોષવામાં રસ ઉદ્દીપ્ત થાય તો પોતાનો દહાડો કાંઈક ચેનમાં પસાર થાય એ સુસ્મિતા સમજતી હતી અને તેટલા માટે જ તેણે આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવા માંડી હતી. ધીરે ધીરે સુસ્મિતાનો એ એક શિક્ષણ-વર્ગ અનતો જતો હતો, પરંતુ એ વર્ગ મોટે ભાગે શનિવારે અને રવિવારે જ ઠીક-ઠીક ભરાતો, બાકીના દિવસોમાં નિશાળે બણવા જતાં બાળકો આવતાં નહિ, માત્ર થોડાં નાનાં બાળકો જ આવતાં.

એ રવિવારનો દિવસ હતો. સુસ્મિતાની આસપાસ બાર-પંદર બાળકો અને બાલિકાઓ એઠાં હતાં. ખંડમાં છૂટાં છૂટાં બાળક-બાલિકાઓ ચોપડીમાં જોઈને સારા અક્ષરે પાઠ લખતાં હતાં. હસ્તાક્ષર સુધારવાનો એ શિક્ષણક્રમ હતો. ચારેક બાળકો સુસ્મિતાની

નજીક બેઠાં હતાં, તેમને તે પાઈ ઓ, પૈસા અને આનાની હમલીઓ કરી ચલણી નાણાંનું કોષ્ટક શીખવતી હતી. સુરિમતાની બેળી હજી બચ્ચુવાને પથે ચડી નહોતી, એટલે તે એક ખૂણામાં બેસીને લાકડાના ધનનો અંગલો બનાવતી હતી.

“ અહો ! અહીં તો નિશાળ ચાલે છે ને શું ? ” કહેતો સુવદન દાદર ચઝ્યો.

સુરિમતાએ ચમકીને ઊંચી દષ્ટિ કરી અને સુવદનને જોયો. તેણે રોમાંચ અનુભવ્યો, પણ કશો જવાબ ન આપ્યો. સ્ત્રીસ્વાભાવિક લજ્જાથી તેણે માત્ર વસ્ત્રો સંકોચ્યાં.

“ કેમ છે હવે તબિયત ? ” સુવદને દૂર પડેલી એક પુરશી પર બેસતાં પૂછ્યું.

“ ઠીક છે. ”

“ દવા ચાલે છે ને ? ”

“ હા. ”

“ બાએ પુછાવ્યું છે કે હવે તું ઘેર ક્યારે આવી શકીશ ? ”

સુરિમતાના હૃદયમાં તાબે ચીરો પડ્યો. ‘ બાએ પુછાવ્યું છે ’ એમ કહેનાર પતિ પોતા તરફથી તો શું કહેતો-પૂછતો નથી, એમ જોઈને સુરિમતાથી ઊંકળા જવાયું. તેના ઓડે કેટલાક શબ્દો આવ્યા અને પાછા વળી ગયા.

“ બાને મારી જરૂર હશે અને બા પૂછશે ત્યારે કહીશ. ” સુરિમતાએ કટાક્ષમાં પણ દાવકો જવાબ આપ્યો.

“ બા તો બિચારી તને કેટલીય વાર તેડવા આવી ગઈ, પણ તારે તો અહીં નિશાળ બણાવવી છે અને પારકાં છોકરાંને પંડિત કરવાં છે ! ” સુવદન ચીડાઈને ઉતાવળે બોલ્યો.

“ એમ ધાંટાધાંટ ન કરશો. માનું શરીર નબળું છે, દિવસ ખૂટતો નથી, એટલે આમ કરીને દહાડો પૂરો કરું છું, એમાં હું ખોટું શું કરું છું ? ”

“ સાચા-ખોટાની લપ્પન-છપ્પન મારે કરવી નથી. તું હવે ઘેર ક્યારે આવીશ એ વાત કરને ! શરીર નબળું છે તો જેમ અહીં દવા ચાલે છે તેમ ત્યાં ચાલશે. ”

“ બાને કહેજો કે હમણાં આવવાની મારી ઇચ્છા નથી. ”

“ એમ ? બહે ! ”

તત્ક્ષણે ઊઠીને સુવદન ચાલતો થયો.

સુસ્મિતાની એક ભોળાઈ પાછલા ખંડમાં છુપાઈને અને બીજી નીચે ચોકમાં ઊભીઊભી આ નાનીશી વઢવાડ સાંભળી રહી. આજસુધી કોઈને ખયાલ નહોતો કે સુસ્મિતા આટલો બધો વખત પિયર રહી છે તે કેવળ તબિયતને કારણે જ નથી પણ તેની પાછળ કાંઈક મનદુઃખ રહેલું છે. પણ નણુંદ-નણુંદોઈની વઢવાડમાં ભાભીઓ શમાટે માથું ઘાલે ?

સુસ્મિતાનું બધું દુઃખ તાજું થયું. તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. હવે તેને લાગ્યું કે પોતાનો પતિ કેવળ બદલાઈ ગયો હતો. પતિનો એક વખતનો-તારિકાનો પરિચય નવેસરથી તાજો થયો તે પૂર્વેનો જ-વહાલસોથો સ્વભાવ આજે રહ્યો નહોતો. પોતે રિસાઈને પિયર ચાલી આવી હતી તે માટે તેને પરતાવો પણ થયો નહોતો અને તે પોતાને ઘેર આવવાનું કહેતો હોવા છતાં વસ્તુતઃ તે તે માટે એપવાં જ હતો. તારિકાની કુટિલ છાયાની જ એ અસર હશે ને ?

સુસ્મિતાને લાગ્યું કે પોતે જીવન હારી બેઠી છે. નાસીપાસીથી તેનો હૃદયગઢ ઘેરાઈ ગયો અને મઢમાં બડકા બળવા લાગ્યા. એ બળેલી ભૂમિમાં સુખનો અંકુર કોઈ વાર પલ્લવિત થાય ખરો ?

બળબળતે હૃદયે તે આંસુ લૂછતી કેટલીક વાર બેસી રહી. તેણે બાળકોને રળ આપી દીધી, બેબીને બહાર રમવા મોકલી, અને ઊંઘમાંથી જાગેલા બાબાને ધવડાવવા માંડ્યો.

બાબાનું મોં જોતાં સુસ્મિતા ગમે તેવું દુઃખ પણ બડીબર વીસરી જતી.

તે તેની સાથે મૌન વાતો કરવા લાગી :

“ બાબા ! તું તારા બાપ નેટલું ન બણીશ હોં, બેટા ! અને મોટો થઈને પરણે ત્યારે પણ કોલેજ સુધી બણેલી છોકરીને ન પસંદ કરીશ ! બહુ બણવામાં બે અવગુણ છે : એક તો આજના બણતરથી સૃષ્ટિ સ્વૈરાચારી થઈ જાય છે, અને બીજું નેટલું વધુ બણતર તેટલી વધુ સમજદારી; એવી સમજદારી પણ એકંદરે તો એટલી અધૂરી હોય છે કે સાચી સમજ પ્રકટતી નથી અને અધૂરી સમજદારી સુખદુઃખની કલ્પિત દુનિયા ઊભી કરીને રહે છે કે રાચે છે. જીંદગી ભોગવવા નેટલું બણતર જ બસ છે, હોં ! બેટા ! ”

“ એમ કેમ બા ? કેળવણીથી સંસ્કારાયલું જીવન જ ઉચ્ચ પ્રકારનું હોય છે ને ? ”

“ હા બાઈ ! પરંતુ આજનું બણતર કેળવણી હોય એમ મને નથી લાગતું, પછી સંસ્કારાયલા જીવનની તો વાત જ ક્યાં કરવી ? ”

“ બા ! હું મોટો થઈ, બાણું અને પરણું તે વખતની વાત તે વખતે. તું જ મને બણાવીશ ને પરણાવીશ ને ? ”

“ શી ખબર બેટા ! ”

પ્રકરણ ૩૩

વધતી જતી ચૂંડવણ

સુવદન સુસ્મિતાને મળી આવ્યો; પરંતુ હમણાં ઘેર આવવાની સુસ્મિતાની ઇચ્છા જ નથી, એવી વાત વસંતબાએ સ્વામીને કરી, ત્યારે દામોદરદાસ જરા ગૂંચવણમાં પડ્યા.

પાંચસો રૂપિયાવાળા પ્રકરણમાંથી એ બેઉ જણ વચ્ચે વિખવાદ જામ્યો છે એટલું તો દામોદરદાસ જાણતા જ હતા; તે માટે સુસ્મિતાના ખુલાસાની અપેક્ષા હતી એ પણ તેમના ખ્યાલમાં હતું;

વખત જતાં બેઉ વચ્ચે ખુલાસો થઈ જશે એટલે વાત પાછી ઠેકાણે આવી જશે એવી તેમને આશા હતી. પુત્ર અને પુત્રવધૂના ઝમડામાં બનતાં સુધી વડીલો વચ્ચે ન પડે એ ઠીક, એવી તેમની સમજ હતી. એ સમજ ઊંડા અનુભવમાંથી જન્મેલી પણ હતી. પતિ-પત્ની વચ્ચેના કલહમાં ત્રીજી વ્યક્તિની સમજાવણી, ફેસલામણી કે ઠપકો માત્ર ઉપલક્ષિયું કામ કરે છે, અને પુનઃ કલહનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં વળી એવી જ રીતે ત્રીજી વ્યક્તિની જરૂર પડે છે; તેમ કરવાથી લાભ ક્ષણિક અને ગેરલાભ મોટો થવા પામે છે. બેઉ માણસ પોત-પોતાની મેળે સમજીને, નરમગરમ બનીને, એકબીજાંની જરૂરીઆતનો ખ્યાલ કરીને સમાધાની પર આવી જાય, એ રીતે કલહ ટળે, તો બેઉને જે કાંઈ મળે છે તે શિક્ષણ ત્રીજી વ્યક્તિના ઉપદેશથી કે ઠપકાથી મળી શકવું નથી. આપોઆપ પ્રકટેલી સમજ જ દાંપતીને દાંપત્યધર્માભિમુખ રાખવાને સાચા શિક્ષણની ગરજ સારે છે, પછી ભલે એવી સમજ થોડા કડવા અનુભવો કે કાંઈ ઠોકરો ખાવાને પરિણામે પ્રકટવા પામી હોય. સુવદન અને સુસ્મિતાની વચ્ચે બેઠેલો કલહ પણ બેઉ પોતપોતાની મેળે સમજીને પતાવે એ વધુ ઇષ્ટ છે, એમ માનતા દામોદરદાસે અત્યારસુધી વચ્ચે માથું માર્યું નહોતું. કલહમાં એક પક્ષનો થોડો તો બીજા પક્ષનો વધુ દોષ હોય છે, એ દોષનું માપ પોતે કાઢવું અને પછી ન્યાય તોળવા બેસવું એવી વડીલ માટેની અણુગમતી ફરજનો સમય આવી પહોંચેલો હોય એમ દામોદરદાસને લાગતું નહોતું.

પરંતુ સુવદન અને વસંતબા બેઉ તેડવા ગયા છતાં સુસ્મિતા ન આવી અને મુખ્યત્વે કલહને પરિણામે તેની માંદગી લંબાઈ એથી દામોદરદાસને લાગ્યું કે પોતે જ એક વાર પુત્રવધૂને મળી આવે તો ઠીક.

કચેરીનો સવારનો સમય હતો એટલે બપોરે બેએક વાગતાં દામોદરદાસ સુસ્મિતા પાસે ગયા. સુસ્મિતાનો અબ્યાસનો વર્ગ ચાલી રહ્યો હતો એટલે તે જરા ખમચાયા, પરંતુ એટલામાં પોતાના

છેવાડા ખંડમાંથી સુસ્મિતાના પિતા નારાયણદાસે વહેવાઈ ને જોયા અને તેમણે ખૂબ મારી: “પધારો દામોદરદાસ, પધારો! ધણે વખતે કાંઈ આપનાં દર્શન થયાં.”

તુરત દામોદરદાસ વચ્ચેની નાની અગાશીમાં થઈ ને નારાયણદાસ પાસે ગયા અને તેમની કુશળતા પૂછી. નારાયણદાસે પોતાની તબિયત હવે ખૂબ લયડી ગઈ છે, બહાર નીકળાતું નથી, આખો દિવસ મોટે ભાગે પથારીમાં જ સૂઈ કે બેસી રહેવું પડે છે એવી સામાન્ય વાતો કહી. દામોદરદાસે વહેવાઈની તબિયતની વાત સાંભળી રહીને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ હરવા ફરવા જેવો વ્યાયામ કરવો જોઈએ એવી સાધારણ સલાહ આપીને પછી પોતે સુસ્મિતાની તબિયત જોવા આવ્યો હોવાની વાત કહી.

નારાયણદાસ ધીરેથી બોલ્યા: “સુસ્મિતાને શરીરે કાંઈ ઠીક રહેતું નથી, દામોદરદાસ! બિચારી દવા પીએ છે, પણ તેને પૂરતો આરામ મળતો નથી. તમે જરા કહેજો કે ધરનું વહીતરું છોડી દે...”

“ઠીક છે.” કહી દામોદરદાસ ઊઠ્યા અને સુસ્મિતા પાસે આવ્યા.

સુસ્મિતાએ એકઠાં થએલાં બાળકોને વિદાય કરી દીધાં હતાં, માત્ર બેબી જ ત્યાં બેઠી બેઠી કોઈ ચોપડીનાં પાનાં ફેરવીને ચિત્રો જોતી હતી.

દિવાલને અઢેલીને પડેલી ખુરશી પર બેસતાં દામોદરદાસે પૂછ્યું: “તમને હવે કેમ રહે છે?”

“છે તેમ ને તેમ છે, નથી સુધારો કે નથી બગાડો.” સુસ્મિતાએ જરા આધું ઓઢીને સવિનય કહ્યું.

“દવા તો પીઓ છો ને?”

“હા, દવા પીઉં છું અને યોગવાની દવા ય વાપરું છું. પણ બાણે શરીરમાં શક્તિ જ નહિ.”

“તમારા પિતાજી કહે છે કે તમે બરાબર આરામ લેતાં નથી, તેથી દવા અસર કરતી નથી.”

“આરામ તો લઈ છું. પોળનાં છોકરાં આવે છે તેમને બધાં હું તેથી મારો દિવસ જાય છે, એથી કાંઈ થાક લાગતો નથી.”

“પણ તે ઉપરાંત કાંઈક ધરકામ તો કરતા હશે ને?”

“હા, થોડુંક કરું છું; રાંધવાનું તો મારી બાબીઓ કરે છે—એ કશું મારે કરવું પડતું નથી.”

“પણ હવે જો તમે ઘેર આવો તો તમને પૂરો આરામ મળે એવી વ્યવસ્થા થઈ શકશે.” દામોદરદાસે કહ્યું.

સુરિમતાએ કહ્યો જવાબ ન આપ્યો.

દામોદરદાસે ફરી કહ્યું: “ઘેર આવવાનું મેં કહ્યું તે તમે સાંભળ્યું ને?”

“હા, પણ હમણાં હું ઘેર આવવા ઇચ્છતી નથી.”

“એનું કારણ શું?”

ફરી સુરિમતા અવાજ રહી.

“જુઓ, તમારી અને સુવદનની વચ્ચે કાંઈ કંકાસ થયો છે એટલું મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ એવા કંકાસથી બેઠનાં શરીર બગડે. એવી બાબતમાં તમારે જ માંડોમાંડે સમજી લઈને સમાધાની કરવી જોઈએ. અમે એમાં વચ્ચે આવીએ તે ઠીક નહિ.”

પણ સુરિમતા કશું બોલી નહિ.

“તમે બધેલાં અને સમજી છો, માટે જ હું તમને જરાએ ટપકો આપ્યા વિના સલાહ આપું છું કે તમે ઘેર આવીને રહો. બેઠ આમ અલગ-અલગ રહેશે તો અણુમેળ થઈ શકે નહિ પણ વધશે, અને સાથે હશે તો કંકાસનું નિવારણ થઈ જશે.”

“તમે શું સાંભળ્યું છે?” સુરિમતાએ નીચું મોં ધાલીને બોલ્યો.

“તમે પેલા તાપીદાસનું પાંચસેં રૂપિયાનું કરજ તમારી મેજે કાઢીને કહ્યું કે પૂછ્યા વિના પતાવી આવ્યાં એ તમે ઠીક કર્યું કહેવાય, પણ હાપણુભરી રીતે કર્યું કહેવાય નહિ. વળી એ રૂપિયા તમે

કોની પાસેથી લઈ આવ્યાં એ વાત પણ તમે કાઢને કહેતાં નથી; એવી ચોરી-દુષ્ટી તમારાં જેવાં સમજી આવડે છે? એ જ તમે ખેડના કંકાસનું કારણ છે, અને જે ધારો તો તમે જ સંતોષ-કારક ખુલાસો કરીને કંકાસ ટાળી શકો તેમ છે.”

“હી...હ, ખુલાસો કરીશ.” સુસ્મિતાએ ટૂંકો જવાબ આપ્યો.

“ખુલાસાની વાત ખુલાસા પાસે, પણ તમે અત્યારે મારી સાથે ઘેર ચાલો, પછી બધું થઈ રહેશે.”

“ના, હમણાં તો નથી જ આવવું.”

“આનું નામ સ્ત્રીહઠ.” દામોદરદાસે જરા ચિડાઈને ટીકા કરી, પરંતુ તે વધુ કડવાં વેણુ ન બોલ્યા. સુસ્મિતાના દિલ પર આઘાત થવા પામે એવી તેમની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી.

એ મિનિટ દામોદરદાસ ગુપચુપ રહ્યા, અને પછી બણે નિરાશ થયા હોય તેમ નિઃશ્વાસ નાંખીને બોલ્યા: “ત્યારે હવે હું જઉં છું. શરીર સાચવીને રહેજો.” અને તે દાદર ઊતરતા ચાલ્યા ગયા.

સુસ્મિતા એમ ને એમ ફેટલીક વાર સુધી બેસી રહી. તેની વિચારતંદ્રા વધુ લંબાઈ હોત, પણ એટલામાં મંદારિકા ઉપર આવી અને તે સુસ્મિતાને જોઈ જ રહી.

દામોદરદાસ ગયા હતા, પરંતુ જેવી રીતે તે સસરાની સમક્ષ આવું બોલીને બેઠી હતી તેવી જ રીતે હજી તે બેસી રહી હતી. તેના અર્ધા ખુલ્લા વદન ઉપર મૂર્તિમંત શોક છવાઈ ગયેલો મંદારિકાને દેખાયો અને તે બોલી: “સુસ્મિતા! આમ કેમ બેઠી છે?”

સુસ્મિતાએ સાવધાન થઈને માથા પરની સાડી પાછી ખેંચી વદન ખુલ્લું કર્યું અને મંદારિકાને સત્કારતાં કહ્યું: “આવ મંદારિકા! હમણાં જ મારા સસરાજી ગયા, તેમની સાથે વાતો કરતી હતી.”

“તારું મોહું તો બહુ બેવાઈ ગયું છે.”

“એમ છે ખરું.”

“તને બહારની હવા જેવી માફક હતી તેવી શહેરની હવા માફક હોય એમ નથી લાગતું. ત્રણ મહિનામાં તો તું તદ્દન નંબાઇ ગઇ હોય એવી લાગે છે.”

“શરીરમાં જાણે કશો રોગ નહિ, પણ શરીર બેવાતું જાય.”

“હું તો કેટલાય દિવસથી તને મળવા આવવાનો વિચાર કરતી હતી પણ અવાતું નહોતું. મારી બા ગુજરી ગયાં તેની તો તને ખબર હશે.”

“ના, શું એ બિચારાં ગુજરી ગયાં?”

“હા, એને તો બે મહિના થયા; એટલે જ અવાતું નહિ. હું તો તારે ઘેર જ તને મળવા જાત, પણ એટલામાં ગર્ભ કાઢે સાંજે જ સુવદનબાઇ મળી ગયા, અને તેમણે જ કહ્યું કે તારું શરીર બરાબર નથી, તેથી તું હમણાં પિયરમાં રહી છે, એટલે પછી હું અહીં આવી.”

“એ વળા તને ક્યાંથી મળ્યા?”

“તારિકાના બંગલામાંથી નીકળતાં જ મેં તેમને જોયા અને તારા સમાચાર પૂછ્યા એટલે તેમણે તારી તબિયતની વાત કહી. બેબી-બાબો તો સારાં છે ને?”

મંદારિકાએ ઊઠીને પારણામાં જોયું. બાબો ઊંઘતો હતો. તેને તે ક્ષણભર આનંદથી નિહાળી રહી. બેબી પારણાની પાછળ ચોપડીનાં પાનાં ફાડતી હતી તેને જોઇને તે હસતી બોલી: “ઓહો! બેબી બહેન તો જાણે ખૂબ બણીગણીને થાક્યાં હોય તેમ ચોપડી ફાડી નાંખે છે!”

મંદારિકાએ તેને ઝાંચકીને બચ્ચી લીધી અને તે પાછી સુરિમતા પાસે આવી બોલી: “ત્યારે સુરિમતા! તમે પાછાં સોસાયટીમાં રહેવા આવો તો ઠીક; એથી જ તારું શરીર સુધરશે.”

સુરિમતા ચિડાઇને બોલી: “બા તારી સોસાયટી, મારે તો આવવું નથી.”

“ હવે તો નોકરો સરતા થયા છે એટલે મહેન્ટે મળી રહે છે; તને પહેલાંના જેવી તકલીફ નહિ પડે. ” મંદારિકા બોલી.

સુસ્મિતાએ કશો જવાબ આપ્યો નહિ, અને તે મૂગી મૂગી બિડીને પોતાની પથારીમાં સૂઈ ગઈ.

મંદારિકાને લાગ્યું કે બિચારી સુસ્મિતાનો સ્વભાવ પણ તેની લંબાયલી માંદગીએ બગાડી નાંખ્યો છે. તે બેચેનીને રમાડતી બેડી અને સુસ્મિતા સાથે અહીંતહીંની થોડી વાતો કરવા લાગી. વાતોમાં પણ તેણે બેચું કે સુસ્મિતા જેમ અને તેમ આછું બોલતી, અને બનતાં સુધી જવાબ આપવાનું ટાળતી. થોડી વાર બેસીને તે ચાલી ગઈ.

સુસ્મિતાની મૂંઝવણ વધી રહી હતી. સસરાજી ચિડાઈને ગયા હતા અને વધારામાં મંદારિકાના કથન પરથી તેણે જાણ્યું હતું કે સુવદન ને તારિકાની મુલાકાતો અવિચ્છિન્ન રહી હતી. હજી પોતાનું હૃદય તૂટી કેમ પડતું નથી, મૃત્યુ કેમ આવતું નથી, તેનું તેને આશ્ચર્ય થતું હતું.

મંદારિકા ગયાને પાંચેક મિનિટ નહિ થઈ હોય, એટલામાં સુસ્મિતાની મોટી બાબી આવી અને બોલી: “ જુઓ નાની બહેન ! તમે અમારી વગોવણી કરાવો છો ! સુવદન આવ્યા, વેવાણુ આવ્યાં અને વહેવાઈએ તમને તેડવા આવ્યા પણ તમે ઘેર જવાની ના કહો છો, એ હડીલાપણું સારું નહિ. અમે કશું બોલતાં નથી પણ સાંભળીએ તો છીએ, સમજ્યાં ને ? દીકરી સાસરે શોભે, પિયરમાં નહિ. ”

“ હું તમને બારે પડતી હોઈ તો તેમ કહેજો. ”

“ તમારા આપનું ઘર છે, અમે કાંઈ તમને જતાં રહેવાનું કહેતાં નથી, પણ આ રીતે ઘર ન્યાત-ખતમાં વગોવાય તે સમજો છો ? લોકો! એમ સમજો કે અમે તમને સાસરે મોકલતાં નથી. આમને મોઢે કાંઈ ગળણું છે ? ”

“ મને જરા ઠીક થાય તો મારે અહીં રહેવું જ નથી ને ! ”

“અહીં ઠીક થતું નથી. ને સાસરે જઈને રહેવું નથી તો સોસાયટીમાં પહેલાંની પેઠે રહેવા જવાનું પેલી મંદા કહેતી’તી તે શું ખોટું હતું? આવી હડીલાઈ તે હોય, મારી આઈ?”

અને તે બડબડતી ચાલી ગઈ. સુસ્મિતાની મૂંઝવણે તેની આંખોને આંસુથી ભરી દીધી.

સાંજ પડી ગઈ. દીવા થયા એટલે સુસ્મિતાની બાબીએ જુમ મારી: “બેબી! તારી મોટી બહેનને કહે કે જમવા નીચે આવે.”

સુસ્મિતાએ જવાબ આપ્યો: “મને અત્યારે જૂથ નથી એટલે જમવાની ઇચ્છા નથી.”

“જરા કહ્યું એમાં તો રીસ ચડી ગઈ! બહેન, મારે શું? હવે પિયરિયાને અળખામણાં કરજો!”

સુસ્મિતા કશો જવાબ ન વાળતાં મૂગી બેસી રહી. તેણે બેબીને નીચે જમવા મોકલી અને પોતે બાબીને ધવડાવવા બેઠી.

તેને બહુ બહુ વિચારો થયા. પોતા માટે વિષમ સ્થિતિ ઊભી થતી જતી હતી એમ તેણે જોયું. હૃદયનો ભાર ખૂબ વધી ગયો હતો અને તે હળવો કરવાનું સ્થાન શોધવા તે મથી રહી.

બાબીને પાછો પારણામાં સુવાડીને તેણે કાગળ પેન્સિલ લઈ સસરાને પત્ર લખવા માંડ્યો.

પત્ર થોડો લખાયો એટલામાં બેબી જમીને ઉપર આવી. “મોતી બેન, માલે સૂઈ જવું છે” એમ તે બાબી એટલે સુસ્મિતા પત્ર લખવો અધૂરો મૂકીને જાણે યંત્રવત્ ઊભી થઈ, પથારી કરીને તેણે બેબીને સુવાડી, દવાની બાટલી ઉપર નજર પડી એટલે તેણે દવાનો ઘૂંટ પી લઈને પુનઃ પત્ર લખવા માંડ્યો. થોડી વારમાં પત્ર પૂરો થયો, એટલે પરબીડિયામાં બંધ કરી, ઉપર સસરાનું સરનામું લખી, સવારે ટપાલમાં નાંખવાના ઇરાદાથી પત્રને ઓસીકે મૂક્યો.

પ્રકરણ ૩૪

સ્વામીજીના સ્વાગત માટે

કિરીટના ધરમાં આને જાણે મોટો ઉત્સવ હોય એવી ધમાલ મચી હતી. હહેલીના વિશાળ મેડા પર કિરીટની બેઠક હતી તેમાંનાં બધાં આસનો ત્યાંથી ખસેડી બેવામાં આવ્યાં હતાં અને ગાલીચા બિછાવવામાં આવ્યા હતા. સામે ત્રણ અઢીંગણવાળા બાજઠ ગોઠવી ઉપર ગાદીતકીઆ બિછાવ્યા હતા. છતને ફૂલહારથી શણગારવામાં આવી હતી અને દરેક બારી-બારણે ફૂલનાં તોરણ બાંધ્યાં હતાં. ચાર ખૂણે ચાર જાંચા મેજો મૂકી તે પર ફૂલરોપનાં સુંદર કુંડાં ગોઠવ્યાં હતાં. ધૂપદાનીઓ તો એવી રીતે છુપાવી દેવામાં આવી હતી કે પ્રથમ દષ્ટિએ દેખાય જ નહિ, પરંતુ ધૂપનો મધમધાટ આખા ખંડમાં પ્રસરી રહેતો હોવાથી ક્યાંક ધૂપ સળગતો હોવાનો તો તુરત ખ્યાલ આવે. ધૂપ વાતાવરણને સુગંધી બનાવવા માટે હોય છે, પરંતુ તે સાથે તે ધુમાડોય ઉત્પન્ન કરે છે અને એવો ધુમાડો દૃશ્યની સુંદરતામાં ઊણપ લાવનારો નીવડે છે, તેથી ધૂપદાનીઓને ખંડની દિવાલો પર કાટખૂણે લટકાવેલા તખ્તા-અરીસાઓની પાછળ છુપાવી દેવાની યુક્તિ ચતુર મંત્રણાએ જ શોધી કાઢી હતી. તેથી ધુમાડો જાંચે જ થોડો પ્રસરીને બારીઓ વાટે બહાર નીકળી જતો, અને માત્ર મધમધાટ આખા ખંડમાં છવાઈ રહેતો.

નીચે ચોકમાં આડ કરીને બે બ્રાહ્મણો રસોઈ કરતા હતા. માલપૂડા તળાતા હતા અને દૂધપાક ઘુંટાતો હતો. કેટલાક બોજન પદાર્થો તૈયાર થયા હતા અને થોડાક હજી બાકી હતા. બધી ઘીની રસોઈ હતી. શાક ઘીનાં, કઢી ઘીથી વધારેલી, ભજ્યાં પણ ઘીમાં જ તળવાનાં હતાં; મરચાં બિલકુલ વપરાતાં નહોતાં; તેલ-મરચાં જેવા તમોગુણી પદાર્થો કશામાં વાપરવાનાં નહોતાં. પટૂરસમાંના

તિક્ત રસનું સ્થાન મુખ્યત્વે મરીને અને કેટલેક અંશે આદુને આપવામાં આવ્યું હતું.

સ્વામી મધુસૂદનાનંદજી અને તેમના બે શિષ્યોને આજે યમુનાએ ભોજન માટે નિમંત્ર્યા હતા. યમુના સ્વભાવે જ ભક્તિશીલ હતી પરંતુ કિરીટને બહુ ભગતવેડા ગમતા નહિ અને કોઈ સ્વામીજી કે સાધુ-આવાઓની આવી પધરામણી કે તે પાછળની વેવલી ધમાકો તેને બિલકુલ રચતી નહિ. યમુના કોઈ વાર એથી જ સાધુ-સંન્યાસીને ઘેર આમંત્રતી નહિ, પરંતુ આ વખતે તો દિયર-ભોજનમાં એકમત થઈને આ સ્વામીજીને નિમંત્ર્યા હતા.

વડોદરામાં ત્રણ-ચાર અઠવાડિયાંથી તેમનું આગમન થયું હતું અને તેમણે નગરજનોમાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી, વાણીથી અને ચારિત્ર્યથી એટલો પ્રભાવ પાડ્યો હતો કે તેમની સમક્ષ ભલભલા ધનિકો, વિદ્વાનો કે અમલદારોનાં મસ્તક પણ ઝૂક્યા વિના રહેતાં નહિ. શહેરમાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો ઠેરઠેર ગોડવાયાં હતાં, કોઈ ભાવિકો તેમને પોતાને ત્યાં નિમંત્રીને વ્યાખ્યાન કરાવતા હતા, શ્રીમંત મહારાજાએ પણ તેમને રાજમહેલમાં નિમંત્રીને તેમનાં વ્યાખ્યાનો રસભેર સાંભળ્યાં હતાં.

થોડા દિવસ પહેલાં બપોરને વખતે એક થીએટરમાં તેમનું વ્યાખ્યાન હતું અને તે સાંભળવા કિરીટ તથા ઘરનાં બધાં ગયાં હતાં. કિરીટને તેમનું વ્યાખ્યાન એટલું ગમ્યું કે એવાં વધુ વ્યાખ્યાનો શ્રવણ કરવાનું મન થઈ ગયું. ત્યારપછી વખત મેળવીને તેણે એક-બે વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાં પણ ખરાં, પરંતુ તેથી જાણે તૃપ્તિ થઈ ન હોય તેમ તેણે પોતે જ યમુનાની સંમતિપૂર્વક સ્વામીજીને નિમંત્ર્યા હતા. યમુનાના આનંદનું તો પૂછવું જ શું !

ખીજા સંન્યાસીઓની પેઠે મધુસૂદનાનંદજી કોઈ લોકો પાસેથી નાણાં ધૂતવા આવ્યા નહોતા, એટલે તે પોતાને પગે ભેટ-નજરાણું મુકાવતા નહિ કે કોઈ મૂકે તો તે ગ્રહણ કરતા નહિ. હરદાર પાસે

તેમના ગુરુનો એક આશ્રમ હતો જે તપોવનાશ્રમને નામે ઓળખાતો, ત્યાંથી તે ગુરુની આજ્ઞાનુસાર જે શિષ્યોની સાથે વેદધર્મનો સંદેશ ભારતની જનતાને સુણાવવા નીકળ્યા હતા. ત્રણ વર્ષ સુધી એ રીતે આખા ભારતમાં ધૂમવાની ગુરુની આજ્ઞા હતી અને માળવામાંથી ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરતાં તેમણે પહેલો પગ વડોદરામાં જ મૂક્યો હતો. પૂર્વ ભારત અને દક્ષિણ ભારતમાં ધૂમવાનું હતું તેમના માટે આકી રહ્યું હતું.

સ્વામી મધુસૂદનાનંદજી વેદો અને ઉપનિષદોના જ્ઞાતા હતા, તે સાથે તેમણે પોતાના અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની મદદથી ડૉ. એસ-ન્ટના, એરંડેલના, કૃષ્ણમૂર્તિના, સ્વામી રામકૃષ્ણના, સ્વામી વિવેકાનંદના, સ્વામી રામતીર્થના ઇત્યાદિ તત્ત્વવેત્તાઓના વિચારોનો સારી પેઠે પરિચય કર્યો હતો. તેમના વ્યાખ્યાનમાં તેમનું વિશાળ જ્ઞાન તરી આવ્યા વિના રહેતું નહિ; એટલું જ નહિ પણ તેમનો ઉપદેશ એટલો બુદ્ધિમય હતો કે તર્કો કરવામાં કુશળ એવા જીવન કોલેજિયનો, પ્રોફેસરો અને પાંડિતોને પણ તેમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાં ગમતાં, પોતાની શંકાઓના સમાધાન માટે તેઓ તેમની પાસે જતા અને ચર્ચા પણ કરતા. સ્વામીજી પણ તેમની સાથે ખુલ્લે દિલે વાતો કરતા. પોતે કોઈ પ્રકારનો દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા છે એવો કાંઈ તેમનો ખ્યાલ હતો નહિ, એટલે કુતર્કોની જાળથી વાદી પક્ષને હરાવીને કૃતકૃત્ય થવું એવી શાસ્ત્રચર્ચામાં તે પડતા જ નહિ. એવા પાંડિત્ય-પ્રદર્શનથી ચર્ચાકાર વાદી-પ્રતિવાદીઓની કીર્તિ-અપકીર્તિ પ્રસરે ખરી, પરંતુ તેથી જનતાને શો લાભ? બિચારી જનતાને એવું પાંડિત્ય જોઈતું નથી, તેને તો જીવનની વિશુદ્ધિ માટેનું માર્ગદર્શન જોઈતું હોય છે, ધર્મનું રહસ્ય પામીને જીવનચર્યાને વહેવારુ રીતે પવિત્ર કરવા માટેનાં સૂચનો જોઈતાં હોય છે, એવી માન્યતાપૂર્વક શાસ્ત્રચર્ચાને નામે કોઈ પ્રકારની વિતંડામાં તે ઊતરતા જ નહિ. તેમની આવી શક્તિ અને ગુણોએ જે અનેક દિલોમાં પક્ષપાત જમાવ્યો હતો તેઓમાંનો એક કિરીટ હતો.

એઠક ગોઠવવાનું કાર્ય હજી પૂરું થયું નહોતું, ત્યાં તો પડોશમાંથી સ્ત્રીપુરુષો સ્વામીજીનું સ્વાગત કરવા માટે આવવા લાગ્યાં, અને એઠકમાં ગોઠવાવા લાગ્યાં. સ્વામીજીને તેડી લાવવા માટે કિરીટ ગાડી લઈને સાડાનવ વાગ્યે જવાનો હતો અને સ્વામીજી યરાયર દસ વાગતાં ઘેર પધારવાના હતા. કિરીટ ઘેરથી નીકળ્યા પૂર્વે યમુનાને તથા કમળાને બધી સૂચના કરી: “જીઓ, ફૂલના હાર આવી ગયા છે. સ્વામીજી આવે અને દ્વારમાં પ્રવેશ કરે તે વખતે મંગળાએ ત્રણેને ફૂલહાર પહેરાવવાના છે, એટલે તે વખતે તે યરાયર તૈયાર થઈને નીચેની ડહેલીમાં જ બિભી રહે. રસોઈ તો વખતસર તૈયાર થાય તેમ લાગે છે એટલે કશી શીકર નથી; પરંતુ સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન યરાયર બાર વાગતાં સુધી ચાલશે, અને વ્યાખ્યાન પૂરું થઈ રહે કે તુરત તેમના ભોજન માટેના પાટલા નાંખાઈને બધું તૈયાર થઈ ગયું હોવું જોઈએ, એ બધું તમારે જોવાનું. સ્વામીજી આવી ગયા પછી તમારે અને કશું પૂછવાનું નહિ અને હું કશું કહીશ નહિ. પૂછવું હોય તો અત્યારે જ પૂછી લો.”

યમુનાએ કહ્યું: “એ બાબતની તમારે કશી ચિંતા કરવી નહિ. અમે બધું સંભાળી લઈશું.”

કિરીટ મંગળા સામે જોતાં હસીને કહ્યું: “આજે તારાથી રફૂલે નહિ જઈ શકાય.”

“હું ધારું છું કે રિસેસ (આરામની રગ્ન) પછી તો જઈ શકાશે.”

“એ તો કશું કહી શકાય નહિ; ભોજન પછી સ્વામીજી કેટલો સમય રોકાય છે તે ઉપર બધો આધાર છે.” એમ કહેતો કિરીટ સ્વામીજીને તેડી લાવવા માટે બિપડ્યો.

કિરીટ ગયો એટલે કમળા અને યમુનાએ બધી તપાસ કરી લીધી અને કશી અપૂર્ણતા રહી નથી ને, એ જોઈ લીધું. મંગળાએ ફૂલની ટોપલીમાંના હાર છૂટા કરી યરાયર મૂક્યા કે જેથી તે પહેરાવતી વખતે ગૂંચવાઈ ન જાય. પછી ફૂલની ટોપલીને પોતાની બાજુમાં

જ મૂકીને તે ડહેલીમાંની બેંચ ઉપર બેસી ઉત્સાહભરે સ્વામીજીના આગમનની રાહ જોઈ રહી.

ઘડીઆળમાં દસના ટકોરા પડ્યા એટલે તેણે બિટીને ડહેલી બહાર ડોકિયું કરી દૂર સુધી નજર કરી પરંતુ સ્વામીજીની ગાડી દેખાઈ નહિ.

થોડાં સ્ત્રીપુરુષ પણ ડહેલીમાં આવીને એકઠાં મળી બિટાં અને સ્વામીજીના આગમનની રાહ જોવા લાગ્યાં. દ્વારથી તે મેડીની સીટી સુધી કસુંબલ ચાદરો પાથરી હતી તે સ્વામીનાં પગલાં માટે હતી, તેની ઉપર ભૂલેચૂકે પણ બીજા કોઈનો પગ પડી ન જાય તે માટે બધાં સાવધાનીથી હાલતાં-ચાલતાં હતાં.

સવાદસ વાગ્યા પણ સ્વામીજી આવ્યા નહિ. સાડાદસ થતાં ગાડી આવી, પરંતુ તેમાં કિરીટ એકલો જ હતો, સ્વામીજી નહોતા!

સૌની આંખો કિરીટને ગાડીમાંથી બિતરતો જોઈ પૂછી રહી હતી: “સ્વામીજી ક્યાં? પાછળ બીજી ગાડીમાં આવે છે?”

ત્યાં તો કિરીટ ગાડીમાંથી બિતરીને ખચર આપી: “આજે સ્વામીજી કોઈ રીતે આવી શકે તેમ નથી!”

“હેં!!” સૌનાં મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યો.

કિરીટ ખુલાસો કર્યો તે ઉપરથી સૌએ જાણ્યું કે સ્વામીજીના એક શિષ્યને અર્ધ આખી રાત તાવ રહ્યો હતો, અને સવારમાં તાવ નરમ પડી ગયો હતો, પરંતુ તેની પથારી છોડીને સ્વામીજી જરાએ દૂર ખસવા તૈયાર નહોતા.

કમળાએ પૂછ્યું: “પણ બેને બદલે એક શિષ્યને સાથે લઈને આવ્યા હોત તો?”

કિરીટ બોલ્યો: “મેં કહ્યું નહિ કે સ્વામીજી શિષ્યની પથારીથી જરાએ આંધે ખસવા તૈયાર નથી? મેં એ કહી પણ જોયું, પરંતુ તે શિષ્યની માંદગીથી એટલા વ્યાકુળ થયા હતા કે તેમણે મને ગુસ્સાથી

જવાબ આપ્યો કે ‘વહ ન બન સકે!’ એટલે પછી મારાથી વધુ કંઈ શકાય તેમ જ નહોતું.”

મંગળાએ પૂછ્યું : “શિષ્યને શું કાંઈ બયંકર વ્યાધિ થયો હોવાનો બય છે?”

કિરીટ કહ્યું : “ના રે ના ! માત્ર સહજ તાવ આવ્યો છે, અને અત્યારે તો તાવ પણ નથી. પરંતુ ખીન્ને શિષ્ય અને સ્વામીજી પોતે તેની સેવામાં જ ઉપસ્થિત રહેવા માંગતા હોય તો પછી તેમને તેડી લાવવાનું કેવી રીતે બને?”

કમળા બોલી : “આપણે કેટલી બધી તૈયારી કરી છે. રસોઈ કરાવી છે, લોકો ઉત્સાહથી એકઠા થયા છે, એ કશાનો તેમણે વિચાર ન કર્યો?”

“આપણી તૈયારીઓ અને આપણી આશા ને ઉત્સાહ એ બધાંની એ ત્યાગીઓને શી પરવા !”

મંગળાએ ટીકા કરી : “માત્ર સાધારણ તાવ આવ્યો છે, તેમાં આટલી બધી વાત !”

યમુના બોલી : “એ તો શિષ્ય ઉપર ગુરુની એવી જ મમતા હોય.”

એકઠા થએલા લોકોમાં ખબર ફેલાઈ ગઈ કે સ્વામીજી આવવાના નથી એટલે લોકો વેરાઈ ગયા. કિરીટ અને ઘરનાં બધાંને પોતાની બધી તૈયારીઓ અદ્ધળ ગઈ તેથી બહુએ લાગી આવ્યું, પણ શું કરે ? રસોઈ તૈયાર થઈ ગયેલી તે પકોશમાં વહેંચી દઈને અને ઘરનાંએ ભોજન કરીને માંડમાંડ ખુટાડી.

અને મંગળા વખતસર શાળામાં જઈ શકી.

પ્રકરણ ૩૫

શિષ્યની માંદગી

સુરસાગર પરના એક ગૃહસ્થના બંગલામાં સ્વામીજીનો નિવાસ હતો. રોજ સવારમાં અને સાંજે ત્યાં મુમુક્ષુઓની મેદની મળતી. સ્વામીજી કોઈ વાર ત્યાં વ્યાખ્યાન આપતા, તો કોઈ વાર શંકાસમાધાન અંગેનો વાર્તાલાપ ચાલતો. જાહેર વ્યાખ્યાન હોય ત્યારે આ કાર્યક્રમ બંધ રહેતો, છતાં સત્સંગ નિમિત્તે સ્વામીજીના દર્શનાર્થે આવેલો કોઈ પણ મુમુક્ષુ કદાપિ નિરાશ થતો નહિ.

સ્વામીજીનો ભોજન-શયનાદિ સિવાયનો અધો સમય મોટે ભાગે મુમુક્ષુઓની વચ્ચે જ જતો. વાચન-અભ્યાસ-ધ્યાન-ચિંતનાદિ માટે તેમને એકાંતનો સમય જોઈતો તે બહુધા રાત્રે મળી રહેતો એટલે દિવસે તેમનાં દ્વાર મુમુક્ષુઓ કે જિજ્ઞાસુઓ માટે હમેશાં ખુલ્લાં જ રહેતાં. તેમનું જીવન કેવળ સાદું હતું. તે પોતાની સાથે ચાકર સેવક રાખતા નહિ, બહુ સરસામાન પણ રાખતા નહિ અને જીવનની જરૂરીઆતો અને તેટલી ઓછી રાખતા. તેમના વદન ઉપર હમેશાં યોગીની ધીરતા-ગંભીરતા દષ્ટિગોચર થતી, અને કોઈ વાર વ્યાખ્યાન કે વાર્તાલાપની વચ્ચે આછા સ્મિતનું દર્શન થતું.

આવા ધીર-ગંભીર સ્વામીજી જ્યારે પોતાના શિષ્યની તાવ જોવી સાધારણ માંદગીથી વ્યાકુળ બની ગયેલા દેખાયા ત્યારે કેટલાકને તેમના દિલની સુકોમળતાનો એ પ્રભાવ સમજાયો, કેટલાકને શિષ્ય ઉપરના પ્રેમોદ્રેકની અસર દેખાઈ, કોઈને એમ પણ લાગ્યું કે તત્ત્વોપનાશ્રમમાં રહેનાર એ યોગી તાવ જોવી માંદગીને પિછાણતો ન હોય અને નગરમાં-લોકસમૂહની વચ્ચે વસવાથી એવી માંદગી આવી પડેલી જુએ ત્યારે તે ગૂંચવાઈ જાય એમાં કશી નવાઈ નહિ.

તાવથી પથારીવશ બનેલા શિષ્યની ઉંમર સત્તર-અઠાર વર્ષથી

વધુ નહોતી. બીજો શિષ્ય પણ લગભગ તેટલી જ ઉંમરનો હતો. ગુરુ-શિષ્ય બેઠે એ દર્દી શિષ્યની સેવામાં ઉચ્ચુકત રહ્યા કરતા હતા.

તાવ બીજો દિવસે સવારે ઓછો લાગ્યો, પણ બપોરે પાછો ચડ્યો, એટલે સેવકોએ ડાકટરને બોલાવ્યો. ડાકટરે દવા આપી. અને તાવની ચડ-ઊતરની નોંધ રાખવાની સૂચના કરી. સેવકો સ્વામીજીને કહેતા કે “ સ્વામીજી ! આપ નિશ્ચિંત રહો. દર્દીની સેવામાં અમે રાતદહાડો ખડે પગે રહીશું, આપે જાતે દર્દીની સેવા કરવાની કશી જરૂર નથી. ” પરંતુ સ્વામીજીનું મન માનતું નહિ. તે દર્દીનો ખંડ છોડીને ક્યાંય જતા નહિ. જેમ જેમ દર્દીની માંદગી લાંબાતી હતી, તેમ તેમ સ્વામીજીની બેચેની વધતી હતી. રાત્રિનાં તેમનાં ધ્યાન-ચિંતનાદિ પણ બંધ પડી ગયાં હતાં.

અદવાડિયું થયું અને તાવ ન ઊતર્યો એટલે એ મુદતિયો તાવ હોવાનું નક્કી થયું. મુદતિયો તાવ ચિંતા કરાવે તેવો હોય છે ખરો.

હવે મુમુક્ષુઓને સમજાવા લાગ્યું : “ નિત્યાનંદને તાવ આવ્યો ત્યારથી સ્વામીજી મહારાજા લાગ્યા હતા તેનું કારણ એ જ હોવું જોઈએ કે આ માંદગી અત્યંત ગંભીર હોવાનું જ્ઞાન તેમને પોતાના યોગ્યજો કરીને પહેલેથી થયું હોવું જોઈએ; નહિતો તાવની શરૂઆતથી જ કોઈ માણસ આટલું વ્યાકુળ બને ખરું ? ”

એક ભક્ત હૃદયને એમ લાગ્યું કે “ સ્વામીજી જ્યોતિષવિદ્યા જાણતા હશે, તેમને નિત્યાનંદની આ માંદગી કદાચ જીવલેણ નીવડવાનો યોગ દેખાતો હશે, તેથી જ તે બેચેન રહ્યા કરે છે અને વારે વારે નિત્યાનંદની પથારી પાસે જઈને કંઈ કંઈ પૂછે છે, તેના શરીર પર હાથ ફેરવે છે, બરફની થેલી હાથે બરીને તેને માથે મૂકવા બેસી જાય છે, અને સેવકો જે સેવાચાકરી કરે છે તે પણ બરાબર નથી એમ વખતોવખત કહ્યા કરે છે. શિષ્યની સેવા પોતાને હાથે જ કરવાનો તેમનો આગ્રહ ખરેખર વિલક્ષણ છે. ”

એક વાર કિરીટે સ્વામીજીને કહ્યું : “ પ્રભુ ! આપ શિષ્યની માંદગીથી આટલા ચિંતાતુર શાને રહેો છો ? ડાકટર કહે છે કે ચિંતાનું કશું કારણ નથી; મુદતિયા તાવમાં દર્દીની શક્તિ ટકી રહેવી જોઈએ છે અને શક્તિનો ટકાવ સારો છે; બાકી તાવ તો મુદત પાક્યે જ ઊતરે છે, એમાં આપે શામાટે બેચેન રહેવું જોઈએ ? ”

સ્વામીજી બોલ્યા : “ દેખો ! યહ હમારા શિષ્ય હૈ ઔર આશ્રિત બી હૈ. તે એક ધનવાન અને સંસ્કારી ખાનદાનનો લડકો છે, અને તેની ઈચ્છાથી તેના પિતાએ અને તેના આત્માનું કલ્યાણ કરવા માટે સોંપ્યો છે. આત્મકલ્યાણને માર્ગે હજી તો તેણે પગલાં જ માંડ્યાં છે, તેની સિદ્ધિ તો જ્યારે થાય ત્યારે ખરી, પરંતુ તે પહેલાં મારા આશ્રયે રહેલો એ મુમુક્ષુ આત્મા પોતાનો દેહ જ ગુમાવી બેસે તો હું શું કરું ? તેના પિતાને, મારા ગુરુદેવને અને દુનિયાને હું શું મ્હોં બતાવી શકું ? તેથી મારા મનમાં અશાંતિ રહ્યા કરે છે, સમજ્યા ? ”

કિરીટના મુખમાં અને તેની પાછળ બેઠેલી કમળા અને મંગળાના મુખમાં પણ સ્મિતરેખા ફરકી, પરંતુ સાંઝનું અંધારું વળતું આવતું હતું તેમાં સ્વામીજીના જોવામાં એ સ્મિત આવ્યું નહિ.

કિરીટે કહ્યું : “ એ ખરું, પરંતુ આટલી સારી માવજત ચાલે છે, વડોદરામાં મળતા સારામાં સારા ડાકટરો હિપચાર કરે છે, વડોદરાનરેશના રાજકુમારની જેવી સેવાશુશ્રૂષા થાય તેવી જ નિત્યાનંદની થાય છે, પછી આપને ચિંતા કે અસંતોષ રાખવાનું કાંઈ કારણ તો નથી દેખાતું સ્વામીજી ! ”

“ ચે બાત સચ હૈ, મગર તમને ખબર નથી કે જીવનમાં સ્વજન સિવાયની કોઈની પણ સેવા પરિપૂર્ણ હોઈ શકતી નથી. સંસારના સ્વજન એવા નિત્યાનંદના પિતાનું સ્થાન મેં લીધું છે, તો મારો ધર્મ શો છે તે હું જાણું. બીજું કોણ જાણે ? તેની સેવા કેવી રીતે થવી જોઈએ તેનો ખયાલ મને હોય તેવો કોઈ નર્સને કે

ઈતર જનને હોય એમ હું નથી માનતો...અરે ચે ક્યા હુવા ? હિયકી આતી હૈ !” કહેતા કે હેડકી જેવો અવાજ સાંભળીને સ્વામીજી નિત્યાનંદની પથારી ભણી દોડ્યા.

તે વખતે નિત્યાનંદને ઊલટી થતી હતી. માંદગી દરમિયાન ઉપસ્થિત થએલું આ નવું ચિહ્ન સ્વામીજીને વધારે ચિંતાતુર બનાવે તેવું હતું. તુરત ડાક્ટરને ટેલીફોન કરવામાં આવ્યો અને ડાક્ટરે ભારતી મોટરે આવીને દર્દીને તપાસ્યો. ઊલટીને પૃથક્કરણ માટે એક આટલીમાં ભરી લીધી.

સ્વામીજી અકળાઇને બોલ્યા : “આમ કેમ થાય છે ડાક્ટર ? તમે કહો છો કે નિત્યાનંદની તબિયત સુધારા પર છે અને નવું દર્દ કેમ થઇ આવ્યું ? તમે ડાક્ટરી શીખ્યા છો કે હજમત ?”

ડાક્ટર ગમ ખાઈ ગયો અને કશું ન બોલ્યો. તેને માફ તો લાગ્યું પણ એ યોગી પુરુષને તે શું કહે ? દર્દીની તબિયત જરા ખગડતાં તેનાં સ્વજનો ડાક્ટર પર ઉશ્કેરાઇ જાય છે એમ જાણનાર ડાક્ટરે સખૂરી પકડી અને થોડી વારે ઊલટીનું પૃથક્કરણ કરીને પોતે ખીજ દવા મોકલશે એમ કહી તે ચાલ્યો ગયો.

પણ તેથી સ્વામીજીની ચિંતા ઓછી થઇ નહિ. તેમણે બે-ત્રણ ધનિક ભક્તોને બોલાવ્યા અને ડાક્ટરની દવા બંધ કરીને કોઈ સારા દેશી વૈદ્યને બોલાવી લાવવા કહ્યું.

એક ભક્તો કહ્યું : “જીઓ સ્વામીજી ! એમ અકળાઓ નહિ. એ સારામાં સારો ડાક્ટર છે અને આટલો વખત ડાક્ટરની દવા કર્યા પછી પાછી વૈદ્યની દવા શરુ કરીશું તો તે પાછો એકડેએકથી શરુ કરશે. ડાક્ટર દર્દીની ખાસિયત જાણી ચૂક્યા છે અને વૈદ્યને તે જણાતાં પાછા બે ચાર દિવસ અખતરાઓમાં જ વીતી જશે.”

પણ સ્વામીજીનું મન માન્યું નહિ. તેમણે વૈદ્યને બોલાવવાની જ હઠ પકડી એટલે એક મહારાષ્ટ્રીય વૈદ્યને બોલાવી લાવવામાં આવ્યો. તેણે નિત્યાનંદની તબિયત તપાસી અને વિષમ જ્વરનું નિદાન

કર્ચું. બિલટી વાયુના પ્રકોપથી થઈ હોવાનું તેણે કહ્યું. ડાક્ટરોની ઉપચારોની પદ્ધતિની તેણે થોડી નિંદા પણ કરી, એટલે સ્વામીજીને લાગ્યું કે આ વૈદ્ય જ નિત્યાનંદની તબિયત ઉતાવળે સુધારી શકશે.

હવે વૈદ્યની દવાની શરૂઆત કરવામાં આવી, અને ડાક્ટરને પડતો મૂકવામાં આવ્યો. પહેલાં દૂધ અને મોસંખીનો રસ એ જ નિત્યાનંદનો ખોરાક હતો તેને સ્થાને હવે ભાત-દૂધ આવ્યાં અને બે દિવસ પછી તાવનું પ્રમાણ વધી ગયું.

પુનઃ સ્વામીજી ગભરાયા અને પાછો ડાક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યો. સ્વામીજીએ ડાક્ટરને કહેલી કટુ વાણી માટે તેમણે ડાક્ટરની ક્ષમા માંગી અને પુનઃ નિત્યાનંદને તેને સોંપ્યો. ડાક્ટરે સ્વામીજીને ધીરજ આપીને કેસ પાછો પોતાના હાથમાં લીધો.

અને એકંદરે ત્રણ અઠવાડિયાંને અંતે તાવે નિત્યાનંદનો પીછો છોડ્યો, એટલે સ્વામીજીના વદન ઉપર ધીરે ધીરે પ્રસન્નતા પ્રકટવા લાગી.

પણ હવે સ્વામીજીનું મન જીવ્યું થઈ ગયું હતું. વડોદરામાં તેમણે ધાર્યું હતું તે કરતાં નિત્યાનંદની માંદગીને અંગે તેમને વધુ સમય માળવો પડ્યો હતો, એટલે તે જેમ અને તેમ ઉતાવળે વડોદરા છોડીને ભરૂચના ભાવિક જનોના આગ્રહથી ત્યાં જવા ઈચ્છતા હતા. નિત્યાનંદ બરાબર સશક્ત થઈ ગયે એટલે તે જવાના હતા.

સ્વામીજીની ચિત્તવૃત્તિમાં પૂર્વવત્ સમતા સ્થપાવા લાગતાં પુનઃ વ્યાખ્યાન, વાર્તાલાપ, ઉપદેશાદિ કાર્યક્રમ ચાલુ થવા લાગ્યો હતો, પરંતુ તે સ્વામીજીના નિવાસસ્થાને જ. જાહેર વ્યાખ્યાન કે કોઈને ત્યાં જમને ઉપદેશદાન કરવાનું હવે તેમણે છોડી દીધું હતું. ધણાય મુમુક્ષુ ભક્તોને તેમણે એ રીતે નિરાશ કર્યા હતા.

પરંતુ એક વાર સવારના નવ વાગતાં સ્વામીજી પોતાના બેઉ શિષ્યોની સાથે કિરીટને ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને “યમુનાબાઈ! ધરમાં છો કે?” કહેતા બારણામાં પેઠા.

કિરીટ અને ધરનાં ખીજાં બધાં સ્વામીજીને એકાએક પોતાને ઘેર આવી પહોંચેલા જોઈને ચોંકી ઊઠ્યાં.

“સ્વામીજી ! પધારો !” કહેતો કિરીટ દાદર ઊતરી આવ્યો. યમુના સ્વામીજીનો સ્વર પિછાણીને ખારીએ ડોકાઈ અને તુરત દાદર ઊતરી. મંગળાના હાથમાં ચોપડી અને કમળાના હાથમાં ધરકામ સ્થિર બની ગયાં.

“પધારો, પ્રભુ !” યમુના બોલી : “અગાઉથી કહાવ્યા વિના આપ પધાર્યા ?”

“કહાવવાની શી જરૂર ? એક વાર તમને નિરાશ કરવાનું પાતક મારે હાથે થઈ ગયું છે, તો એ પાતકનું નિવારણ આ રીતે જ કરવાનું મને રુચ્યું અને હું મારી મેળે ચાલ્યો આવ્યો !” સ્વામીજીએ પ્રસન્નતાપૂર્વક કહ્યું.

પ્રકરણ ૩૬

સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન

સ્વામીજી ઓચિંતા આવ્યા હતા, એટલે તેમના સ્વાગત માટેની પહેલાંના જેવી સુંદર વ્યવસ્થા તો શક્ય જ નહોતી, પરન્તુ જેટલી અને તેટલી ઉતાવળથી કિરીટ પોતાની બેઠકના ખંડમાં સ્વામીજીને બેસાડવાની વ્યવસ્થા કરી. પડોશમાં બધે સમાચાર પહોંચી ગયા એટલે લોકો પણ આવીને ભરાવા લાગ્યા.

યમુનાએ આવીને સ્વામીજીનું પાદપ્રક્ષાલન કર્યું અને અમાશી-માંનાં ફૂલનાં કુંડામાંથી જે કાંઈ ફૂલો મળી શક્યાં તે ચૂંટી લઈને સ્વામીજીને તે વડે વધાવીને પોતાનું મન મનાવ્યું.

સ્વામીજીએ જોયું કે યમુના અને કિરીટ પોતાના ઓચિંતા આગમનને કારણે ગૂંચવણમાં પડી ગયાં છે, એટલે તેમણે તુરત

કહ્યું: “જુઓ યમુનામાઈ! હું બળ્લીસમજીને જ ઓચિંતો આવ્યો છું. મારા સ્વાગત કે ભોજન માટે તમારે કશી મોટી તરખાડ કરવાની નથી. પહેલી વાર તમે કેટલી તકલીફ ઉઠાવી હશે તેની કલ્પના હું કરી શકું છું, અને એવી તકલીફ તમને ન પડે તે માટે જ હું તમને ખજાર પહોંચાડ્યા વિના આવ્યો છું. ભોજન માટે થોડાં ફળ અને દૂધ એ સિવાય બીજું કશું અમે લેવાના નથી, અને તે પણ વહેલું મોડું ગમે ત્યારે આવશે તો ચાલશે, સમજ્યાં? છતાં તમે રસોઈની કે બીજી કાંઈ મોટી ધમાલ કરશો તો પરતાશો, કારણકે ફળ-દૂધ વિના બીજું કશુંયે હું લેવાનો નથી તે તમને અત્યારથી કહી દઉં છું.”

“અરે પ્રભુ! એમ તે કાંઈ હોય? રસોઈ માટે અમને કાંઈ ખાસ તકલીફ નહિ પડે.” કિરીટ કહ્યું.

“નહિ, નહિ, મારો નિશ્ચય મેં તમને કહી દીધો છે તે કાંઈ રીતે અન્યથા નહિ થાય.”

એકઠાં થએલાં સ્ત્રીપુરુષો સ્વામીજીની સાદાઈ અને સરળતાને પ્રશંસતાં એક બીજાનાં મ્હોં સામે જોઈ રહ્યાં.

સ્વામીજીએ જોયું કે એકઠાં થએલાંઓ નિત્યાનંદ ઉપર વિશેષ દષ્ટિ ખેંચી રહ્યાં હતાં એટલે તેમણે કહ્યું: “નિત્યાનંદની તબિયત હવે બરાબર સુધરી ગઈ છે, એટલે કશી ચિંતાનું કારણ રહ્યું નથી. હજી યોગાભ્યાસ અને પઠનનો ક્રમ ચાલુ કર્યો નથી, માત્ર આરામ-માં જ સમય ગાળે છે; કેમ બાલયોગી! ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવે છે ને?” એમ કહી કુતૂહલપૂર્વક સ્વામીજીએ નિત્યાનંદના વદન બળ્લી જોતાં સહજ સ્મિત કર્યું.

“આપની કૃપાથી પ્રસન્નતા વર્તે છે.” નિત્યાનંદે સસ્મિત ઉત્તર આપ્યો, એટલે લોકો પણ આનંદ પામ્યા.

“મારી કૃપાની વાત ન કર, કૃપા તો આ વડોદરાવાસી ભક્ત જનોની છે કે જેઓએ માંદગીમાં પોતાના પુત્રની પેઠે તારી માવજત

કરી છે, કાંકરાની પેઠે રૂપિયા ખચ્યાં છે, રાજકુમારની પેઠે તારી જરૂરીઆતો પૂરી પાડી છે અને મારા વિષમ ચિત્તમાંથી પ્રકટતી કડુ વાણીની પણ મૂગે મોઢે બરદાસ્ત કરી છે.”

યમુના બોલી: “એમ ન કહો, પ્રભુ! સંતોની સેવા ભક્તોને માટે હમેશાં સુલભ નથી હોતી. એવી સેવાની તક મળે ત્યારે તેનો લાભ ઉઠાવવો એ તો ભક્તોનો પહેલો ધર્મ છે, એમાં વડોદરાએ વિશેષ શું કર્યું છે? કૃપા તો પ્રભુની છે કે જેણે એ સેવાનાં મીઠાં ફળ ઉગાડી આપ્યાં અને આપ જેવા સંતજનને સંતુષ્ટ તથા પ્રસન્ન જોવાનો અમને અવસર આપ્યો.”

“યમુનામાર્ઘ! તમે અમને સંતજન કહ્યા, અને બધાય બોલે અમને સંત કહે છે, પરંતુ અમે શામાટે સંત છીએ, તમે શામાટે તમને સંત માનતાં નથી, તમે સંત થઈ શકો કે નહિ, એવા પ્રશ્નોના તમે કોઈ વાર વિચાર કર્યો છે કે નહિ?” સ્વામીજીએ પ્રશ્ન કર્યો.

યમુના બોલી: “હા પ્રભુ! ઘણીએ વાર મનમાં વિચાર તો થાય છે કે જેવા તમે છો એવા અમે થઈએ તો કેવું સારું! પણ બળ્યું, આ સંસારનો મોહ છોડાતો નથી; જેનાં સંસારનાં બીજ બળી ગયાં છે તેવી મારા જેવીથી પણ ઘર છોડાતું નથી, જેમને પોતાનાં માન્યાં છે તેમનાથી અળગાં થઈ શકાતું નથી, તો પછી બિચારાં બીજાં સંસારી જનોની તો શી દશા! આ સંસારનો મોહ જ એવો છે પ્રભુ! જાણીએ છીએ, સમજીએ છીએ કે સંસાર જ લખચોરાશીમાં બ્રમાવનારો છે, છતાં તે છૂટતો નથી; આપ છૂટયા એટલે સંત થયા, અમે છૂટી શકતાં નથી એટલે બ્રમીએ છીએ અને આપ જેવા સંતની સેવાનો લાભ મેળવી સંતોષ માની બેસી રહીએ છીએ.”

સ્વામીજી બોલ્યા: “તમે સમજ્યાં છો તો સાચું, પણ એ મોહ છૂટવાની ચાવી હજી તમને દેખાઈ નથી.” એમ કહી એ જ

પ્રશ્નને આજના વ્યાખ્યાનનો વિષય બનાવી સ્વામીજી આગળ બોલ્યાઃ
 “રામાનંદ સ્વામી બ્રાહ્મણ હતા, તેમના અનેક શિષ્યો અને ભક્તો
 હતા, પરંતુ એક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે જ્યારે તે એક ચંડાળને
 ભેટ્યા, એક મુસલમાનને ભેટ્યા અને એક ચમારને પણ ભેટ્યા !
 એ ચંડાળ તે ભક્ત નાભા, એ મુસલમાન તે ભક્ત કબીર અને એ
 ચમાર તે ભક્ત રવિદાસ. શિષ્યો અને ભક્તો સ્વામીને ધિક્કારવા
 લાગ્યા, સમાજે તેમને બ્રષ્ટ ગણ્યા, પણ તેમને જનતાનો દ્વેષ જરાએ
 અસર કરી શક્યો નહિ. તે સંત હતા અને સંત રહ્યા. સમાજે
 તેમને બ્રષ્ટ માન્યા પણ પ્રભુએ તેમને બ્રષ્ટ ન માન્યા, ઊલટું પ્રભુ
 એક ડગલું વધારે તેમની નિકટ આવ્યા. કયા ગુણે અને શક્તિએ
 કરીને તે પ્રભુની પ્રીતિને પાત્ર બન્યા તે જાણો છો ? પોતાનું મન
 અને વિશ્વમન એક જ છે એ સત્યને તે પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા,
 અર્થાત્ જો ‘સોહં’ ‘સોહં’ નો જાપ આપણે કરીએ છીએ તે
 ‘સોહં’ને તે ચરિતાર્થ કરી શક્યા હતા. પોતે જેવા માનવ છે
 તેવો જ માનવ ચંડાળ, મુસલમાન કે ચમાર છે, સમાજે માનેલા
 ભેદ તો છુદ્ધ છે, નિષ્કુર છે, પરંપરાગત સંસ્કારની અસર છે એમ
 સમજીને તે જનતાના ધિક્કારને ઉલ્લંઘી શક્યા હતા.

“ઈશુ ખ્રિસ્તને પણ એ ‘સોહં’ નો સાક્ષાત્કાર થયો હતો.
 પોતાની અહંસીમાને વટાવીને પરમ માનવની સાથે તેમણે પોતાનો
 અભેદભાવ અનુભવ્યો હતો.

“ભગવાન બુદ્ધે પણ ‘સોહં’ તત્ત્વને પિછાણી ઉપદેશ્યું છે
 કે સમસ્ત જગત પ્રતિ હિંસાશૂન્ય-શત્રુતાશૂન્ય માનસથી ખૂબ મૈત્રી
 પોષા; ઊઠતાં, બેસતાં, ચાલતાં અને સૂતાં ઝોંઘી ન જવાય ત્યાંસુધી
 એ મૈત્રીની સ્મૃતિ જ રાખ્યા કરો.

“માનવમાં ‘સોહં’ તત્ત્વ રહેલું છે તેથી જ આ બધા
 મહાત્માઓએ માનવને જ ઉપદેશ કર્યો છે. અપાર પ્રેમ વડે જ
 પોતાના અંતરમાં રહેલા અનંત સત્યને માનવ પ્રકાશિત કરી શકે છે.

વેદમાં કહ્યું છે કે પુરુષે બ્રહ્મ ચિદુઃ તે ચિદુઃ પરમેષ્ઠિનમ્-
જેઓ બ્રહ્મને માનવમાં જાણે છે, તેઓ પરમ દેવતાને પણ જાણે છે.
એ માનવદેવતાને માનવમાં પામ્યાથી જ ભગવાન બુદ્ધે ઉપદેશ
કર્યો હતો કે:—

માતા યથા નિયં પુત્રં । આયુસા ઇક પુત્રમનુરક્ત્વે ।

પરંપિ સઘ્વ મૃતેસુ માનસં માવયે અપરિમાણં ॥

અર્થાત્-જેવી રીતે માતા પોતાનું આયુષ્ય ક્ષીણ કરીને પોતાના
એકના એક પુત્રનું રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે સર્વે પ્રાણીઓ તરફ
મનમાં અનંત પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન કરવો. યસ એ જ મોહ છૂટવાની
ચાવી છે. કરોડ વાર ‘સોહં’ નો મંત્રજપ કરવાથી કશુંય વળવાનું
નથી, મારા જેવાની સેવાભક્તિ કરીને કે વ્યાખ્યાનો સાંભળીને કાન
પવિત્ર કરશે તો તેથી પણ કશું વળવાનું નથી; કાન કાંઈ ‘સોહં’
નથી, એ ‘સોહં’ તો અંતરમાં બેઠો છે; તેમાં અને બીજા માન-
વોમાં જ્યારે અભેદભાવ જોતાં શીખશે ત્યારે જ આ બધી પાર્થિવ-
તાનો મોહ છૂટશે.”

કિરીટ વચમાં કહ્યું: “એ ભગવાન બુદ્ધ અને ઈશુએ બોધ
કર્યો ત્યારથી માંડીને આજસુધી આપના જેવા સંતો પણ એવો જ
બોધ કરે છે, છતાં જનતા તો આજે જાણે તેવી ને તેવી જ છે.
બુદ્ધના અનુયાયીઓ ચીન-જાપાન માંડોમાંડે લડે છે અને ખ્રિસ્તના
અનુયાયીઓ યુરોપના દેશો પણ માંડોમાંડે લડે છે.”

સ્વામીજી હસીને બોલ્યા: “સાચી વાત કહી તમે કિરીટલાલ!
બુદ્ધ કે ઈશુના ઉપદેશનું પાલન કેટલા માણસો કરશે અને કેટલા
નહિ કરે એ ગણતરી મહાત્માઓ કદાપિ કરતા નથી. સત્યનો વિચાર
એવી ગણતરી ઉપર નિર્ભર રહેલો નથી. મનુષ્યમાં મહામાનવ રહેલો
છે એવી એ મહાત્માઓને પ્રતીતિ હતી એટલે કોઈ જાતની ગણતરી
કર્યા વિના કે સંકોચ રાખ્યા વિના તેમણે એ મહામાનવને આહવાન
કર્યું હતું અને કહ્યું હતું કે અપાર પ્રેમદ્વારા સૌ પોતપોતાના અંતરમાં
બ્રહ્મને પ્રકટ કરો. ‘સોહં’ તત્ત્વ બધાને માટે નથી, માત્ર ક્ષણ-

જન્મ માટે છે, એમ કહેનારાઓ ભૂલે છે. સર્વ માનવનો સમાન અધિકાર છે, કોઈ ઉત્તમ નથી કે કોઈ ક્ષતિ નથી. જેઓ પોતાને ક્ષતિ માને છે, ‘સોહ’ તત્ત્વના અનધિકારી સમજે છે તેઓ બ્રહ્મ સેવે છે. આપણે સૌ ‘સોહ’ તત્ત્વ કપાળમાં લખાવીને માનવ જન્મ્યા છીએ. હું સંત છું, તો તમે અસંત નથી : અહ્મતત્ત્વને જાણવાનો અને જીવનમાં અભેદબુદ્ધિ ચરિતાર્થ કરવાનો જેવો અધિકાર ભગવાન રામાનંદનો હતો, બુદ્ધનો હતો, ઈશુનો હતો, તેવો જ નાભા-કપીર-રવિદાસનો પણ હતો અને મારો તથા તમારોય છે. અધિકારમાં ભેદ માનનારાઓ અહ્મનું અસંમાન કરે છે.

“હવે જે આપણે બધા સમાનાધિકારી છીએ તો અંતરમાં અહ્મતત્ત્વના પ્રકટીકરણ માટે તમારે યત્નશીલ થવું જોઈએ, પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. અનેક પ્રતિકૂળતાઓને વિદારીને અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન જેવો અમે સેવ્યો તેવો તમેય સેવી શકો છો. ક્રમેક્રમે તમેય પાર્થિવતાનો મોહ છોડીને સર્વત્ર અહ્મને જ જેવાની અભેદ-દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકશો.”

એ રીતે સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન સારી પેઠે લખાયું અને શ્રોતાઓ જાણે અહ્મજનથી તરબોળ થઈ ગયા. સમજૂતી એટલી સરસ હતી અને પોતાની મેળે જ શંકાઓ ઉપસ્થિત કરીને સમાધાન કરવાની સ્વામીજીની વ્યાખ્યાનશૈલી એટલી ચોટદાર હતી કે શ્રોતાઓને માટે વચ્ચે પ્રશ્ન કે શંકા ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર જ રહેવા પામતી નહિ.

પ્રકરણ ૩૭

મંગળાનો પ્રશ્ન

અગ્નિઆર વાગતાં સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન પૂરું થયું એટલે શ્રોતાઓ વીખરાઈ ગયા.

હવે કમળા અને યમુનાએ સ્વામીજી અને તેમના શિષ્યો માટે ભોજનની તૈયારી કરવા માંડી. ફળ અને દૂધ સિવાય બીજા પદાર્થો

નહિ આરોગવાની વાત સ્વામીજીએ પહેલેથી જ કહી દીધી હતી, એટલે કમળાએ વધારાના દૂધની ભેગવાઈ કરી રાખી હતી; પરંતુ લીલો મેવો ભેઈએ તે તો કિરીટ બજારમાં જઈને લઈ આવવાનો હતો એટલે કિરીટ તુરત ચાલ્યો. મંગળાને આજે શાળામાં જવાનું હતું પરંતુ સ્વામીજી ભોજન કરી લે ત્યાંસુધી તો પોતાથી જમીને શાળામાં જઈ શકાશે નહિ એમ તે ભેઈ શકી હતી, કારણકે સ્વામીજી આવી પહોંચતાં રસોઈનું કામ આગળ વધતું એકદમ અટકી ગયું હતું.

સ્વામીજી માટે ભોજનના પદાર્થો આવતાં અને તેમનો ભોજન-વિધિ પૂરો થતાં સાડા બાર વાગી ગયા અને પછી ઘરનાં માણસોને જમી રહેતાં તો દોઢ વાગ્યો.

નિવૃત્ત થઈને કિરીટ પાછો સ્વામીજી પાસે આવીને બેઠો, અને પાછળથી યમુના, કમળા અને મંગળા પણ આવ્યાં.

કિરીટ પૂછ્યું: “સ્વામીજી! ગાંધીજીના વિચારોથી તો આપ સારી પેઢે જ્ઞાત હશે. તેમના બધા કાર્યક્રમોથી દેશની જનતા ઉપર સારો ઉપકાર થયો હોય એમ આપ માનો છો ખરા ને?”

સ્વામીજી બોલ્યા: “ખરેખર માનું છું, પરંતુ દેશના આમુખિક કલ્યાણનું તત્ત્વ ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં નહિવત્ છે એ મને બહુ ખૂંચે છે. આપણા દેશના મહાત્માએનો વારસો જેટલો સ્વામી રામકૃષ્ણે, સ્વામી વિવેકાનંદે, સ્વામી રામતીર્થે અને કાંઈક સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ પણ જેટલો દિપાવ્યો છે તેટલો હજી ગાંધીજી દિપાવી શક્યા નથી. જનતાનું કેવળ ઐહિક હિત—સ્થૂળ હિત—અર્થ અને કામની દૃષ્ટિએ સધાતું હિત એ મનુષ્યજીવનની સાર્થકતાના સિંધુમાં બિંદુ જેટલું સ્થાન રોકે છે.”

“એ વિષે હું આપની સાથે ચર્ચામાં જીતરવા નથી ઈચ્છતો, પરંતુ એટલું જ કહું છું કે જનતાનો ઐહિક ધર્મ કર્મ કરવાનો છે અને આમુખિક દૃષ્ટિએ એ કર્મની કામના અને ફળ ત્યજવાનો છે એમ

કહી ટિળક નિષ્કામ કર્મયોગનો બોધ કરે છે, તો ગાંધીજી તેથીય આગળ વધીને અનાસક્તિને જ જીવનનું લક્ષ્ય માને છે જેમાં શુભા-શુભ સર્વ કર્મનો સર્વથા ત્યાગ પણ સમાર્પ જાય છે. એ નિરપેક્ષ આમુષ્મિક દષ્ટિનો જ બોધ કરે છે, એમ મને સમજાય છે. આપણી આર્ય આમુષ્મિક કલ્યાણની દષ્ટિ એમાં જ સમાર્પ જાય છે એમ હું માનું છું.”

“ માનવના આમુષ્મિક કલ્યાણની દષ્ટિ ગાંધીજી ધરાવતા જ નથી એમ હું ક્યાં કહું છું ? ” સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો: “ પરંતુ એ કલ્યાણસિદ્ધિનાં જે સોપાન આપણા આર્ય મહાત્માઓએ કહ્યાં છે તેને અનુકૂળ રહેવામાં ગાંધીજી હમેશાં દૂર રહ્યા કરે છે.”

“ એ તો સાધનભેદની વાત થઈ. જે સાધ્ય સમાન હોય તો સાધનોની વાત ગૌણ છે. જેવો યુગ વર્તેતો હોય તેવાં સાધનો સંશોધવાં એ તો પ્રત્યેક યુગના મહાત્માઓનું કર્તવ્ય છે.”

સ્વામીજી બોલ્યા: “ યુગભેદ મહાત્માઓની આડે આવતો નથી. ભુદ્ધ અને મહાવીરનો, સ્વામી રામાનંદનો, સ્વામી રામકૃષ્ણનો એ બધા સ્થૂળ દષ્ટિએ જુદા જુદા યુગો જ હતા કે નહિ ? છતાં કલ્યાણ-સાધનામાં એ કોઈ મહાત્માને યુગનો ભેદ નડ્યા નથી અને માત્ર ગાંધીજીને જ નડતો હોય એમ કેમ માની શકાય ? અમને અમારી કલ્યાણયાત્રામાં તો યુગનો ભેદ જરાએ વિઘ્નકારક બનતો નથી.”

“ સંસારમાં આપ કયા દેશમાં અને કુળમાં હતા ? ”

સ્વામીજી સ્મિત કરીને બોલ્યા: “ કિરીટલાલ ! નદીઓનાં અને ઋષિઓનાં મૂળ કદાપિ જેવાં નહિ એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.”

કિરીટ લળર્ષને નીચું જોયું અને કહ્યું: “ તો એ વિષે મારે કશું જાણવું નથી, પ્રભુ ! તો આપના સંસારત્યાગનું કારણ શું તે કહેશો ? ”

સ્વામીજીએ નિત્યાનંદની સામે જોઈને સ્મિત કરતાં પૂછ્યું: “ બાલયોગી ! કહો તમે સંસાર શામાટે તજ્યો ? ”

“ ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો વાસ થયો એટલે સંસારની ઉપાધિ છોડી દીધી.” નિત્યાનંદે જવાબ આપ્યો.

“ અસ, એ જ મારા ત્યાગનું કારણ જાણવું. ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે એટલે જ ત્યાગ કરવાનું સૂઝે છે.” સ્વામીજીએ કહ્યું.

કિરીટ કહ્યું: “ એ તો ત્યાગનું ઉપાદાન કારણ થયું, પણ નિમિત્ત કારણ શું ?”

“ નિમિત્ત ? નિમિત્ત !” સ્વામીજી જવાબ શોધવાનો યત્ન કરતાં બોલ્યા: “ નિમિત્તો તો અનેક ઉપસ્થિત થાય. જુઓને, આજે તમે મારું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું, ઘણાં બધાં માણસોએ સાંભળ્યું, તેમાંના એક તમને જ પ્રત્યેક માનવમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય અને બીજાને થયો ન હોય, અને પછી તમે સંસાર ત્યજી દેો એટલે તમારે માટે મારું વ્યાખ્યાન સંસાર ત્યજવાનું નિમિત્ત કારણ થયું લેખાય, જ્યારે બીજાને માટે મારું વ્યાખ્યાન શ્રવણના આનંદનું જ નિમિત્ત બને. આ રીતે એક જ નિમિત્ત કારણથી અનેક કાર્યો નીપજતાં દેખાય છે; પરંતુ ઉપાદાન જ પ્રત્યેક કાર્યનું મૂળ કારણ હોય છે.”

આ કાર્ય—કારણવાદની ચર્ચામાં સ્વામીજીએ મૂળ પ્રશ્નને ગૂંચવી નાંખ્યો એ જોયું એક કિરીટ અને બીજી મંગળાએ. મંગળા અત્યારની બધી ચર્ચા સમજી શકી નહોતી, પરંતુ આ કાર્ય—કારણની ચર્ચા તેના સમજવામાં આવી હતી. તેનું એક ખાસ કારણ હતું. તેના મનમાં એક પ્રશ્ન ક્યારનોય ગૂંચવાઈ રહ્યો હતો અને તેને તે પૂછવાનું મન થતું હતું પરંતુ સંકોચવશ તે પૂછી શકતી નહોતી.

છેવટે પોતાની બધી હિંમત એકઠી કરીને તેણે પૂછ્યું: “ સ્વામીજી ! હું એક વાત પૂછું ?”

કમળા, યમુના અને કિરીટ ત્રણેએ કુતૂહલપૂર્વક મંગળા સામે જોયું.

સ્વામીજીએ કહ્યું: “ પૂછને બહેન !” એમના વદન પર ઉત્તેજક ભાવ પ્રસરી હતો.

મંગળા બોલી: “ આપે વ્યાખ્યાનમાં શુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશની વાત કહી કે જેવી રીતે માતા પોતાના આયુષ્યે કરીને પુત્રનું રક્ષણ કરે છે તેવો અનંત પ્રેમભાવ બધાં પ્રાણીઓ પ્રતિ રાખવો. આપે આપના શિષ્યની માંદગીમાં જે મમતા દાખવી છે તે સૌએ જોઈ છે. આ માંદગીથી આપ કેવા વ્યાકુળ થતા હતા અને માંદગી પૂરી થતાં કેવા સંતુષ્ટ થયા છો તે બધાય જાણે છે. તો આ નિત્યાનંદજી આપના સંસારના પુત્ર તો નથી ને ? ”

“ ના ! ” સ્વામીજીએ ઉત્તર તો આપ્યો, પરંતુ તેમના વદન પર કારમો ફેરફાર થઈ ગયો.

મંગળાનો પ્રશ્ન સ્વામીજીને જરાયે ગમ્યો નથી એમ તો સૌ સમજી ગયાં. યમુનાના મનમાં થયું કે એ બોલકણી છોકરી મૂગી રહી હોત તો જ ઠીક હતું.

શિષ્ય પ્રત્યેના પ્રેમભાવથી પોતાને તેની માંદગીમાં જે વ્યાકુળતાનો અનુભવ થતો હતો તે તેમને તે ક્ષણે સાંભરી આવ્યો. એ વખતની વ્યાકુળતા ચિત્તની સમતાનું સૂચન કરતી નહોતી, તો સર્વ માનવ પ્રાતિનો પોતાનો પ્રેમભાવ સમાન હોય એમ લોકો કેવી રીતે માની શકે? એક ત્યાગી મહાપુરુષ શિષ્ય પ્રત્યે સંતાનના જેવો સ્નિગ્ધ પ્રેમભાવ રાખે એ તો એક પ્રકારની સંસારી-મોહમુગ્ધ દશા થઈ જ લેખાય, —સમાન નિર્માળ પ્રેમભાવ ન લેખાય. મંગળાના પ્રશ્નના ગર્ભમાં એ જ આરોપ સમાઈ રહેલો હતો એ તુરત સ્વામીજીના લક્ષમાં આવી ગયું.

પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નકાર ભણ્યાથી વધુ આગળ તેમનાથી બોલી શકાયું નહિ, પણ એએક ક્ષણ વિચાર કરીને તુરત તેમણે કહ્યું: “ બહેન ! તારા પ્રશ્નનો મર્મ હું સમજું છું. એ પ્રશ્ન તારા ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયો તેવી રીતે બીજાં ધણાંનાં ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયો હશે એમ હું અનુમાનથી કહી શકું છું, એટલે મારું કર્તવ્ય એ છે કે એ બધાંનાં ચિત્તની શંકાનું સમાધાન મારે કરવું, અને તે માટે એક જાહેર

વ્યાખ્યાન રાખવું. કેમ કિરીટલાલ, મારું કહેવું બરાબર છે ને ? ”

કિરીટને સમજાઈ મયું કે સ્વામીજી ગૂંચવણમાં પડ્યા છે, તેથી જ આ પ્રશ્નના જવાબ માટે જાહેર વ્યાખ્યાનનો વાયદો કરવા ઈચ્છે છે. તેણે જવાબ આપ્યો: “ ભલે એમ કરો.”

સ્વામીજીએ વધારે સ્પષ્ટ થવાને પૂછ્યું : “ હું કહું છું કે આ બહેને જેવું પૂછ્યું તેવો પ્રશ્ન તમારા મગજમાં ય કોઈ વાર થએલો ખરો કે નહિ ? ”

“ થએલો તો ખરો સ્વામીજી ! ” કિરીટ જવાબ આપ્યો: “ પણ એમ માનીને મનનું સમાધાન કરેલું કે શિષ્યના નિકટવર્તિત્વને કારણે સ્વાભાવિક રીતે જે મમતા ઉત્પન્ન થાય છે તેને લીધે શિષ્યની મદદગી આપને બેચેન બનાવી રહી હોવી જોઈએ.”

“ તમે તમારા પોતાના મનનું સમાધાન ગમે તે રીતે કર્યું હોય, પરંતુ હું જે માનું છું કે આ પ્રશ્ન બધાંના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયો હશે તે મારી માન્યતા તો બરાબર છે. તમે સંકોચથી જે ન પૂછી શક્યા તે એક બાલિકા પૂછી શકી. તમારા સંકોચની પાછળ કઈ લાગણી હતી ? એ જ ને કે આવો પ્રશ્ન મને દુઃખ ઊપજાવશે ? એ પ્રશ્ન મને દુઃખ ઊપજાવશે એમ તમે માન્યું કારણકે તેમાં મારી હીનતા રહેલી હોવાનું તમે જોતા હતા. હું તો આત્મકલ્યાણ માટે યોગી થયો છું, હીનતાની છૂપી અરદાસ્ત કરવા માટે નહિ. એટલે એ હીનતાનો જવાબ માંગવાનો તમને અધિકાર છે અને જવાબ આપવાની મારી ફરજ છે. એ ફરજ બજાવવાને માટે મારો અંતરાત્મા મને જે કાંઈ કહે તે હું તમને બધાંને કહેવા પ્રવૃત્ત થઉં તો તેમાં કશો વાંધો નથી.” સ્વામીજીએ સ્પષ્ટતા કરી.

કિરીટ સ્વામીજીના હૃદયની આરપાર જોઈ શક્યો કે એક અપ્રિય લાગે તેવા પ્રશ્ન ઉપર પણ સ્વામીજી સમાન ભાવથી યુક્ત દાષ્ટ કરી રહ્યા છે, અને જ્યાંસુધી એ પ્રશ્નનું જાહેર સમાધાન

કરવાની તક તેમને નહિ મળે ત્યાંસુધી તેમનું ચિત્ત શાંતિનો અનુભવ કરી શકશે નહિ.

કિરીટ જવાબ આપ્યો: “હા, વાંધો નથી. એ માટે કોઈ અનુકૂળ દિવસ નક્કી કરીને છાપામાં ખચર આપીશું તો બસ છે.”

“હા, બરાબર; હવે ખૂબ સમય થઈ ગયો એટલે જઈશું.” એમ કહી સ્વામીજી ઊઠ્યા. સાથે શિષ્યો પણ ઊઠ્યા.

નિત્યાનંદે સંભારી આપ્યું: “કિરીટલાલનો પુસ્તકસંગ્રહ બહુ સારો છે, તે જોવાની આપની ઈચ્છા હતી.....”

“હા, હા, પધારો ને!” કિરીટ બોલ્યો: “પાછળનો ખંડ મારો લાયબ્રેરી રૂમ છે.”

“ના, અત્યારે હવે નહિ. ફરી વળી કોઈ વાર વાત. અત્યારે બહુ સમય થઈ ગયો છે.” એમ કહેતા સ્વામીજી દાદર બહી જ ચાલ્યા.

▲ ▲ પ્રકરણ ૩૮

▲ મનોમંથન

એક રીતે કહીએ તો સ્વામી મધુસૂદનાનંદજીને મંગળાએ બરાબર ચપકો ચોડયો હતો. સમાન માનવપ્રેમની મોટી મોટી વાતો કરતા સ્વામીજી સંસાર ત્યજીને પણ સર્વ પ્રતિ સમાન માનવપ્રેમ રાખી શકતા નથી, શિષ્ય પ્રત્યેના પ્રેમથી મુગ્ધ દશામાં તે પોતાના ત્યાગને શરમાવે એવી વ્યાકુળતા દાખવે છે, પછી બીજાંઓ ‘સોહ’ તત્ત્વને પિછાણી કેવી રીતે માનવપ્રેમી થવાનાં હતાં? જે સંસારત્યાગી પોતે જેવું પવિત્રાચરણ આચરી શકે નહિ, તેવા આચરણનો બીજાઓને તે ઉપદેશ કરે તેનો અર્થ શો? કેવળ વાગ્મજ જ ને? આવી વિચારસરણી એ છોકરીમાં ઉત્પન્ન થઈ હશે અને તેથી જ તેણે પોતાને આવો

પ્રશ્ન પૂછ્યો હશે એમ સ્વામીજી માનતા હતા.

મધુસૂદનાનંદજીને એવી વિચારસરણી ધરાવનારી એ છોકરી ઉપર જરાય માફુ લાગ્યું નહોતું, પરંતુ પોતાની દુર્બળતાનો તેમને હવે વિચાર થતો હતો. નિત્યાનંદની માંદગીને પ્રસંગે પોતે પોતાની કેવી કેવી નિર્બળતાઓનું દર્શન કરાવ્યું હતું, તેનું તેમને અત્યારે સ્મરણ થતું હતું. વિચાર પણ થતો હતો. સૌથી પહેલાં પોતે કિરીટના ધરની બધી રસોઈ બગડાવી હતી અને પોતે ત્યાં જવાની ના કહી હતી, તે વાત તેમને પહેલાં સાલતી નહોતી, પરંતુ પાછળથી તે સાલવા લાગતાં પોતે પોતાની મેજે કિરીટને ત્યાં ગયા હતા અને તેને પોતાના સત્કારાર્થે કાંઈ ખાસ તકલીફ લેવી ન પડે તેની કાળજી રાખી હતી. પરંતુ નિત્યાનંદની માંદગી અંગે પોતાની વ્યાકુળ દશા થએલી તે વખતે તેમને એ કશું સાલ્યું નહોતું. મનની એ કેવી વિકળ દશા હશે તેનો ખ્યાલ સ્વામીજીને હવે રહીરહીને આવતો હતો.

“ નિત્યાનંદ કોણ ? એક બાળબ્રહ્મચારી, પરમ બ્રહ્મનો એક અણુ, તેના જીવન કે મરણનો અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સ્પર્શ પરમ બ્રહ્મના બીજા અણુને શામાટે થવો જોઈએ ? અને જો એવો સ્પર્શ સ્વાભાવિક હોય તો કેમ બીજાંઓનાં જીવનમરણનો અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સ્પર્શ આ મધુસૂદનાનંદને નામે ઓળખાતા બ્રહ્માણુને થતો નથી ? કયો બંધ બ્રહ્માણુઓ વચ્ચેના આ તર-તર ભાવને પેદા કરી રહ્યો છે ? નિત્યાનંદ મારો છે, અને બીજા મારા નથી એ પ્રચ્છન્ન ‘અહં’ હજી પણ તને વળગી રહ્યો છે કે શું ? નિત્યાનંદ કોઈ ધનવાનનો પુત્ર છે તેથી શું, અને સંયુક્તાનંદ મરીયતો પુત્ર છે તેથી શું ? એક શિષ્યો પર હું સમાન ભાવ રાખું છું, પરંતુ એવો જ સમાન ભાવ સર્વ માનવજગત ઉપર મને છે ખરો ? ના, ના, હું સમજું છું કે મારામાં એ સમાન ભાવ હોવો જોઈએ, છતાં એવી ઉચ્ચ દશા હજી મારામાં પ્રકટી નથી. હજી વધુ ચિંતન, વધુ જ્ઞાન,

વધુ તપશ્ચર્યાની તને જરૂર છે મધુસૂદનાનંદ ! પાછો જા, ગુરુદેવના તપોવનાશ્રમમાં પાછો જા, વધુ ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કર, તે વિના તારો ઉદ્ધાર નથી.....”

આવા વિચારોમાં જિંડા જિંડા ઊતરતા સ્વામીજીને પહેલાં તો એક વ્યાખ્યાનમાં પોતાના ચિત્તની સમતાની ઊણપ માટે પશ્ચાત્તાપ જાહેર કરવાનું મન થયું. પોતાની મોહમુગ્ધતા માટે મુમુક્ષુ જનો સમીપે ક્ષમા-પ્રાર્થના કરવી એ જ પહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત હોવાનું તેમને સમજાયું. સંસાર છોડીને વનમાં વાસ કર્યો, અનેક પ્રકારની તપશ્ચર્યાઓ કરી અને અભ્યાસ કરીને પુણ્ડળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, છતાં પોતાને હજી ઈષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ; એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના જનતાને ઉપદેશ આપવાનો પોતાને અધિકાર નથી એમ તેમને લાગ્યું.

આ ચિંતનમાં સ્વામીજી અસ્વસ્થતા અનુભવવા લાગ્યા. રાત્રે તેમને જાંઘ આવી નહિ. પરોઢમાં જ્યારે જરા આંખ મળી અને જાંઘ આવી ત્યારે તેમને કાંઈ કાંઈ સ્વપ્નો આવવા લાગ્યાં.

સ્વપ્નમાં નિત્યાનંદનું માંદગીનું ચિહ્નનું આવ્યું અને ડાકટર સાથે તેમણે લડવાડ કરી. તપોવનાશ્રમનું દર્શન થયું અને ત્યાં વસતા બ્રહ્મચારીઓને સ્વાધ્યાય કરતા જોઈ પ્રસન્નતા અનુભવી. માંધીજીને પત્ની સાથે પ્રભુપ્રાર્થનામાં એઠેલા જોયા અને તેમને હસવું આવ્યું. મંગળા આવી અને તેના વદન ઉપર રોષ જોઈને જાણે તેમને ભય લાગ્યો અને આંખ જીંદગી મઈ. ત્યારપછી તેમને ચિલકુલ જાંઘ આવી નહિ.

ખીજો દિવસ સ્વામીજીએ એકાંતમાં જ ગાળ્યો. શિષ્યોને જોઈને મોહ કે રાગ ઉત્પન્ન થાય નહિ, તેટલા માટે તેમણે નિત્યાનંદને અને સંયુક્તાનંદને પોતાની સમીપે આવવાની ના કહી અને આખો દિવસ જળપાન જ કરીને ઉપવાસ પાળ્યો.

ત્રીજો દિવસે સ્વામીજીએ મુમુક્ષુઓને દર્શન આપ્યું પરંતુ કશો

વ્યાખ્યાનપ્રસંગ હિપાડયો નહિ. મોડે મોડે કિરીટ તેમની સમીપે આવ્યો અને સ્વામીજીને જાણે ક્ષણ પડી. પેલી છોકરીના પ્રશ્નનો જે જાહેર જવાબ આપવાનું પોતે વચન આપ્યું હતું તેની ઊધરાણી કરવા જ કિરીટ આવ્યો હશે એમ તેમને લાગ્યું, એટલે તેમણે કહ્યું: “કિરીટલાલ! હજી સમય પરિપક્વ થયો નથી.”

“શામાટેનો સ્વામીજી?”

“કેમ, બૂલી ગયા? પેલી બહેને પૂછેલા પ્રશ્નનો હિતર આપવા માટેનો.”

કિરીટ સ્મિત કરીને બોલ્યો: “એ વિષે હું આપને પૂછવા નથી આવ્યો, માત્ર સહજ દર્શન કરવા જ આવ્યો છું.”

“ભલે, પણ એ ઋણ મારાથી કેમ વિસરાય?”

કિરીટ બોલ્યો: “એમાં કશું ઋણ આપે માનવાનું નથી. એ છોકરીનો પ્રશ્ન આપના દિલમાં બહુ ઊંડો ખૂંચી ગયો હોય એમ લાગે છે, પરંતુ એ તો બાળક છે. તેને દુનિયાનો અનુભવ શો?”

“એમ નહિ, કિરીટલાલ! બાળકનું પણ યુક્તિયુક્ત વચન હોય તે બોધક થઈ પડે છે. તેનો પ્રશ્ન કાંઈ બાળબુદ્ધિનો નહોતો.”

“એના પ્રશ્નનું કારણ આપ સમજી શકો તેમ નથી. એ માઆપ વિનાની છોકરી છે, માઆપના સ્નેહનો તેણે અનુભવ કર્યો નથી, એટલે નિત્યાનંદ પ્રત્યેનો આપનો પ્રેમભાવ તેને આકર્ષક લાગવાથી આવો પ્રશ્ન કર્યો હશે.” કિરીટે ખુલાસો કર્યો.

“ત્યારે એ તમારી બહેન નહિ?”

“નહિજી, એ મારાં પત્નીની બહેન છે, તેના મામાની દીકરી છે.”

“એટલે કમળાબહેનનાં મામા-મામી મૃત્યુ પામેલાં છે...”

“એમ પણ નથી. મામી મૃત્યુ પામેલાં અને મામા ઘર છોડીને તીર્થવાસી થએલા, તે વખતે આ છોકરી બહુ નાની, એટલે તેને પોતાના માતાપિતા સાંભરતાં પણ ન હોય, તો માતાપિતાનો

સ્નેહાનુભવ તો તેને ક્યાંથી સ્મરણમાં પણ હોય ? ”

“ એ છોકરીનું નામ શું ? ”

“ મંગળા.”

“ મં...મ...ળા ! ” સ્વામીજી બોલ્યા અને પછી ચૂપ બની ગયા. બે ક્ષણ એમ ને એમ બેસી રહીને તે ઊઠ્યા અને અંદરના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા, તે કેટલીય વાર સુધી પાછા ન આવ્યા, એટલે કિરીટ ઊડીને ચાલતો થયો. બીજા બકતો પણ એઠલા તે વેરાઈ ગયા.

મધુસૂદનાનંદજીને પોતાનું સંસારજીવન તે ક્ષણે યાદ આવ્યું હતું. પોતાને એક પુત્રપુત્રી હતાં, પુત્રનું નામ લુલાર્ધ ગયું હતું પરંતુ પુત્રીનું નામ મંગળા જ હતું. પત્નીના મૃત્યુ પછી વૈરાગ્યભાવ પ્રકટતાં પોતે ગૃહ છોડ્યું હતું અને સંતાનોનો ભાર ભાષ્યો ઉપર મૂક્યો હતો. માતાપિતાના સ્નેહાનુભવથી વંચિત આ મંગળા પોતાની જ પુત્રી તો નહિ હોય ?

આ પ્રશ્ન મનમાં ઉપસ્થિત થતાં સ્વામીજીની અસ્વસ્થતા વધી હતી અને તેથી જ તે બકતોની વચ્ચેથી ઊડીને ચાલ્યા ગયા હતા. રહીરહીને તેમના મનમાં થવા લાગ્યું કે કિરીટને વધુ પૂછગાછ કરીને એ છોકરી વિષે વધારે ખાતરી કરી લીધી હોત તો ઠીક હતું. પોતાના સંસારી સ્વજનો તો અમદાવાદમાં વસતાં હતાં, જ્યારે આ છોકરી પોતાની બહેનને ત્યાં વડોદરામાં રહેતી હતી. ભાષ્યોનાં કુટુંબોની રિથિતિની સ્વામીજીને કશી ખબર નહોતી, પરંતુ આ મંગળાની સાથે તેનો નાનો ભાઈ તો નહોતો. આ મંગળા જ બે પોતાની પુત્રી હોય અને તેનો નાનો ભાઈ તેની સાથે ન હોય તો કદાચ તે આળવચમાં મૃત્યુ પણ પામ્યો હોય.

સંસારનાં સ્વજનો એક પછી એક યાદ આવવા લાગતાં સ્વામીજીના મનની ચંચળતા, કુતૂહલ, જિજ્ઞાસા અને અસ્વસ્થતા વધવા લાગ્યાં. સંસારી જીવનના અનેક પૂર્વ પ્રસંગો સ્મરણમાં ઊભરાવા લાગ્યા. ઈતર પ્રસંગો તો ચિત્તપ્રદેશમાં આવ્યા અને વહી

ગયા, પરંતુ મંગળા ચિત્તમાં પુનઃ પુનઃ આવવા લાગી.

અને એક વાર તો સ્વામીજી નિવાસસ્થાનેથી એકલા વહેલા નીકળી પડીને એકાએક કિરીટને ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

યમુના રસોડામાંથી દોડી આવી અને કિરીટ સ્વામીજી સમીપે હાથ જોડીને ઉપસ્થિત થઈ ગયો. યમુનાએ આવીને કહ્યું: “સ્વામીજી! આજે તો કાંઈ ઓચિંતી કૃપા કરી.”

“હા, આજે તો મનમાં એમ જ આવ્યું કે કિરીટલાલને ત્યાં જઈ.” સ્વામીજી આસપાસ નજર કરતાં બોલ્યા.

“પણ સાથે શિષ્યો કેમ નથી?”

“શિષ્યોને સાથે નથી લાવ્યો. હું તો માત્ર પેલી બહેનની સાથે થોડી વાત કરવા જ આવ્યો છું.”

કિરીટ હસી પડ્યો અને બોલ્યો: “ઓહો! સ્વામીજી તો મંગળાને મળવા આવ્યા છે, બાબી! એના પ્રશ્ને સ્વામીજીને જાણે મોટા કરજદાર બનાવ્યા છે!”

યમુના બોલી: “મંગળા અને કમળા તો કાલ સાંજની ગાડીમાં અમદાવાદ ગયાં.”

“કેમ વારુ?”

“ઓચિંતાં જવાનું થયું. મંગળાના બાઈની વહુ એકાએક ગુજરી ગઈ અને તેના મોટા કાકાનો પત્ર આવ્યો એટલે બેઉ બહેનોને તુરત મોકલવી પડી.”

“એના મોટા કાકા અમદાવાદમાં છે? શું નામ?”

“દામોદરદાસ.”

“હી...કે.”

એમ કહેતાં જ સ્વામીજી ચડપ ઊઠ્યા. યમુના અને કિરીટ સ્વામીજીને ફળાહાર માટે રોકાવાની બહુએ વિનંતિ કરી, પણ સ્વામીજીએ તે ન સ્વીકારી.

પ્રકરણ ૩૯

મૃત્યુ પહેલાંનો પત્ર

વૃંડોદરે આવેલા દામોદરદાસના પત્ર ઉપરથી કમળા અને મંગળા બાણી ચૂક્યા હતાં કે સુસ્મિતા એકાએક મૃત્યુ પામી હતી, પરંતુ અમદાવાદ પહોંચતાં તેમણે જોયું કે વસંતબા પણ માંદગીને બિછાને પડ્યાં હતાં. દામોદરદાસે મંગળાને તુરત અમદાવાદ મોકલવા લખ્યું હતું, કમળાને આવવા લખ્યું નહોતું, છતાં કમળા પણ મામાની મૂંઝવણનો ખ્યાલ કરીને આવી હતી.

સુસ્મિતા માંદી હતી, તે પિયરમાં એ ત્રણ માસથી રહેતી હતી, પરંતુ તે એકાએક શાથી મૃત્યુ પામી તે કમળા જાણતી નહોતી. અહીં આવ્યા પછી તેણે જાણ્યું કે સુસ્મિતાએ જૂલથી પીવાની દવાને બદલે શરીરે ચોળવાની દવા પીધી હતી, તેથી તેના શરીરમાં ઝેર પ્રસરી ગયું હતું અને તે એક જ રાતમાં મૃત્યુ પામી હતી. જે રાત્રે તે મૃત્યુ પામી હતી તે દિવસે જ દામોદરદાસ તેને મળવા ગએલા, તે વખતે તે કાંઈ બહુ માંદી નહોતી; એટલે તે જૂલથી પીવાએલી દવાને કારણે જ મૃત્યુ પામી હતી તે વિષે ઘરમાં કાંઈને શંકા નહોતી.

પરંતુ લોકો કાંઈ કાંઈ વાતો કરતા હતા. સુવદન અને સુસ્મિતા વચ્ચે અણુબનાવ હતો, તેથી તે પિયરમાં જઈને રહી હતી; જે દિવસે દામોદરદાસ સુસ્મિતાને મળવા ગએલા તે દિવસે જ દામોદરદાસ ગયા પછી સુસ્મિતા અને તેની ભાભી વચ્ચે તકરાર થઈ હતી એ પડોશીઓ જાણતાં હતાં, અને પછી તેણે મરવાનો જ જાણે નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ પોતાના સસરા જોગો એક પત્ર લખીને ઓસીકે મૂક્યો હતો તથા પોતે ઝેરી દવા પીને સૂઈ ગઈ હતી ! પત્ર લખી રાખવાનો સુસ્મિતાનો આશય મરણને સ્વેચ્છાપૂર્વક નોતરવા સિવાય બીજો કશો હોઈ શકે નહિ એમ કેટલાકો માનતા હતા.

દામોદરદાસને કાને આ બોકવાયકા અથડાતી હતી અને સુસ્મિતાના મૃત્યુના આઘાતથી ઊપજેલી તેમની વેદનામાં વધારો થઈ રહ્યો હતો. વસંતબા પણ સુસ્મિતાના મૃત્યુના આઘાતથી જ જાણે હતઅલ બની ગયાં હોય તેમ બે દિવસથી ખાટલે પડ્યાં હતાં અને કશું ખાતાં-પીતાં નહોતાં.

સુસ્મિતાને ઓસીકેથી નીકળેલું બંધ પરબીડિયું સુસ્મિતાના પિતાએ દામોદરદાસને સોંપ્યું હતું, તે તેમણે તુરત જ ફેડીને વાંચ્યું હતું પણ બીજા કોઇને વાંચવા આપ્યું નહોતું, તેથી પણ સુસ્મિતાએ આત્મહત્યા કરી હોવાની બોકોની વાતને જાણે ટેકા મળી રહ્યો હતો.

આખા ઘરમાં ગમગીની પ્રસરી ગઈ હતી. રડવા-કૂટવાના બોકાચારને તો દામોદરદાસે તિલાંજલિ આપી હતી, પરંતુ સુસ્મિતાનાં નમાયાં બનેલાં બાળકોને જોઈને દુઃસ્મનને પણ રડવું આવ્યા વિના રહેતું નહિ. સુવદન તો ફરીથી પરણશે પણ એ બિચારાં નમાયાં બાળકોનું શું? એ બાળકોને વહાલથી ઉછેરે એવી નવી મા એમને મળશે કે નહિ તે તો કોણ કહી શકે?

સુવદન પોતાના ચોરડામાં પુરાઈ રહેતો હતો અને નોકરી પર જતો નહિ. તેના દિલ પર પણ આઘાતજ થયો હોય ને? પડોશીઓ કહેતાં કે સુવદન એકલો બેઠો રડ્યાં કરતો હતો.

રાત્રે બધાં સૂઈ ગયાં ત્યારે કમળા દામોદરદાસના ખંડમાં આવી. એક બાળુએ વસંતબાનો માંદગીનો ખાટલો હતો, બીજી બાળુએ સુસ્મિતાના બાબાનું પારણું હતું, વચ્ચે દામોદરદાસની પથારી હતી. દામોદરદાસ પથારી પર બેઠા હતા અને હવે સૂવાની જ તૈયારી કરતા હતા ત્યાં તેમણે કમળાને આવેલી જોઈને કહ્યું : “ આવ બહેન ! આવ, મેં તો તને નહોતી બોલાવી, પણ તું આવી તે મને ગમ્યું. ”

“ તો મને કેમ આવવા ન લખ્યું અને મંગળાને જ મોકલવા લખ્યું ? ”

“જો કમળા ! તારી મામી માંદાં છે, આ બાબાને કાંઈ બળવે તેમ નથી, એટલે મારા મનમાં આવ્યું કે જો મંગળા અહીં હોય તો તેને રાખે; પણ પછી મને પરતાવો થયો. બિચારી મંગળાનું બહુતર છોડાવવું એ મને ગમ્યું નહિ.” દામોદરદાસે કહ્યું.

“મંગળાને બહુવાનો તો ઉમંગ છે, પરન્તુ તમે કહેશો તો તે બહુવાનું છોડીને બાબાને ને બેબીને રાખવા-ઉછેરવાની ના નહિ કહે.” કમળાએ કહ્યું.

“પણ મારે તેનું બહુતર નથી છોડાવવું. હું પોતે જ બાળકોના ઉછેર માટેની કાંઈ જોઠવણ કરી લઉંશ.”

“મામા ! બોકો તો સુસ્મિતા સંબંધે કાંઈ કાંઈ વાતો કરે છે, એમાં સાચું શું અને ખોટું શું ?”

“જો બહેન ! બોકો તો ગમે તેમ બોલે, પણ સુસ્મિતાએ આપઘાત નથી કર્યો એ વાત ચોક્કસ છે. તને તો તારા મામાના શબ્દો પર વિશ્વાસ છે ને ?”

“હા, પણ બોકોને શંકા પડે તેવાં કારણો તો છે.”

“હા છે, હું તેની ક્યાં ના પાડું છું ? પણ એ બિચારીનું મૃત્યુ આમ શંકાસ્પદ રીતે થવાનું તેના ભાગ્યમાં માંડ્યું હશે, નહિ તો તે મૃત્યુ સુધી અવાચક ન રહી હોત. તેની માંદગીની તેના ભાઈઓને ખબર પડી છેક પરોઢમાં. હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ત્યારે વિનોદરાય ડાકટરે તેને ઈન્જેક્શનો આપી ઝેર ઉતારવા ખૂબ મહેનત કરેલી, પરન્તુ ઝેર ખૂબ વ્યાપી ગયેલું એટલે ન તો તેનાથી આંખ ઉઘાડી શકાઈ કે ન કશું બોલાયું. વિનોદરાયની જ દવા તે બેતી હતી અને ઝેરનું કારણ એમણે વિનાવિલંબે શોધી કાઢ્યું હતું, એટલે ખબર પડ્યા પછી બહુ નકામો વખત પણ નીકળી ગયો નહોતો. પરન્તુ તે કશું બોલી શકી નહિ, નહિતો બોકોને બળતી શંકાઓ ઉઠાવવાનું કારણ રહેત નહિ.”

“કહે છે કે સુસ્મિતાએ તમારા સરનામા સાથેનો કાગળ લખી રાખેલો.”

“હા, તે કાગળ મારી પાસે છે. હું તેજ દિવસે તેની પાસે ગએલો અને મેં ફેટલીક વાતો પૂછેલી પણ તે ખુલ્લા દિલથી વાત કરી શકી નહોતી, એટલે તેણે પત્ર લખીને ટપાલમાં નાંખવાના વિચારથી જ તે તૈયાર કરેલો. ઝેર પીવું છે માટે છેલ્લો પત્ર લખી નાંખું એમ તેના મનમાં બિલકુલ નહોતું.”

“ભાઈ અને સુસ્મિતા વચ્ચે કાંઈ તકરાર ચાલતી હતી એ વાત ખરી?”

“હા, વાત તો ખરી, અને તેજ કારણે તે પિયર રહેતી હતી અને હું તેની તકરારનું કારણ જાણી ઘેર આવવા કહેવા ગયો હતો. એ તકરાર જ તેના મનની માંદગીનું કારણ હતું અને પછી તો શરીર પર અસર થાય જ ને.”

“પછી તમારા જાણવામાં બધું આવેલું? ભાઈ શું કહે છે? સુસ્મિતાના પત્રમાં બધો ખુલાસો હશે ને?”

“ફેટલોક ખુલાસો પત્રમાં છે. એહ વચ્ચેની તકરારના મૂળમાં પેલી તારિકા છે. તારિકા અને સુવદનનો પરિચય સુસ્મિતાને ગમતો નહોતો અને સુવદન પરિચય છોડતો નહોતો, તેમાંથી તકરારની આગ સળગી. સુસ્મિતા મેં ધાર્યા કરતાં વધુ લાગણીશીલ હશે એમ તેનો છેલ્લો પત્ર વાંચતાં મને સમજાયું છે. બાકી તેને આપઘાત કરવો પડે એવું કશું કારણ મને દેખાયું નથી—લોકો ભલે ગમે તેવી વાતો કરે.”

કમળા સંકોચાતી બોલી : “મામા ! મને એ પત્ર વાંચવા ન આપો?”

“તારે વાંચવો છે? ભલે તું વાંચ.” દામોદરદાસે પેટીમાંથી સુસ્મિતાનો પત્ર કાઢીને તેના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું : “મેં કોઈને એ પત્ર વાંચવા આપ્યો નથી. ઘરનાં પણ કોઈ જાણતાં નથી કે

તેમાં શું લખ્યું છે. એથી એક રીતે બોકવાયકાને ટેકા મળે છે તે હું જાણું છું, પરન્તુ બોકો તો એ દિવસ વાતો કરીને ચૂપ થઈ જશે, એટલે મેં બોકનિંદાની પરવા કરી નથી.”

કમળાએ પત્ર લઈને ઉખાળી વાંચવા માંડ્યો :

“પૂજ્ય પિતા તુલ્ય સસરાજી તથા માતા તુલ્ય સાસુજીની પવિત્ર સેવામાં; લી. આપની પુત્રી સુસ્મિતાના પ્રણામ. આપની સમક્ષ હું મારું દિલ ખોલી શકી નથી તેથી મને ક્ષમા કરશો. આ પત્રમાં હું દિલ ખોલીને લખવું કરવા યત્ન કરું છું, પરન્તુ વડીલોની સમક્ષ એમ કરતાં જે સંકોચ થાય તેને લીધે હું પૂરી વાત ન કરી શકું તો મને ક્ષમા કરશો.

“મારા પતિએ આપને ઘરમાં પાંચસો રૂપિયા કરજ કરીને લાવી આપ્યા અને એ રીતે ઘર ઉપરનો કરજનો ભાર એટલે જોડો કર્યો એ વાત મને કોઈ એ કહેલી નહિ; કમળા બહેનના મારા પરના પત્ર ઉપરથી તે મેં જાણ્યું. કરજ જોડું થયું તેથી મને સંતોષ તો થયો છે, પરન્તુ એ વાત તેમણે મારાથી છુપાવી રાખી એ મને ગમ્યું નહિ. છુપાવવાનું કારણ મને પછીથી સમજાયું છે કે એ રૂપિયા તેમણે તારિકા પાસેથી ઉછીના લીધેલા, અને તારિકાના ઉપકારના જોગ તજે મારા પતિ દબાવવા રહે એ વાત મને ગમતી નહોતી. તારિકા સાથેનો વધુ પડતો પરિચય મને અણગમતો હતો, તેમાં વળી તેમણે તેનો ઉપકાર વહોર્યો એ વધુ અણગમતી વાત તેમણે મારાથી છાની રાખી, તેનું મને દુઃખ થયું.

“અમે સોસાયટીનું ઘર કાઢી નાંખીને ઘેર રહેવા આવ્યાં તેનું ખરું કારણ તારિકાનો પરિચય બંધ કરવાનું જ છે. પાંચસો રૂપિયાનું તેનું કરજ એકદમ ફેડી નાંખવાને હું અધીરી થઈ ગઈ. જો તેમ ન કરું તો દર મહિને તેને પચાસ રૂપિયા આપવા જવા પડે અને એ નિમિત્તે પણ મારા પતિ અને તારિકાની મુલાકાત ચાલ્યાં કરે. વધુ નહિ તો દસ-બાર મહિના તો ચાલે જ, એ વાત મને ખૂબ સાલવા લાગી.

“આ કારણે મેં એક સાહસ કર્યું. એ સાહસની વાત મેં આજસુધી કોઇને કહી નથી, મારા પતિને પણ મેં કહી નથી અને તે માટે મેં કડવાં વેણુ સાંભળ્યાં છે. આપને મોઢે પણ એ વાત હું કહી શકી નહિ તેથી પત્રમાં લખું છું. મેં મારા પિયરની ચાર બંગડીઓ મારી જાતે ચોકસીપગરમાં જાંધને વેચી નાંખી છે અને તેના આવેલા રૂપિયા તારિકાના પિતાને હું હાથોહાથ આપી આવી છું. આપવા ગર્ભ ત્યારે મારા દુઃખ અને આશ્ચર્યની વચ્ચે ત્યાં તારિકા અને મારા પતિ હતા. જે પરિચય બંધ થએલો જોવા હું ઈચ્છતી હતી, તે પરિચય આલ્યા કરતો હતો; મારી જાણમાં ન આવે એવી રીતે તેઓ મળતાં હતાં; જે માટે એ કરજ હું એકીસામટું પતાવી દેવા માટે ગર્ભ તે મારો હેતુ પાર પડશે નહિ એમ જાણીને મારા મનો-દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ અને હું નિગરા થઈ ગઈ.

“બંગડીઓ વેચી નાંખી છે એ વાત તમે કોઈને જાણવા દેશો નહિ, મારાં બાઈઓ-ભોજાઈઓથી તો તે વાત છાની જ રહે તેમ કરશો, નહિતો પિયરમાં પણ મારે માટે આશરાનું સ્થાન નહિ રહે. આ જ કારણે આ રૂપિયા મેં ક્યાંથી મેળવ્યા એ વાત મેં કોઈને કહી નહિ, પરન્તુ આપને તો તે કહેવી જ જોઈએ એમ સમજીને મારું એ સાહસ-એક આખરુદાર કુળવધૂએ ન કરવું ઘટે એ કાર્ય હું આપની સમક્ષ ખુલ્લું કરું છું. એવડી મોટી રકમ હું ખીજી કોઈ રીતે મેળવી શકું તેમ ન હોઈને અને હું મુંઝાયલી રહેતી હોઈને મેં એ કાર્ય કર્યું છે, જે માટે મને માફી આપશો.

“આટલું લખીને પણ હું મારા મનના સંતાપની બધી વાત આપને કહી શકી નથી. મારા પતિ મારી તબિયતની ખબર કાઢવા આવ્યા હતા, પરન્તુ મેં તેમનામાં મારા પ્રત્યેની આગલી મમતા જોઈ નહિ, એટલે ઘેર આવવાની ઈચ્છા મને થઈ નહિ. અહીં હું માંદી રહું છું, મનનું દુઃખ જીલવાને પોળનાં છોકરાંઓને એકઠાં કરી તેમને બણાવી માંડમાંડ દિવસ પૂરા કરું છું, પરન્તુ મારા પોતાના

માણસની મીઠી નજરને અભાવે હું ઘેર આવીને શું કરું? તમારા મનમાં મારી હઠીલાઈ કે એવકૂશી વસતી હશે, પરંતુ મારું મન કોઈ એવા પ્રકારનું ઘડાયું છે કે અપમાન કે અવગણના થાય ત્યાં હું ક્ષણભર પણ રહી શકતી નથી. પિયરનાં સ્વજનોને હું ઓળખું છું, હું અહીંય લાંબો વખત નિરાંતે નહિ રહી શકું એમ માનું છું, પરંતુ સાવચેતી રાખવાથી આજસુધી તો નબ્તું છે; આગળ ઉપર વળી ને થાય તે ખરું.

“અસ, અત્યારે તો મારે આપને આથી વધારે કશું લખવું કે કહેવું નથી. દિલ હળવું કરવા આટલું લખ્યું પણ તે હળવું થયું નહિ, ઊલટું જાણે તન-મનને થાક લાગ્યો હોય એમ થાય છે. આપ વડીલ છો, આ પત્ર કોણ ન વાંચે અને કોણ વાંચે એ આપ નક્કી કરજો. હી. આપની પુત્રી સુસ્મિતાના પ્રણામ સ્વીકારશો.”

પ્રકરણ ૪૦

સુવદનનાં આંસુ

પુત્ર વાંચી રહેતાં કમળાની આંખમાંથી દડદડ કરતી અશ્રુધારા સરી પડી અને તે હીઝકવા લાગી.

દામોદરદાસ અત્યારસુધી હૈયાને કઠણ કરીને રહ્યા હતા. પોતાના ઘરની એક ઉત્તમ ગુણોપેત કુળવધૂનું ઓચિંતું અવસાન થાય, તેની પાછળ કાંઈ કાંઈ લોકવાયકાઓ ઊડે અને તેથી પોતે કલંકિત થાય, પુત્રવધૂ પોતાના પતિ તરફના દુઃખથી હીજરાતી પિયરમાં રહે અને ત્યાં જ તેનું અકાળ મૃત્યુ થવા પામે, એ બધી વાતો એવી હતી કે કોઈ પણ કુટુંબના વડીલનું હૃદય ચિરાઈ ગયા વિના રહે નહિ, તે પોતાના સ્વભાવની સમતા ગુમાવ્યા વિના રહે નહિ; પરંતુ દામોદરદાસ સુસ્મિતાના મૃત્યુ પછી એવી માનસિક દૃઢતા દાખવીને

સમય ગાળતા હતા કે આ કારમા પ્રસંગથી જીવજતી ગ્લાનિ ધરમાંનાં માણસોને અસર કરવા પામે નહિ. તેમ છતાં વસંતબાના હૈયા ઉપર સખ્ત આઘાત થયો હતો એમ દામોદરદાસ જોઈ શકતા હતા, અને એ આઘાતની અસર વ્યાપક ન અને તેની કાળજી રાખી રહ્યા હતા. કમળાની આંખોમાંથી આંસુ સરી પડતાં દામોદરદાસની અત્યાર-સુધીની દૃઢતા જાણે ખૂટી ગઈ હોય તેવી તેમના મન ઉપર અસર થઈ. તેમની આંખોમાં પણ આંસુ ચમક્યાં અને આંસુભરી આંખે તેમણે કમળાને કહ્યું: “કમળા, કમળા! આ શું? એમ રડવાથી કાંઈ હવે વળવાનું છે? બિચારી સુસ્મિતાના આત્માને તો હવે શાન્તિ મળે એવી રીતે તારે પ્રભુને પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. મનને દૃઢ રાખ, જો! હવે તો આપણે તેનાં બચ્ચાંને પાંખમાં ધાલી હૈંફ આપવાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું છે.”

દામોદરદાસ આમ એક બાળુએ કમળાને આંસુ નહિ પાડવાની શિખામણ આપી રહ્યા હતા, પરંતુ બીજી બાળુએ તેમની જ આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. વસંતબાએ બિછાને પડ્યાં પડ્યાં આછા અજવાળામાં સ્વામીની આંસુભરી આંખો જોઈ નહિ, પરંતુ કમળાના હીબકાટ તો તેમને કાને પડ્યા અને તે મૂઝું રુદન કરી રહ્યાં.

કમળા ગળગળે સ્વરે બોલી: “મામા! સુસ્મિતા તમારા ઘરની લક્ષ્મી હતી હોં! આ તેના પત્રમાંથી જ તેના ગુણોની સુવાસ પમરી રહી છે. કોઈને પણ જાણુવા દીધા વિના, કોઈને પણ દુઃખનું કારણ જીવજીવ્યા વિના, તેણે પોતાના મનથી કેટલું દુઃખ વેડ્યું હશે તે આ કાગળમાંથી જણાય છે. મને તો મનમાં રહીરહીને એવું થાય છે કે સુવદનભાઈ શું આવા છે?”

“સુવદનનો વાંક તો હું જોઉં છું, પરંતુ તેના વાંકની જે અસર સુસ્મિતાના મન પર થઈ હશે તે મને વધુપડતી ગંભીર લાગે છે. તેની લાગણીશીલતાના અતિરેકે તેને વધારે દુઃખી કરી હોય એમ મને લાગે છે.”

“ના, મામા ! ના ! એમ ન હોય. તેણે દિલ ખોલીને હજી પૂરી વાત ક્યાં કરી છે ? આ પત્ર ઉપરથી શું તમને નથી લાગતું કે તેણે કેટલુંક કહ્યું હોવા છતાં હજી ઘણુંય છુપાવ્યું છે ? ગંભીર કારણ વિના ગંભીર માનસિક યાતના વેઠે એવી સુસ્મિતા કાંઈ મૂર્ખ નહોતી. પણ હવે તો એ બિચારી ગઈ અને આપણને અંધારામાં અથડાતાં છોડીને વિદાય થઈ ! મામા ! મને તો એ વાતનું દુઃખ થાય છે કે સુસ્મિતાને મેં એક પત્ર લખેલો તે પત્ર તેમની વચ્ચે તૂટ પડાવવાના નિમિત્તરૂપ બન્યો.....” એટલું બોલતાં કમળાની આંખોમાં ફરી આંસુ ધસી આવ્યાં.

“એમાં તું શું કરે કમળા ? તારે કાંઈ થોડી જ બેઠ વચ્ચે તૂટ પડાવવી હતી ?”

“મામા !” કમળાએ આંખો લૂછતાં પૂછ્યું : “એ તારિકા આપણી ન્યાતની છે ? કહે છે કે બી. એ. થએલી છે, એ સાચું ?”

“હા, તે આપણી ન્યાતની ટ્રેન્યુએટ છોકરી છે, અને સુવદનને માટે તેનું પણ કહેણ હતું, પરંતુ તેની પસંદગી સુસ્મિતા પર જિતેલી. પછી સુસ્મિતા તથા સુવદન સોસાયટીમાં રહેવા ગયાં ત્યારે તારિકા સાથેની જૂની ઓળખાણ તાજી થઈ હશે, પરિચય વધ્યો હશે અને તેથી સુસ્મિતાને માફ લાગતું હશે એમ હું અનુમાન કરું છું. બાકી સુવદન અવિચારી છોકરો છે, એમ તો હું નથી માનતો, કમળા !”

કમળા મૂગી રહી, થોડી વાર વિચારગ્રસ્ત બેસી રહી અને પછી નિઃશ્વાસ નાંખીને મામા પાસેથી ચાલી ગઈ.

બીજે દિવસે સવારમાં તે ચાહતો પ્યાલો લઈને સુવદનને આપવા ચાલી. સુવદન દાંતણુપાણી કરીને પોતાના ઓરડામાં પાછો પુરાઈ ગયો હતો, એટલે કમળાએ હાક મારીને બારણું ઊઘડાવ્યું. ચાહતા પ્યાલા સાથે ઓરડામાં દાખલ થતાં તેણે બેયું કે સુવદન સુસ્મિતાના કબાટમાંથી કાઢેલાં જૂનાં કાગળપત્રોનો પથારો કરીને બેઠો હતો.

ચાહનો પ્યાલો સુવદનની સમીપે મૂકતાં કમળાએ પૂછ્યું: “ શું તપાસો છો, બાઈ? ”

“ કશું જ ખાસ નહિ. હવે મારે નસીએ આ બધાં સંભારણું જોવાનું અને રડવાનું જ રહ્યું છે ને ! ” એમ બોલતાં સુવદને ચાહનો પ્યાલો હાથમાં લઈ પીવા માંડ્યો.

કમળાએ જોયું કે સુસ્મિતાએ વહાલાં કરીને જાળવી રાખેલાં એ બધાં સુવદનનાં પત્રો અને ચીઠીઓ હતાં.

“ એ બધાંનું હવે શું કરશો બાઈ ? ”

“ હું એ જ વિચારું છું કે હવે આ બધાં પત્રોને જાળવી રાખું કે તેનો નાશ કરી નાંખું ? જો જાળવી રાખીશ તો એ પત્રો જ્યારે જ્યારે નજરે પડશે ત્યારે ત્યારે રડવું આવ્યા વિના રહેવાનું નથી : દુઃખને ભૂલવાનો માર્ગ તો એનો નાશ કરી નાંખવામાં રહેલો છે, નહિ કમળા ? ” સુવદને ચાહનો ઘૂંટ પીને કમળા સામે જોયું.

“ હું કહું છું કે જાળવી રાખો તો વધારે સારું. મને તો એમ લાગે છે કે સુસ્મિતા જીવતી હતી તે વખતે જ તમે આ બધાં પત્રો-ચીઠીઓ કાઢીને વાંચ્યા હોત તો વધારે ઠીક હતું. ”

“ કેમ વારુ ? ”

“ આ સંભારણું અત્યાર કરતાં તે વખતે વધારે ઉપયોગી હતાં, બાઈ ! ”

સુવદન મૂગો રહીને કમળા તરફ પૃચ્છક દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો.

“ મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે વખતે સુસ્મિતા ઉપરથી તમારો પ્રેમ ઊડી ગયો હતો, તે વખતે આ તમારા જ પ્રેમભર્યા પત્રો તમે વાંચી જોયા હોત તો તમને પસ્તાવો થાત અને તેનું પરિણામ કદાચ વધારે સારું આવત. ”

“ કોણ કહે છે કે સુસ્મિતા ઉપરથી મારો પ્રેમ ઊડી ગયો હતો ? તારા કથનનો મર્મ તો એવો લાગે છે કે જાણે મારે વાંકે જ સુસ્મિતાનું મૃત્યું થયું, નહિ ? ” સુવદને કાંઈક રોષમાં પૂછ્યું.

“ તમારા વાંકે સુસ્મિતાનું મૃત્યુ થયું એમ તો હું નથી કહેતી, પણ તમારા વાંકે તે નિરાશ થઇને પિયરમાં જઈ રહી હતી એ તો ખરું.”

“ કમળા ! તને બધી વાતની ખબર નથી એટલે જ તું આમ બોલે છે. મરણ પામેલા માણસના વાંકો કહી બતાવવા હું નથી ઇચ્છતો.”

“ અહીં આવ્યા પછી મેં ઘણી માહિતી મેળવી છે; અને હું કહું છું તે ખરાબ છે. મને દુઃખ તો એ વાતનું થાય છે કે સુસ્મિતા જીવ આપીને છૂટી ગઈ, તોય તમને તેના વાંકની વાત સૂઝે છે અને તમારા વાંક માટે જરાય પરતાવો થતો નથી.”

“ પરતાવો તો હવે થાય છે જ કે મેં પાંચસો રૂપિયાની વાત ઉપર પડેા ઢાંકી દીધો હોત તો અમારી વચ્ચે કડવાં વેણની આપ-લે થાત નહિ. પરંતુ એ બાબતનો સુસ્મિતાનો જવાબ એવો હતો કે જે સાંભળીને મારી જગ્યાએ તું હોય તોય ઉશ્કેરાઈ જાય.”

“ પાંચસો રૂપિયાની વાતને તમે આગળ મૂકો છો પણ તારિકા સાથેના પરિચય બાબતની વાત તમે કેમ બાજુએ મૂકો છો ? આ બધી મ્હોંકાણુ જ તેની છે.” કમળાએ ગંભીર બનીને કહ્યું.

“ તારિકા સાથેનો પરિચય ? એ પરિચય કાંઈ નવો નથી. અમે બધાં કોલેજમાં સાથે બણતાં તે વખતનો પરિચય હતો; સોસાયટીમાં રહેવા ગયા પછી એ પરિચય જરા વધ્યો હતો એ ખરું, પરંતુ એથી મેં શો મોટો અપરાધ કરી નાંખ્યો તે મને સમજતું નથી.”

“ સુસ્મિતા જીવતી હતી ત્યારે તમે તેને પૂછ્યું હોત તો તે બધું સમજાવત. બાકી એ પરિચય છોડાવવા સુસ્મિતાએ કેટલું-કેટલું કર્યું, છતાં તમે પરિચય ન જ છોડ્યો અને સુસ્મિતા તમને છોડીને પિયર ચાલી ગઈ તોય તમને બાન ન આવ્યું, તે બધો ઇતિહાસ તો હવે હું બહુ ચૂકી છું....તમે મને પૂછો છો કે તમે શો મોટો અપરાધ કરી નાંખ્યો તેના જવાબ હું શો આપું ? એનો જવાબ તો મરનારી આપી શકત.”

કમળાના સ્વરમાં ધુંટાતો રોષ સુવદન કળી ગયો. આ બધું કમળાએ શી રીતે જાણ્યું તે પણ તેના મનનો એક કોપડો થઈ પડ્યો. તે કશે જવાબ આપી શક્યો નહિ, પરન્તુ કમળાના કપ-કાની અસરથી તત્કાળ તો તેની આંખો ભીંજઈ ગઈ અને તે નીચું જોઈને મૂગા બેસી રહ્યો.

સુવદનનાં આંસુને પસ્તાવાનાં આંસુ માનીને કમળા બોલી : “હવે પસ્તાઈને આંસુ પાડો તો તેથી કશું વળે તેમ નથી. પસ્તાવાનો સમય હતો તે તો તમે પત્નીની અવગણના કરવામાં ગુમાવ્યો છો. તે બિચારી ગઈ; હવે તો તારિકાને જ પરણીને સુખી થાઓ, એટલે બીજી કોઈ બિચારી છોકરીને સુસ્મિતાની પેડે રડવાનો વખત ન આવે!”

એમ બોલતી કમળા સુવદનના જવાબની ય અપેક્ષા રાખ્યા વિના ચાલી ગઈ.

સુવદને આંખો લૂછીને બારણું આધું ઢેલી પાથરેલા કાગળપત્રો એકઠા કરી તે પાછા કબાટમાં મૂક્યા.

કમળાના શબ્દો ઉપર વિચાર કરતો તે પોતાના ખંડમાં જ બેસી રહ્યો. તેણે અનુમાન કર્યું કે સુસ્મિતાનો જે છેલ્લો પત્ર પિતાજીએ કોઈને વાંચવા આપ્યો નહોતો તે તેમણે કમળાને વાંચવા આપ્યો હોવો જોઈ એ અને તેમાં સુસ્મિતાએ પોતાનું દિલ ખુલ્લું કરીને બધી વાતો લખી નાંખી હોવી જોઈ એ; તેમ ન હોય તો કમળા પોતાના ‘અપરાધ’ ની વાત મોઢમ રીતે પણ ન ઉચ્ચારી શકે.

તારિકાને પરણી શેવાની વાત પણ કમળા બોલી હતી. પોતે એક વાર રોષમાં સુસ્મિતાને જે કહેલું તે જ વાતનો પડઘો કમળાના શબ્દોમાં પડ્યો હતો, તો એ વાત પણ સુસ્મિતાએ પોતાના પત્રમાં લખી જ હશે ને !

તારિકાના આકર્ષણે પોતાને બૂલ ખવડાવી હતી છતાં સુસ્મિતાનો પોતાનો પોતાની ઉપર તો સાચો જ પ્રેમ હતો જેની અવગણના

કરવામાં પોતે તેને અન્યાય કર્યો હતો એ વાત તેનું દિલ હવે કબૂલ કરતું હતું. માણસ જીવનમાંથી ખોવાઇ જાય એટલે તેના ગુણોને સંભારીને રડવું અને તે વખતે સ્વદોષની નિંદા કરવી એ તો જનતાનો સ્વભાવ જ છે ને !

જ્યાંસુધી પોતાના દોષો વડીલોથી છૂપા હતા, ત્યાંસુધી જળવાઇ રહેલા સ્વભાને પ્રેરેલું ધૈર્ય સુવદનમાં હતું. કમળાના શબ્દોએ તેના એ ધૈર્યમાં કાણું પાડ્યું હતું. માતા-પિતા સમક્ષ હવે પોતાના છૂપા દોષો ખુલ્લા પડી જવાનો વિચાર આવતાં તેનું ધૈર્ય હણાવા લાગ્યું હતું. સ્વભાનભંગની કલ્પના શરમને જમાડી રહી હતી. પિતાને મ્હોં ખતાવતાં તેને હવે સંકોચ ઊપજવા લાગ્યો હતો.

મનની એ ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિમાં સુવદનને સાચું રડવું આવ્યું અને તેની આંખોમાંથી આંસુ વહી નીકળ્યાં.

એકાએક આરણું ઊઘડતું હોવાનો અવાજ થતાં સુવદનની દષ્ટિ તે બણી ખેંચાઈ. તેણે પિતાજીને જોયા અને તે થથરી ગયો. તેણે ઉતાવળે આંસુ લૂછ્યાં પરન્તુ દામોદરદાસના જેવામાં તે આવી ગયા વિના રહ્યાં નહિ.

પ્રકરણ ૪૧

સુવદનનો ઉત્સાહ

સુસ્મિતાના પત્રના રહસ્યમાં રહેલી જે ગંભીરતા દામોદરદાસના ખ્યાલમાં આવી શકી નહોતી તે ગંભીરતા વિષે કમળાએ કરેલા ઇશારા પછી દામોદરદાસ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા હતા. તારિકા સાથેના સુવદનના વધારે પડતા પરિચયનો જે અર્થ દામોદરદાસ નહોતા કરી શક્યા તે અર્થ કમળા કરતી હતી. દામોદરદાસ માનતા હતા કે સુવદન એવો અવિચારી છોકરો નહોતો કે તે તારિકા

સાથેના પરિચયને પરિણામે આડે માર્ગે ગયો હોય; કમળાનું સ્ત્રીહૃદય માનતું હતું કે સુસ્મિતાએ ભલે સ્પષ્ટ રીતે ન કહ્યું, છતાં તેણે જે દુઃખ વેઠ્યું હતું તે સુવદનના ગંભીર અપરાધના જ આધાતને પરિણામે હોવું જોઈએ. લાંબો વિચાર કરવા છતાં દામોદરદાસને કમળાની માન્યતા ખરી લાગતી નહોતી, તોપણ તેમનું મન હયમચી ગયું તો હતું જ. પુત્ર ઉપરની પોતાની નૈસર્ગિક વત્સલતા કદાચ પક્ષપાત કરી રહી હોય એવી શંકા પણ તેમના મનમાં જન્મી હતી.

રાત્રિ તેમણે એ જ વિચારમાં ગાળા હતી. જૂના વિચારના જે પ્રોટો માનતા કે અગ્નિના સ્પર્શથી ઘી પીગળે જ છે તેમ જુવાન છોકરીઓના સંપર્કથી જુવાનોનાં વાસનાક્ષોદ્રુપ ચિત્તો કુમાર્ગે જ વળે છે, તેથી તેવા સંપર્કથી યુવાનો અને યુવતીઓને હમેશાં દૂર રાખવાં એ જ સામાજિક નીતિ જળવવાનો માર્ગ છે અને તેથી શાળા-કોલેજોમાંના સહશિક્ષણનો પણ વિરોધ કરતા હતા, તેવા પ્રોટોમાંના દામોદરદાસ નહોતા. આવા સંપર્કો જ્યાં જ્યાં નજરે પડે ત્યાં ત્યાં અનીતિના જ ભભરા ચડેલા જોનારાઓને તે પૂર્વગ્રહદૂષિત માનસવાળા માનતા. આવો સંપર્ક હવે એટલો વધી ગયો હતો કે તેમાં યુવાન માનસની કુતૂહલવૃત્તિ બહુ રહી નહોતી, અને જ્યાં કુતૂહલવૃત્તિ દૂર થએલી હોય છે ત્યાં તેવા સંપર્કો એવા સ્વાભાવિક બને છે કે તેમાં જવલ્લે જ વિકૃતિને અવકાશ રહે છે એવી માન્યતાવાળા દામોદરદાસનું મન માની શકતું નહોતું કે તારિકા અને સુવદનનો પરિચય અનિષ્ટતામાં પરિણમ્યો હોય. તેમાં સુસ્મિતાની સ્ત્રીસ્વાભાવિક અસૂયાએ જ અનિષ્ટતા જોઈ હશે એમ માનીને તેમણે એ પરિચયમાં કોઈ જાતનું ગંભીર દૂષણ કલ્પ્યું નહોતું. અત્યારે હયમચી ગયેલા તેમના મનને હવે એ દૂષણ સંબંધે સંકલ્પ-વિકલ્પ થયા કરતા હતા.

કદાચ સુવદન કુમાર્ગે ગયો હોય અને કમળા કહેતી હતી તેમ એ જ ગંભીર વેદનાએ સુસ્મિતાના હૃદય ઉપર ભયંકર આધાત

કયો હોય એ વાત સાચી હોય તો? તો પોતે શું કરવું? સુવદનને સ્પષ્ટ રીતે પૂછીને ખુલાસો માંગવો? તે પૂરતો ખુલાસો કરે ખરો? ઊલટ તપાસમાં તે પકડાઈ જાય અને તેનો અપરાધ નક્કી થાય તો શું કરવું? તેને ઠપકો આપવો? ફજેત કરવો? ઘરમાંથી કાઢી મૂકવો? એમ હડધૂત કરવાથી તે સ્નાનમાં આવીને સદાયરણી બને ખરો? તેને કેવા પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું? તેના ભવિષ્યના વર્તન ઉપર કેવા પ્રકારના અંકુશો મૂકવા? તેનું ફરીથી લગ્ન કરવાનો સમય આવે તે પહેલાં તેની સાથે શી શરતો કરવી? એવા એવા અનેક પ્રશ્નો દામોદરદાસના ચિત્તને ઘેરી વળ્યા હતા.

કમળા સુવદન સાથે કાંઈ વાતો કરીને પાછી ફરી હતી તે તેમણે જોયું હતું, અને પછી થોડી વારે તે પુત્રની સમીપે જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમણે તેની આંખોમાં આંસુ જોયાં. કમળાના વાગ્યા-જુથી વિધવા પછી સુવદને પિતાને આવેલા જોતાં તેમના તાપથી તેનું હૃદય થથરી ગયું. સુસ્મિતાના પત્રમાં પોતાના ગંભીર અપરાધની વત જણાવી હશે એમ માનતા સુવદનને લાગ્યું કે હવે પોતાનો અપરાધ પકડાઈ ગયા વિના રહેવાનો નથી, હવે પોતાનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી, હવે પિતાની સમક્ષ ઊબળે મ્હોંએ ઊભા રહેવાની આશા નથી.

પુત્રની આંખોમાંનાં આંસુના દર્શને પ્રેરેલી કરુણાથી ડગ ભરતા પિતાએ ધીરેથી એક ખુરશી પર બેઠક લીધી અને ખંડમાં ચોપાસ શન્ય દષ્ટિ કરી. દષ્ટિની સામે ટાંગેલી સુસ્મિતા, સુવદન અને બેગીની છબી તરફ તે કરુણ દષ્ટિ કરી રહ્યા અને આંખો ભીની થઈ ગઈ, પરન્તુ તત્ક્ષણ આંખો લૂછી તે સ્વસ્થ થઈ ગયા.

“આજે જેકમાં જવાનો છું ને?”

“ના.”

“કેમ?”

“નથી ગમતું.”

“ તું જુલે છે. કામમાં ચિત્ત પરોવવાથી જ મને, ઘેર બેઠાં બેઠાં મન કાંઈ કાંઈ સંકલ્પવિકલ્પ કરે અને મુંઝાય. ”

સુવદને કશો જવાબ ન આપ્યો.

“ સમજ્યોને ? નકામા દિવસ પાડવાની કશી જરૂર નથી. ”

“ વારુ. ”

“ તારા વેવીશાળનાં એક-એ કહેણો આવ્યાં છે તેની તને કદાચ ખબર નહિ હોય. આપણાં આળાં હૃદયોનો વિચાર કાંઈ બીજાઓ કરે ? ”

“ એ માટે કશી ઉતાવળ કરવાની નથી. ” સુવદને નીચું જોઈ રહીને જ જવાબ આપ્યો.

“ સુરિમતાના મૃત્યુને પંદરેક દિવસ ન થાય ત્યાંસુધી એ વિષે કશી વાતચીત ન કરવાનો મારો નિશ્ચય છે. અને તને પૂછ્યા વિના તો કશું કરવાનું છે જ નહિ ને. ”

સુવદન કશું બોલ્યો નહિ.

“ હું તો એ જાણુવા ઈચ્છું છું કે તારું મન તો ક્યાંય વળેલું નથી ને ? ”

“ એ વિષે અત્યારે કશું વિચારવાનું જ નથી. ”

“ તે તો હું જાણું છું, છતાં જ્યારે તારી પસંદગી પ્રમાણે જ બધું કરવાનું છે ત્યારે મારે તારો મનાબાવ જાણી લેવો જોઈએ ને ? મેં સાંભળ્યું છે કે તારિકાના પિતા તે માટે જ મારી પાસે આવવાના છે. ”

“ કોણે એ કહ્યું ? ”

“ ન્યાતીલાઓમાંથી જ કોઈએ. ”

“ આવે ત્યારે મને પૂછજો. ”

“ જરૂર પૂછીશ, અને તારી ઈચ્છા હોય તો તારિકાને જ પસંદ કરવાની મારી પણ મરજી છે. ”

સુવદન કશું બોલ્યો નહિ.

“ તાપીદાસને ત્યાં તારી આવળ અને તું સોસાયટીમાં રહેતો હતો ત્યારે ત્યાં તારિકાની આવળનો અર્થ લોકો વિચિત્ર કરતા, સુસ્મિતાને એ પરિચય પસંદ નહોતો, એટલું હું જાણું છું. એ તો હવે ગઈ-ગૂજરી વાત થઈ, પરંતુ એ ઉપરથી તારિકા પરનો તારો પક્ષપાત હું અનુમાની શકું છું અને હવે જ્યારે આ પ્રસંગ ઊભો જ થયો છે તથા તાપીદાસ કહેણ મૂકવાના છે ત્યારે તારા મનનો મારે પહેલાં વિચાર કરવો જોઈ એ, તેટલા માટે હું કહું છું. બાકી, હમણાં તો હું કોઈને હા કે ના કહેવાનો નથી. કેમ અચાનક છે ને ? ”

“ હીક. ”

દામોદરદાસ ઊઠ્યા અને ધીરે ધીરે ચાલ્યા ગયા.

તે ક્ષણે સુવદનના હૃદયે છૂટકારાનો જ નહિ પણ આનંદનો અનુભવ કર્યો. પિતાજીને મન પોતાનો અપરાધ વસ્યો નથી, એમ જોઈને તેનું ભારે હૃદય હવે હળવું બની ગયું.

“ અહાહા ! પિતાજી કેવા ઉદાર છે ! જે કાંઈ કમળા જાણતી હશે તે પિતાજી જાણતા જ હશે, છતાં કમળાએ મને કેવું કેવું સંભળાવ્યું અને પિતાજીની વત્સલતા તથા ઉદારતા મારા હૈયા ઉપર કેવો કોમળ હાથ ફેરવી રહી છે ! પિતાજી માનવી નથી પણ દેવ છે, એ દેવના પગમાં માથું મૂકીને બધા અપરાધો કબૂલ કરી દઉં એમ મનમાં થાય છે.....પણ ના, હમણાં નહિ, વાર છે, એકવાર બધું પતી જવા દો...

“ પણ પિતાએ મારો અપરાધ જાણીને મને માફી નથી આપી, અપરાધની વાત તેમની જાણની બહાર રહી લાગે છે...સુસ્મિતાએ પોતાના છેલ્લા પત્રમાં એ વિષે લખ્યું નહિ હોય, કમળાએ કલ્પના કરીને જ મને આડાવ્યો હશે...

“ છતાં કમળાએ અને પિતાજીએ-મેંડે તારિકા સાથે લગ્ન કરવાની જ વાત મને જુદી જુદી રીતે કહી...એનું કારણ શું હશે ? ”

વિચારો જીવાન ! દરેલ અને ઠાવકા સ્વભાવના પિતાની વિચારસરણીને તે ક્યાંથી સમજી શકે ! પુત્રના અપરાધનો દામોદર-દાસ પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી શક્યા નહોતા પરંતુ પુત્ર ગંભીર નૈતિક અપરાધ કરી ચૂક્યો હોય, તોપણ હવે તેને તેવા માર્ગેથી પાછો વાળવાનો ઉપાય તેની પ્રત્યેના કઠોર વર્તનમાં રહેલો નહોતો એ દામોદરદાસે બરાબર વિચારી લીધું હતું. પુત્ર પ્રતિ કઠોર થવું તે તેને નહોતર બનાવવા બરાબર હતું; તેને ઘરમાં કે ઘરબહાર ફગેત કરવાથી તે સુધરવાને બદલે વધુ નહોતર થવાનો સંભવ હતો; તેનું સ્વમાન જળવાઈ રહે અને તે પોતાની મેળે જ પોતાના અપરાધનો વિચાર કરીને સન્માર્ગે ચાલતો થાય તેમ કરવાને તેને હલકો પાડવા કરતાં વતસલતાથી અને કામળતાથી છતાં સાવધાનતાથી એવી રીતે દોરવો જોઈ એ કે જેથી જૂતકાળનું પુનરાવર્તન ન થાય એમાં દામોદરદાસે વધારે ઈષ્ટતા વિચારી હતી.

પિતાના ઉદાર વર્તનમાં રહેલો આ કાર્ય-કારણસંબંધ સુવદન જોઈ શક્યો નહિ. તેને તો માત્ર એમ જ લાગ્યું કે પોતાનો અપરાધ અણુછતો જ રહ્યો છે, ઘરમાં શરમાવું કે સંકોચાવું પડે એવી હીણી સ્થિતિ પોતાને માટે ઉત્પન્ન થઈ નથી, એટલે તેનામાં ઉત્સાહ પ્રકટ્યો.

ધડિયાળમાં જોયું તો નવ વાગી ગયા હતા, એટલે તુરત તે નહાવા બેઠ્યો, નાહીને પાછા ફરતાં તેણે બેબીને વહાલથી તેડી લઈને પોતાના ખંડમાં આણી અને તેને ચુંબન લઈને તેના હાથમાં બે ચોકલેટ આપ્યાં.

અને ઉતાવળે ઉતાવળે જમી લઈને તે બેંકમાં ગયો.

પ્રકરણ ૪૨

તારિકાની સુલાકાતે

સુવદન બેંકમાં તો હળવા દિવે ગયો હતો, પરન્તુ તે ત્યાં જતાં જ બેંકના કારકૂનો દિલસોજી ખતાવવા તેને ઘેરી વળ્યા ત્યારે તેને ખયાલ આવ્યો કે પત્નીના મૃત્યુ પછી શોકાતુર વદન ધારણ કરવું જોઈએ અને ખૂબ જાંડા દુઃખથી વાતો કરવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ મિત્રો તથા સહકાર્યકરો આશ્વાસન આપે તેટલા માટે થોડાં આંસુ પણ પાડવાં જોઈએ. દિલસોજીના ઉદ્દગાર, આછી પૂછગાછ અને આશ્વાસનના શબ્દોની ભરતી પા કલાકમાં પતી ગઈ, સુવદન કામે વળગ્યો, કામમાં તેના ચિત્તની પહેલાંના જેવી જ સ્થિરતા જોઈને સહકાર્યકરોને કાંઈક આશ્ચર્ય થયું; તેઓને કદાચ ખચર નહિ હોય કે નવપ્રેમની ઉષ્મા પ્રથમ પત્નીના સ્મરણને છાઈ રહી હતી.

સાંજે બેંકમાંથી નીકળીને તે સીધો જીપડ્યો તારિકાને ત્યાં. સુસ્મિતા મૃત્યુ પામી ત્યારપછી આજે પહેલી જ વાર તે તેને મળવાનો હતો. એક રીતે જોઈએ તો સુસ્મિતાએ મરીને સુવદન તથા તારિકાનો માર્ગ મોકળો કર્યો હતો, પરન્તુ બીજી રીતે જોઈએ તો પત્ની જેવી પત્ની મૃત્યુ પામે તેથી સુવદન જો શોકાતુર ન દેખાય તો તે સંગદિલ-પથર જેવા કઠોર હૃદયનો જ ક્ષેખાય ને? આથી તારિકાની સમીપે પણ તેને શોકાતુરતાનો સ્વાંગ ભો પહેરવાનો જ હતો.

સુવદનને આવતો જોઈને ચાકરે તારિકાને ખચર આપી કે તુરત તે જીડીને સુવદનની સામે આવી. સુવદનના ચહેરા પર શોકાતુરતાનો પડો પથરાઈ મએલો તેણે જોયો, પરન્તુ સુવદનનો હાથ પકડીને તે તેને પોતાના બેઠકના ખંડમાં લઈ ન ગઈ ત્યાંસુધી તેણે કશો ઉદ્દગાર કાઢ્યો નહિ.

બેઠકના ખંડમાં પેસતાં જ સુવદન આરણ્ય પાસે પડેલી આરામખુરશીમાં ફસડાઈ પડ્યો અને બેઠ હાથે વડે મ્હોં ઢાંકીને હીળકવા લાગ્યો.

“સુવદન ! આ શું કરે છે ?! શાંત થા, ધીરજ રાખ ! રડવાથી કાંઈ મૃત્યુ પામેલું માણસ પાછું આવતું નથી.”

પાંચેક મિનિટ સુધી તે એકસરખી રીતે હીળકી રહ્યો. તારિકાએ પાણી મંગાવ્યું અને પોતાના હાથે પ્યાલો ભરીને તેને પાચું, એટલે થોડી વારે તે શાંત થયો.

“હું રોજ તપાસ કરતી હતી, પણ તું બેંકમાં આવતો નહોતો.”

“આજે જ માત્ર આવ્યો છું.”

“અહુ નરમ દિલનો છે તું, સુવદન ! ઘેર રહીને રજ્યા જ કરતો હોઈશ, પણ મરણ પામેલા માણસની પાછળ રડવું એ તો કેવળ અજ્ઞાન છે, તે તું નથી જાણતો ?”

“જાણું છું, સમજું છું કે આવેલા મૃત્યુને માણસ અટકાવી શકતો નથી અને ગએલા માણસને પાછું મેળતી શકાતું નથી; પરન્તુ મને એટલો જ અસંતોષ રહ્યો કે હું તેની સાથે છેલ્લે બિલકુલ વાતચીત કરી શક્યો નહિ.”

“એચિંતા મૃત્યુમાં છેલ્લી વાતચીત શક્ય જ હોતી નથી. સુરિમતાએ શું ખરેખર બૂલથી ઝેરી દવા પીધેલી ?”

“હા ખરેખર, બપોરે તો પિતાજી તેને મળવા ગએલા.”

“હા, એમ તો નંદારિકાય તે જ દિવસે ગએલી તે મને કહેતી હતી. વારુ, ગતં ન ચોચ્યમ્, ડાહ્યો માણસ ભૂતકાળને બૂલીને ભવિષ્યને જ ઉજ્જવલ કરવા યત્ન કરે છે.”

“ભૂતકાળને માણસ બૂલી શકે છે તેથી જ તે જીવી શકે છે, પણ બૂલવા માટે પણ કાંઈક સમય જોઈએ.”

“હવે એ શીલસુશી ન હાંક !” તારિકા જરા હસીને બોલી : “સુરિમતાનું ખાલી પડેલું સ્થાન પુરાઈ જાય એટલો સમય તારે માટે પૂરતો છે; બોલ, ખરું કે નહિ ?”

સુવદનના ઓઠ પર પણ તે સાંભળાને રિમત પ્રકટચા વિના રહ્યું નહિ.

“તને ફરીથી પરણાવવાની તૈયારીઓ તારે ત્યાં થવા લાગી હશે, ખરું ને?”

“એકાદ—એ કહેણુ આવ્યાનું આપુજી કહેતા’તા ખરા.”

“એ તો એમ જ થવાનું. મારા પિતાજી પણ તારા આપુજી પાસે જવાના છે, પણ કહે છે કે દસેક દિવસ થયા પછી વાત.”

“ભલે.”

“ભલે એટલે શું? આ તો અધી ફોર્મેલિટી (દેખાવનો વિધિ) છે, ઈન્ફોર્મલી (અવિધિસર રીતે) તું હા કહે એટલે મારો નિશ્ચય જ તારો સમજવાનો છે; પણ વળી પાછો તું તો તારા પિતાજીની સંમતિને વચમાં લાવીશ.”

“મારી ઇચ્છાને તે આવી બાબતોમાં હમેશાં માન્ય રાખતા આવ્યા છે; છતાં ફોર્મેલિટી તો થવી જોઈએ.”

“તે તો થશે...”

“હવે હું જઉં છું...”

“એટલી અધી રી ઉતાવળ છે?”

“ઉતાવળ તો ખાસ નથી, પણ હું આજે જ હજી બેંકમાં આવ્યો છું અને ઘેર જતાં મોઢું થશે તો પિતાજી ચિંતા કરશે.”

“હંઅ ! કદાચ એમ માની લે કે સુવદન સતો થવા ક્યાંક જતો રહ્યો હોય, ખરું ને?”

તારિકા ખડખડ હસી. સુવદનને પણ સહજ હસવું આવ્યું. તે જવા માટે ઊઠ્યો.

“હવે ફરી ક્યારે મળીશ?”

“રવિવારે નિરાંતે આવીશ.”

સુવદન બહાર નીકળતો હતો એટલામાં તેને તાપીદાસે બોલાવ્યો: “સુવદન, અહીં તો આવ બાઈ!”

સુવદન તાપીદાસના ખંડમાં ગયો અને બેઠો, એટલે તાપીદાસ બોલ્યા: “ બિચારી સુસ્મિતા ગુજરી ગઈ, મારે દામોદરદાસ પાસે ખરખરો કરવા આવવું’તું, પણ મને લકવો થયો ત્યારથી શરીર એવું બગડી ગયું છે કે ક્યાંય જવા-આવવાનું મન થતું નથી.”

“ હોય, વૃદ્ધાવસ્થા એવી જ હોય છે.”

“ તોય, મારે દામોદરદાસ પાસે એક વાર જરૂર આવવું છે. તારિકાએ તને કંઈ કહ્યું?”

“ હા, કહ્યું છે.”

“ તો સારું; હવે મારો જીવ હેઠો બેઠો. છેવટે મારી ચિંતા તારા હાથે જ ટાળવાનું પ્રભુએ નક્કી કરી રાખ્યું હશે, એમ લાગે છે. સુસ્મિતાનું દશમું જાય, એટલે હું તારિકાને માટે કહેણ મૂકવા આવવાનો છું. તારે માટે તો તારિકાની મરજી હોય જ, એમાં નવાઈ નથી, અને તેણે હા પણ કહી છે; હવે તો તારા ઉપર જ મારો બધો આધાર છે.”

“ વખત આવ્યે બધું બની રહેશે, કાકાજી.” સુવદન વિનય-પૂર્વક બોલ્યો.

“ પણ તારા પિતાજી...”

“ મારી ઈચ્છા હોય એટલે તેમને કશો વાંધો જ ન હોય.”

“ વાહ વાહ! એ તો સોના જેવી વાત !”

“ હવે હું રજા લઉં?” કહેતો સુવદન ઊઠ્યો.

“ બહે બેટા ! સો વરસનો થજો !” કહેતાં જાણે તાપીદાસે છૂટકારાનો દમ લીધો.

રવિવારનો દિવસ આવ્યો એટલે સાંજે ચારેક વાગતાં સુવદન તારિકાને મળવા જવા તૈયાર થયો. તેનો ઉત્સાહ એકસરખી રીતે વણા કરતો હતો. આજે તો તેને બેબીને પણ સાથે લઈ જવાનું મન થયું. માતા વિનાની બનેલી એ બાલિકાને તેનો પિતા પોતાની સાથે

ફરવા માટે લઈ જાય છે એમ જાણીને ખાટલે પડેલાં વસંતખાને પણ સારું લાગ્યું.

સુધડ, સુંદર અને કાલું કાલું બોલતી એ બાળકીને રમાડવાનું ઘરમાં સૌને મન થતું. તારિકા પણ તેને રમાડીને આનંદ પામે તેટલા માટે તેને સુંદર કપડાં પહેરાવીને સુવદને સાથે લીધી હતી.

સુવદન બપોરે તારિકાને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, ત્યાં તો બંગલા-માંથી મંદારિકા દોડી આવી. સુવદનની આંગળી પકડીને ધીરે ધીરે ચાલતી બેબીને એકદમ જિંચકી લઈને તે બચ્ચી ભરવા મંડી ગઈ, અને તેને લઈને તે સુવદનની આગળ બંગલામાં તારિકા પાસે પહોંચી.

સુવદન તેની પાછળ પાછળ પ્રસન્ન વદને અંદર ગયો.

મંદારિકા હસી. તે કશું બોલી નહિ, પણ મર્મમાં તેણે સૂચવ્યું કે તેની બવિધ્યની માતાની તેને બાળખાણુ તો થવી જ જોઈએ ને !

સુવદન ખુરશી પર બેઠો એટલે મંદારિકાએ બેબીને નીચે મૂકી, કે તુરત તે સુવદન પાસે જવા લાગી. તુરત તેને પકડીને મંદારિકા બોલી: “ હવે ત્યાં કેમ જાય છે? આ તરફ જા ! ” એમ કહેતાં જ તેણે બેબીને જિંચકીને આરામખુરશીમાં બેઠેલી તારિકાના બોળામાં મૂકી.

તારિકા ગંભીર બનીને બેઠી હતી. એકાદ મિનિટ બેબીને બોળામાં રહેવા દધને તેણે તેને તુરત નીચે મૂકી અને બેબી સુવદન પાસે પાછી દોડી ગઈ.

મંદારિકા ચમત્કારિક દષ્ટિથી તારિકા અને સુવદનના ચહેરા જોઈ રહી.

સુવદનના ચહેરા પર ઉત્સાહ હતો, પરંતુ તારિકાના વદન પર તેણે એવો ઉત્સાહ ન જોયો. પા કલાક પહેલાં જ મંદારિકા તારિકા પાસે આવી હતી અને તારિકાએ જ સુવદનને પરણવાનો પોતાનો મનોબાવ તેની પાસે પ્રકટ કર્યો હતો, છતાં અત્યારે તે એવી

મંભીર તથા ભાવહીન મુખમુદ્રા કરીને બેઠી હતી કે નેથી મંદારિકાને આશ્ચર્ય થતું હતું. મોડે મોડે તેના ધ્યાનમાં આવ્યું કે પોતાની સમક્ષ આ ભાવિ નવદંપતી સંકેતનો અનુભવ કરી રહ્યું છે, એટલે તુરત તે ઊઠી અને બોલી: “ત્યારે તારિકા! હું જઈ છું.”

“બેસ ને, શી ઉતાવળ છે?” તારિકા સહજ બોલી.

“હું!” કહેતી મંદારિકા ચાલી અને તારિકા-સુવદનને એકાંત આપી ગઈ.

“કેમ સુવદન! શા સમાચાર છે?” તારિકાએ પૂછ્યું.

“ખાસ કશા સમાચાર નથી.”

“તારે માટે બીજાં કહેણો તો આવ્યા કરતાં હશે, ખરું ને?”

“એ તો બાપુજી જાણે. જે કોઈ આવે તે તેમની પાસે જ આવે.”

“એ તો એમ જ થવાનું, આપણું પેટીઆકિંઝમ (વડીલશાહી) અખંડ જ રહેવાનું.” તારિકાએ ટકોર કરી.

“પણ મારા પિતાજી વડીલશાહીના ગુણદોષ બહુ સારી રીતે સમજે છે એટલે જરૂર કરતાં જરાએ વધુ પોતાના વડીલપદનો ઉપયોગ તે કરતા નથી.”

“એટલું ઠીક કહેવાય, છતાં લક્ષ પછી તારે એ સંયુક્ત કુટુંબમાં જ રહેવું પડવાનું ખરું.”

“ના, એવું કશું જ નહિ; મારી ઈચ્છાને અનુકૂળ જ રહીને તે વર્તવાના. હું ઈચ્છું કે મારે અલગ રહેવું છે તો તેમાં તે કદાપિ ના કહેવાના નહિ.”

“તોપણ તે માટે તારે કાંઈ ભગતું જ બહાનું ઠાઢવું પડે...હું સ્વતંત્ર રીતે મારો સંસાર ચલાવવા ઈચ્છું છું એવું પ્રકટ રીતે તું તારા પિતાજીને કહી શકવાનો નહિ.” તારિકાએ કહ્યું.

સુવદન હસ્યો અને બોલ્યો: “આપણે દૂધ પીવાનું કામ, એંશને પાડો અવતર્યો છે કે પાડી તે પૂછવાનું શું કામ?...આ

મંદારિકાં આપણો વિચાર જાણી ગઈ હોય એમ લાગે છે.” સુવદને વાતને પલટાવી.

“હા, તે જાણે છે. મેં જ તેને કહ્યું છે. કેમ, તેમાં કાંઈ વાંધો છે?”

“ના, વાંધો કશો નહિ...એ દિવસ પછી પણ તે જાણત તો ખરી જ. હવે, ચાહ તો મુકાવ.”

“હા, હું એ તો વિસરી જ ગઈ.” કહેતી તારિકા ઊઠી.

પંદરેક મિનિટ પછી ચાહના ત્રણ તૈયાર ખાલા લઈને તારિકા પોતે જ ત્યાં આવી અને બધાંએ ચાહ પીધી. જેથીને અહીં બરાબર ગોઠવું જણાયું નહિ એટલે ચાહ પીને તુરત તેણે ‘મોતા બાઇ’ને ‘ધેલ જવાનું’ કહ્યું અને સુવદનને ઊઠવું પડ્યું.

પ્રકરણ ૪૩

“મને તું તો જોઈએ છે...પણ...”

હિંદુ ન્યાતોનાં મોટાં વર્તુળો અને પેટા-ન્યાતોનાં નાનાં વર્તુળોની એક વિશેષતા ધ્યાન ખેંચે તેવી હોય છે. એક વર્તુળનાં બધાં કુટુંબોની થોડી યા વિશેષ અંતરંગ માહિતી વર્તુળની મર્યાદિતતાને કારણે એક યા બીજી રીતે મેળવી શકાય છે. વિશાળ સમુદાયમાં કોઈ કુટુંબ અંગેની ઈષ્ટ યા અનિષ્ટ ખબર ઉપલબ્ધ થઈ શકતી નથી તે ન્યાતના વર્તુળને કારણે પૂછગાછથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને નવા સંબંધો બાંધવા અંગે અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાનો વિચાર કરી શકાય છે. નાનાં વર્તુળોમાં તો કોઈ કુટુંબ અંગેની સારી-માડી હકીકત એક દિવસમાં ઘેર ઘેર પહોંચી જાય છે. એના લાભો છે અને ગેરલાભો પણ છે. એથી પરસ્પર સહકાર અવિચ્છિન્ન રહે છે તો બીજી રીતે હિંદુ-ન્યાતો અને નિંદા વધે છે. ન્યાતનાં બધાં

કુટુંબો સમાન સામાજિક સ્થિતિવાળાં નથી હોતાં, જ્યારે બધા ન્યાતીલાઓ વર્તુળમાં સમાન અધિકારવાળા મનાય છે; આથી ઘણી વાર લાઘવગ્રંથી એવું જોર કરતી દેખાય છે કે પરસ્પર ઇર્ષ્યા અને ક્લેશ, છળપ્રપંચ અને કાવાદાવા, ધમંડ અને હરીફાઈ વધતાં જ જાય છે, અને સહકારવૃત્તિને સ્થાને તેજોદ્રેષના કુત્કાર ઊડતા દેખાય છે.

દામોદરદાસની ન્યાત બહુ નાની ન હતી અને બહુ મોટી પણ નહોતી. હજારેક ધરની એ ન્યાતમાં લાખોપતિથી માંડીને ધર્મીદા મદદ વડે યુજ્જ્વાળ ચલાવતી વિધવાઓ સુધીનાં કુટુંબો હતાં. સુસ્મિતાના મૃત્યુને આપઘાતનો રંગ ચડાવનારાઓ ઘણા હતા, જ્યારે એને બૂલથી થએલું અકાળ મરણ માનનારા થોડા હતા; છતાં ન્યાતમાં સારા વરોનો તોટો હતો, અને સુવદન સારો છોકરો મનાતો હતો એટલે તુરત જ તેને માટે એકાદ-બે કન્યાઓનાં કહેણ તેના પિતા પાસે આવી ગયાં હતાં; પરંતુ સુસ્મિતાનું દસમું વીત્યા પહેલાં કોઈ કહેણ નહિ લેવાનો અને તેરમું ગયા પહેલાં નવું વેવીશાળ નહિ કરવાનો દામોદરદાસનો ધરાદો ન્યાતમાં જાહેર થઈ ગયો એટલે વધુ કહેણ આવતાં અટકી ગયાં હતાં.

દસમાની ક્રિયા થઈ ચૂક્યા પછીને દિવસે જ સુવદનને માટે ન્યાતમાંથી કહેણો આવવાનો સંભવ હતો, અને તાપીદાસ પણ તે જ દિવસે આવશે એ સુવદન જાણતો હતો. પરંતુ સુવદનને એ ખમર નહોતી કે સુસ્મિતાના મૃત્યુ પછી તેણે તારિકાની જે મુલાકાતો લીધી હતી તેનો અર્થ ન્યાતીલાઓએ કરી જ નાંખ્યો હતો કે સુવદન તારિકા સિવાય બીજી કોઈ કન્યાને પસંદ કરવાનો નથી ! અને તેથી જ ન્યાતમાંથી બીજાં કહેણ આવ્યાં નહિ, એટલું જ નહિ પણ એક-બે કહેણ જેઓએ મૂક્યાં હતાં, તેઓ પણ પોતાના કહેણની વાત તાજ કરવા ફરીથી દામોદરદાસને ત્યાં દૂક્યા જ નહિ.

સુવદનને તેથી ચિંતા કરવાનું કશું કારણ નહોતું. ઘણે સ્થળેથી કહેણો આવ્યાં હોત તો એક તાપીદાસ સિવાયનાં બીજાં બધાંનાં

કહેણો નકારવાં જ પડત એ દેખીતું હતું; એ તકલીફમાંથી બચી જવાયું એ એક રીતે ઠીક જ થયું એમ સુવદનને લાગ્યું.

સાંજે બેંકમાંથી સુવદન આવ્યો અને તેણે તપાસ કરી તો તાપીદાસ પણ કહેણ મૂકવા આવેલા માલૂમ પડ્યા નહિ ! બારમે દિવસ ગયો અને તેરમા દિવસનું પ્રભાત થયું પણ તાપીદાસ ન જ આવ્યા.

સાંજે બેંકમાંથી નીકળીને તે સીધો તાપીદાસને બંગલે ગયો. તેણે બંગલામાં પગ મૂક્યો કે તુરત તાપીદાસે બૂમ મારી : “ અરે સુવદન ! અહીં આવ, બાઈ, અહીં આવ ! તારિકા તો પાછી ફરી બેઠી ! તેને શું થઈ ગયું છે તેની મને ખબર પડતી નથી. તેં તો તેને કાંઈ એવું કહ્યું નથી ને કે જેથી તેને માફ લાગ્યું હોય ? ”

સુવદને જોયું કે તારિકાનો બેઠકનો ખંડ બંધ છે અને તારિકા બંગલામાં નથી, એટલે તે સીધો તાપીદાસ પાસે જ ગયો. તારિકા ફરી બેઠી હતી એ તેણે સાંભળ્યું હતું અને તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહોતો. તે સમજી ગયો કે એ જ કારણથી તાપીદાસ કહેણ મૂકવા આવ્યા નહિ હોય.

સુવદન મૂઝો મૂઝો ખુરશી પર જઈ બેઠો એટલે તાપીદાસ ફરી બોલ્યા : “ હું તો હવે અકળાઈ ગયો છું સુવદન ! આ છોકરીના મનમાં શું બૂત ભરાયું છે તેની મને સમજ પડતી નથી. હું તો પરમ દિવસે કપડાં પહેરીને તારે ત્યાં આવવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં તારિકા મારી પાસે આવી અને મને તેણે પૂછયું : ‘ ક્યાં જાઓ છો ? ’ મેં કહ્યું : ‘ દામોદરદાસને ત્યાં તારા વેવીશાળ માટેનું કહેણ મૂકવા. ’ તે બોલી : ‘ ન જશો, મારી મરજી નથી. ’ મેં બાણુંએ પૂછયું કે તેનું કારણ શું છે, પહેલાં તું હા કહેતી હતી અને હવે ના કેમ કહે છે, પરંતુ તે તો પોપટની પેઠે એટલું જ કહે છે કે ‘ બસ, મારી ઇચ્છા નથી સુવદનને પરણવાની. ’ હવે હું તને પૂછું છું કે તમારી વચ્ચે કાંઈ ઝગડો થયો છે ? અણબનાવનાં કાંઈ કારણો છે ? ”

સુવદન બોલ્યો: “એવું કશું જ અન્યું નથી. આપ કહો છો તે સાંભળીને મને પણ નવાઈ લાગે છે.”

“તો પછી કયું જૂત તેના મગજમાં સળવળા બિંદુ હશે તે તું કહી શકે છે?”

“ના; તારિકા ક્યાં મર્મ છે?”

“ફરવારતો.”

“તો મારે રોકાવું પડશે, હું તેને મળવાને આવ્યો છું.”

“હા, હા, તે આવે ત્યાંસુધી રોકાઈ જ, અને તેને તું સમજાવ તો બહુ સારું.”

સુવદનને તાપીદાસ સમક્ષ એસવું ગમ્યું નહિ એટલે તે બિડીને તારિકાનો ખંડ ઉઘાડી તેમાં જઈ બેઠો.

બહુ-બહુ વિચાર કરવા છતાં તેને સમજાતું નહોતું કે તારિકાએ પોતાનો વિચાર છેલ્લી ધડીએ શા કારણે બદલાવ્યો હશે.

છેલ્લો બ્યારે તે બેબીને સાથે લઈને તારિકાને મળવા આવ્યો હતો ત્યારે તારિકાનું મન લગ્ન માટે દબ જ હતું; ત્યારપછી એવું શું અન્યું હશે કે જેથી તે હવે ના પાડતી હશે?

ત્રણચાર દિવસમાં-નહિ, માત્ર બે જ દિવસમાં તેનો થએલો વિચારપલટો સુવદનને બહુ ચમત્કારિક લાગતો હતો. તારિકા કાંઈ એવા અદૃઢ કે ચંચળ મનની છોકરી નહોતી; પોતે કરેલા નિશ્ચયની સામે સંકોચ વિદ્વેનો આવે તોપણ તેને નહિ મણકારનારી બહાદુર બાળા હતી. તો પછી આમ કેમ અન્યું?

છેલ્લી મુલાકાત વખતે તારિકા બરાબર ‘મૂડ’માં નહોતી એમ સુવદનને સાંભર્યું. મંદારિકાની હાજરીમાં તે સંકોચાતી હતી એમ તેણે જોયું હતું ખરું; તે વખતે તેના મનનો દેખાતો સંકોચ કોઈ બીજા કારણે તો નહિ ઉદ્ભવ્યો હોય?

આવા અનેક પ્રકારના વિચારોની પાંખે ચડીને બેસતો સુવદન બેસી રહ્યો હતો. સૂર્યાસ્ત થયો, અંધારું થયું, દીવા પ્રકટ્યા, પણ

તારિકા આવી નહિ. સાંજે ફરવા ગએલી તારિકા ઘેર પાછી ફરતાં આટલું મોડું કોઈક વાર કરતી. ખાસ કરીને સુવદન સાથે હોય ત્યારે જ કોઈ વાર વધારે મોડું થતું. પરન્તુ સુવદનનો રોકાયા સિવાય છૂટકો પણ નહોતો. તારિકાની સાથે લગ્ન કરવાની આશા ઉપર તેણે પોતાના બાવી સુખ ને પ્રેમાળ જીવનની ઇમારત બાંધવી શરૂ કરી દીધી હતી, પરન્તુ હવે તેને ખચર પડી હતી કે તેનો પાયો ડગમગે છે !

“ સાહેબજી ! ” “ સાહેબજી ! ” એવા બે ઉદ્ગારો તેણે અંગલાના દરવાજા તરફથી આવેલા સાંભળ્યા; તેમાંનો એક તારિકાનો હતો. તેણે ઊભા થઈ ખારી વાટે દષ્ટિપાત કર્યો. તારિકા કમ્પાઉન્ડમાં પેસી અંગલા તરફ આવતી હતી, તેની સાથે બીજું કોઈ હતું તે રસ્તા તરફ સીધું પસાર થઈ ગયું હોઈ સુવદનની દષ્ટિએ પડયું નહિ.

પોતાના અંડમાં પેસતાં જ તારિકા બોલી: “ ઓહો, સુવદન ! તું મારી રાહ જોતો બેઠો હોય એમ લાગે છે. ”

“ ખરેખર, તેમ જ છે. ”

“ કેમ વારુ ? ”

“ તને મળવા જ આવ્યો હતો, એટલે મળ્યા વિના પાછો ફરું તે ઠીક નહિ. ”

“ તું મળવા આવ્યો તેનું કારણ હું સમજું છું. પિતાજી કહેણ મૂકવા ન આવ્યા, એટલે પછી કોઈ બીજા કહેણવાળી કન્યા સાથે તારા પિતાએ તારું વેવીશાળ કરી જ નાંખ્યું હશે, અને મને તેમાં કશો વાંધો નથી; તે બદલ તારે મારી ક્ષમા માંગવાની પણ જરૂર નથી. ”

સુવદન કમકમી ગયો. તારિકાના આ ધૃષ્ટતાભર્યા શબ્દો પર તેને રોષ પણ ચઝ્યો. પણ તેણે એ મનોભાવને દાખી રાખીને કહ્યું: “ મારા પિતાજીની વાત મારા પિતાજી જાણે અને તારા પિતાજીની વાત તારા પિતાજી જાણે; પણ મેં તો તને વચન આપ્યું છે એટલે તારા સિવાય બીજા કોઈ છોકરીને હું પરણવાનો જ નથી; તે કારણે

ખીન્ને ક્યાંય વેવીશાળ કર્યું જ નથી. ”

“ તારા વચનમાંથી હું તને મુક્ત કરું છું, સુવદન ! તું ખુશીથી ખીન્ને પરણી લે ! ”

“ તારિકા ! આ તું શું બોલે છે ? કેવળ વચનની જ આ વાત નથી; મેં તારા પર મારો પ્રેમ કેળવ્યો છે, મેં તને હૃદય આપ્યું છે, મેં તારા વ્યક્તિત્વમાં અહોભાવ ધારણ કર્યો છે, અને હવે તું આમ શાથી કહે છે ? મારો કાંઈ અપરાધ કે અવગુણ તો તારા મનમાં વસ્યો નથી ? ”

“ નહિ, નહિ, સુવદન ! તારો કશો અપરાધ થયો નથી, અને તારામાં એક પણ અવગુણ મને શોધ્યો જડે તેમ નથી. તું કેવો પ્રેમાળ છે, તું મને કેટલો બધો અનુકૂળ સ્વભાવનો છે, અરે, તું મારે માટે કેવો કહ્યાગરો અને શાણો છે તે હું બરાબર સમજું છું અને તેટલા માટે, સુવદન ! મને તું તો જોઈએ છે...પણ...”

“ પણ...શું ? ”

“ મને તારાં બાળકો જોઈતાં નથી...”

“ એટલે ? ” સુવદને ચમકતાં પૂછ્યું.

“ એટલે એમ કે તારાં બાળકોને ઉછેરવાની વેઠ કરવા હું ઇચ્છતી નથી; એ મને નહિ ગમે, એ મારાથી નહિ થાય...”

“ હંઅઅ ! ” સુવદને ઊંડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

એ ક્ષણ સુવદન મૂગો રહ્યો. તેણે એક પ્રશ્ન મનમાં ખૂબ ઘૂંટીને પૂછ્યો: “ જ્યારે આપણે વચનથી અંધારામાં, ત્યારે તું નહોતી જાણતી કે મારે એ બાળકો છે ? ”

“ જાણતીતી સુવદન ! પરંતુ તે વખતે ઉત્સાહના ઊભરામાં જે ખયાલ હું રાખી શકી નહિ, તે ખયાલ મને ગયે સ્વિવારે આવ્યો કે જ્યારે મેં તારી બેબીને નજરે જોઈ. ખરેખર, તે વખતે મને ધ્રાસ્કો જ પડ્યો હતો કે આ ઉપરાંત આથીએ નાના એક બીજા બાળકની માતા મારે થવું પડશે અને તેને ઉછેરવું પડશે; અને એ

વિચારે મને જે ત્રાસ ઊપજાવ્યો તેથી મારો વિચાર બદલાયો.”

“ તારિકા ! મારાં બાળકોને કારણે શું તારો મારા ઉપરનો પ્રેમ નાશ પામી ગયો ? એક વાર મારી બીજી પત્ની થવાને પણ તત્પર થનારી તું...”

“ હા, સુસ્મિતા જો આજે તેનાં બાળકોને ઉછેરવા માટે જીવતી હોત, તો હું તારી બીજી પત્ની પણ થાત...પરન્તુ...”

“ અસ કર, તારિકા ! હું હવે વધારે સાંભળવા ઇચ્છતો નથી...”
સુવદન એકદમ રોષભેર ઝેહ્યો : “ હું હવે બરાબર સમજી ગયો કે મારા જેવો અનુકૂળ અને કલ્યાણરો પતિ તને શામાટે જોઈએ છે...”

અને તે સમયે સુવદનના હૃદયમાં એટલી ત્વરાથી ડૂબો ભરાઈ આવ્યો કે તે વધુ એક શબ્દ પણ બોલી શક્યો નહિ અને તત્ક્ષણ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

▲ ▲ પ્રકરણ ૪૪

▲ સંકટ-ધર્મ

સુસ્મિતાના મૃત્યુને તેર દિવસ વીતી ગયા, ન્યાતના રિવાજ પ્રમાણે બધો ક્રિયાવિધિ થઈ ગયો, એ દિવસ વધારે પણ વીતી ગયા, પરન્તુ સુવદનને માટે ન કોઈ કહેણ આવ્યાં, ન જૂનાં કહેણ તાજાં થયાં, કે ન તાપીદાસ પણ કહેણ મૂકવા આવ્યા ! દામોદરદાસ હવે વિચારમાં પડી ગયા. સ્ત્રીવર્ગને ન્યાતમાં વહેતા વાતાવરણની વધુ બબર હોય છે, એટલે તેમણે વિજયને પૂછી જોયું તો માલૂમ પડ્યું કે તાપીદાસની તારિકા સાથે અંદરખાનેથી વેવીશાળ નક્કી થઈ ગયું છે એમ બધાં માને છે એટલે નકામો નકાર સાંભળવા કોઈએ કહેણ મૂક્યાં નથી.

અને તારિકાનું કહેણ પણ મુકાયું નહોતું જેના કારણની

દામોદરદાસને ખબર નહોતી. તેમણે વિજયાને કહ્યું: “ પણ તાપીદાસ આવવાના હતા એમ મેં સાંભળેલું, સુવદન પણ કહેતો હતો અને તે આવ્યા નથી, તો તેમનો વિચાર બદલાઈ ગયો હશે એમ લાગે છે. ”

વિજયા બોલી: “ તાપીદાસ બિચારા શું કરે ? તારિકાની મરજી એ તેના આપની મરજી. સાચું કહું તો, બાઈ ! સુવદનની તેને ત્યાંની વધુ પડતી આવજને કીધે બાઈનીય હવે તો નિંદા થાય છે...”

“ એમ ? એવું શું છે ? ”

વિજયા બોલી : “ બાઈ ! તારિકાનાં લક્ષણ સારાં નથી. એ કહેણ ન આવ્યું એ જ મને તો ઠીક લાગ્યું છે. પહેલાં એ તારિકા બાઈની સાથે વધુ હરતીફરતી, હવે વળી કેઈ મદનમોહન નામના બાટિયાનો અંગ્રો તેની પડોશમાં છે તેની સાથે બહુ હરે-ફરે છે, પછી બોકો તેની વાતો કરે તે સાથે બાઈનીય વાતો કરે ને ? ”

દામોદરદાસને સુસ્મિતાનો પત્ર સાંભર્યો, તેમાંની વીગતો યાદ આવી, તારિકા સાથેના સુવદનનો વધુપડતો પરિચય સુસ્મિતાને કેમ અણગમતો હતો તે પહેલાં નહોતું સમજતું તે હવે સમજવા લાગ્યું. કમળાએ કરેલા અનુમાનમાં પોતાની માન્યતા કરતાં વધારે તથ્ય હોય એવો તેમને ભાસ થવા લાગ્યો અને તે નિઃશ્વાસ નાંખીને વિજયા પાસેથી મૂગા મૂગા ચાલ્યા ગયા.

ન્યાતમાં જૂના વિચારનાં કુટુંબો ઘણાં હતાં. તેઓ નવા વિચારોનું આક્રમણ ઝીલી શકતાં નહિ અને તેની સામે પણ થઈ શકતાં નહિ. પ્રવાહમાં તેઓ ધસડાયે જતાં અને જે કાંઈ તેમની વિચાર-સરણીને અનુકૂળ ન લાગે તેની છૂપી નિંદા કરતાં. પરંતુ સુવદનની થતી નિંદા હવે દામોદરદાસને અઠારણુ લાગતી નહોતી. એ નિંદાને કારણે પોતાનો ઐન્વયુએટ પુત્ર ન્યાતમાં વરી શકે તેમ તેમને જણાયું નહિ. ન્યાતીલાઓ માની એટા હતા કે સુવદન તારિકાને જ પરણવાનો છે, તારિકાનું વર્તન સારું નથી તો સુવદનનું વર્તન પણ સારું

નહિ હોવાનું જ તેઓ માને ને? સુવદનનું વર્તન સારું હોય તોપણ એક વાર લોકો માની બેઠા કે તે તારિકાને જ પરણવાનો છે તો પછી કોણ કહેણ મૂકવા આવે? શું ન્યાતમાં દોલ ટિપાવવો કે તારિકા વેરે સુવદનનું વેવીશાળ થવાનું નથી?

દામોદરદાસને સુવદન ઉપર ગુસ્સો તો ચડ્યો, પરંતુ સાંને જ્યારે સુવદન બેંકમાંથી આવી, જમીને પોતાના શય્યાખંડમાં ગયો ત્યારે દામોદરદાસ ચિત્તને યત્નપૂર્વક સ્વસ્થ રાખીને તેની પાસે ગયા અને બેઠા. તેમણે પુત્રને કહ્યું : “ તાપીદાસ આવ્યા નહિ, તું કહેતો હતો કે આવવાના છે...”

“ હા, તેમણે પોતે જ મને તેમ કહેલું, પરંતુ પાછળથી તેમનો વિચાર બદલાઈ ગયો અને તે ન આવ્યા. ”

“ આખી ન્યાત માની બેઠી હતી કે તારું વેવીશાળ ત્યાં જ થવાનું છે એટલે ખીજા કોઈએ પણ કહેણ મૂક્યાં નહિ. ”

“ હશે, મને પરણવાની જ પરવા નથી. ”

“ કેમ નથી? તારિકા મળે તો જ પરણવું, નહિતો ન પરણવું એવી કાંઈ ગાંઠ વાળા છે? ”

“ ના, તેવું કશું નથી. ”

“ તો શું છે? લોકો તારી નિંદા કરે છે તેની તને ખબર છે? ”

“ નિંદા કરનારનાં મોં આડે કાંઈ હાથ દેવાય છે? ”

“ ના, પરંતુ એ નિંદા કેવી છૂપી રીતે લાકડી મારે છે તે હવે તને સમજવું જોઈએ. સુસ્મિતાના અકાળ મૃત્યુથી જે નિંદા થતી હતી તેની મેં પરવા કરી નહોતી, આજે થઈ રહેલી નિંદાનીય હું તારી પેઠે પરવા ન કરું એવું ઈચ્છું છું, પરંતુ એ નિંદાનાં મૂળ હું ધારતો હતો તે કરતાં વધારે જોડાં હોય એમ લાગે છે. ”

“ શું લાગે છે? ”

“ તારિકા સ્વચ્છંદી છોકરી છે, અને એને ત્યાં જ વધુ પડતી આવ-જા રાખનાર તું પણ સ્વચ્છંદી જ હોય એમ લોકો કેમ ન

માને ? હું નહોતો સમજતો તે સુરિમતા સમજતી હતી, અને એવકુદ ! તારા સ્વચ્છંદે તે બિચારીને હડેહડે કરી મૂકી હતી, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત તારે અને મારે પણ કરવાનો વખત હવે આવ્યો છે, સમજ્યો ? ”

ઉશ્કેરાયલા પિતાના વદન ઉપર દષ્ટિપાત કરવાનું ધૈર્ય પણ સુવદન રાખી શક્યો નહિ. તે નીચું જોઈને મૂગો બેસી રહ્યો. આંખોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું.

દામોદરદાસ સુવદનને કશું વધારે ન સંભળાવતાં ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે ત્યાંથી પાછા ફરી પોતાના ખંડમાં આવ્યા. તેમણે એક દષ્ટિપાત પથારીવશ વૃદ્ધ પત્ની ઉપર કર્યો, બીજો દષ્ટિપાત સુરિમતાના બાળ પુત્ર ઉપર કર્યો અને તેમની આંખો ભીંજાઈ.

દામોદરદાસને આશા હતી કે સુવદનનું લગ્ન થશે એટલે નાના બાબાને તેનું સંગોપન કરનારી મળી રહેશે, પરંતુ હવે એ આશા નાશ પામી હતી. વસંતબા તે કામ કરી શકે, પરંતુ તે તો જાણે મૃત્યુ પૂર્વેની લાંબી માંદગી ભોગવતાં હોય એમ દામોદરદાસ કળી મચા હતા. મંગળા-તે માબાપ વિનાની છોકરીને જો પોતે કહે તો તે એ વહીતરું ઉપાડી લે ખરી, પરંતુ તેનો અભ્યાસ છોડાવવો પડે એ દામોદરદાસને ગમતું નહોતું. દામોદરદાસ લમણે હાથ દઈને આ પરિસ્થિતિ સંબંધે જોડા વિચારમાં પડ્યા.

“કમળા ! બાબા માટે દૂધ લાવ તો !”

કમળા દૂધ લાવી અને દામોદરદાસે બાબાને ખોળામાં સુવાડી દૂધ પાવા માંડ્યું. તેમને એ કામ ફાવી ગયું હતું એટલે પોતાની હાજરીમાં બાબાને દૂધ પાવાનું કે તેને સુવાડવા-ઉઘાડવાનું કામ તે બીજા કોઈને ભજાવતા નહિ.

કમળા બોલી : “ મને આવ્યે બહુ દિવસ થયા. હવે તમે રજા આપો તો કાલે જઈ.”

“ કાલે નહિ, પરમ દિવસે જજો; અને મંગળાને પણ સાથે તેડતી જજો.”

“ મંગળાને તો અહીં જ રાખો ને, તે બાપાને જાળવી શકશે અને આવું બધું તમારે કરવું પડે છે તે તે કરશે. ”

“ ના, મારે તેનો અભ્યાસ બ્રાહ્મણ નથી. તેને ત્યાં જોવું ગાંઠે છે એવું અહીં ગાંઠતું નથી, એટલે તેને તું ખુશીથી સાથે તેડી જાણે. ”

“ બાઈનું લગન થશે એટલે... ”

“ એ તું વાત જ ન કરીશ. બાઈનું વેવીશાળ થયું નથી અને થાય તેમ પણ નથી. તું કહેતી'તી તે ખરું પડ્યું... બાઈની બેવડ-શીએ બિચારી સુસ્મિતાનું જીવન બગાડ્યું હતું અને હવે બાઈ પોતે રઝળી પડ્યા છે. ”

“ પણ બાઈને કોઈ રીતે પરણાવ્યા વિના ચાલશે ? ”

“ એટલે ? એનામાં પરણવાની યોગ્યતા કોઈને ન જણાતી હોય તો હું તેને કેવી રીતે પરણાવું ? ”

“ કોઈ બાણે ખપતી ન્યાતની કન્યા... ”

“ હું તેને માટે ખરીદી લાવું અને તેને પરણાવું એમ તું કહે છે ? એ દામોદરદાસથી ન બને, કમળા ! બહે માંડ કાલે નખખોદ જતું હોય તો આજે જાય, પરંતુ મારે એવી રીતે તેને પરણાવવો નથી. મેં તેનામાં સુસંસ્કાર ભર્યા, છતાં તે બેવડું બન્યો, મારો શ્રમ વ્યર્થ ગયો; હવે તો જે સંસ્કાર તેને મળ્યા હોય તેને અનુસરીને તે બહે ગમે તેમ કરે ! ”

“ બાઈ જીવન છે. આજે નહિ ને ભવિષ્યમાં તે કાંઈ અર્કાર્ય કરે... ”

“ બહે કરે ! પોતાની જવાબદારી ઉપર બહે ગમે તે કરે ! મને તેની ચિંતા નથી. મેં મારી ફરજ બજાવી છે; તેણે જૂલ કરી છે અને આપાદ કોઠર ખાધી છે; હજી પણ મારો શ્રમ જીગી નીકળવાનો હશે તો તેને બાન આવશે; તે કાંઈ અર્કાર્ય નહિ કરે તો સુખી પણ કેમ નહિ થાય ?... આવા આધાતોથીયે હું કદાપિ નિરાશ

થતો નથી, કમળા ! જા બહેન, હવે સૂઈ જા ! કાલે નહિ, પરમ દિવસે તું બલે ઘેર જશે. ”

કમળા ઊઠી. બાપો દાદાના ખોળામાં જ ઊઘી ગયો હતો, તેને ઊંચકીને તેમણે પારણામાં સુવાડ્યો. પછી પત્નીને શરીરે હાથ ફેરવી જોઈને જાણ્યું કે તે જિંદ છે એટલે તેમણે પણ પથારી પર પાસું ઢાળ્યું.

મુંઝવણોથી ઘેરાઈ ગયા છતાં દામોદરદાસને આ વખતે પોતાનો ધર્મ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. સુવદનના સ્વચ્છંદે તેમને નાસીપાસ કર્યા હતા, પત્નીની માંદગીએ તેમના કુટુંબભારમાં વૃદ્ધિ કરી હતી, બાળપૌત્રે ધરમાં એક કાયડો ઊભો કર્યો હતો, એ બધી મુશ્કેલી-ઝોની આરપાર તેમને દેખાતું હતું કે હવે એવી વાનપ્રસ્થતામાં વર્ષો ગાળવાનાં છે કે જેમાં બિમાર પત્ની અને બાળક પૌત્રની સેવા-શુશ્રૂષા કરવાનો જ ધર્મ પોતા માટે બળવવાનો રહે છે.

દામોદરદાસનો એક એવો અભિલાષ હતો કે પોતે નોકરી-માંથી પેન્શન લઈને નિવૃત્ત થશે તે વખતે નાનો ભાઈ અને મોટા પુત્ર કુટુંબના પાલકો તથા પીઠ સંસ્કારરક્ષકો સમા બની ગયા હશે, એટલે પોતે વનમાં જઈને નહિ પણ ધરમાં વસીને ‘ નિવૃત્તરાગ ’—વાનપ્રસ્થ બની રહેશે અને શેષ જીવનમાં યથાશક્તિ ધર્મની ઉપાસના કરશે. એ અભિલાષ હવે તેમને વ્યર્થ જતો ભાસતો હતો. નાનો ભાઈ અધવય યાદ્યો ગયો અને મોટા પુત્રે પોતાના કરેલા સંસ્કાર-સિંચનને વૃથા કર્યું, એટલે હવે ભવિષ્યનો પોતાનો ધર્મ પણ બદલાયો હતો એમ તેમણે જોયું.

તેમણે બીજો દિવસે કચેરીમાં જઈને નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાની અરજી કરી. ઉપરી અમલદારે તેમને બહુએ સમજાવ્યું કે બે વધુ વર્ષ જેમ તેમ કરીને નોકરી કરો, જોઈએ તો છ માસની રજા લો, પણ પેન્શનમાં કાપ પડે એવી રીતે નિવૃત્ત ન થાઓ, પણ એ સલાહ તેમને ગળે ઊતરી નહિ. પત્ની અને પૌત્રની સેવા

કરવાનો આજ અવસર હતો, એ વર્ષ પછીની નિવૃત્તિ એ કાર્ય માટે ઉપયોગી થાય તેમ નહોતું, પોતાનું એ કાર્ય સંતોષકારક રીતે ખીન્નું કામ પણ કરી શકે તેમ તેમને લાગતું નહોતું, એવી સ્થિતિમાં નોકરી ચાલુ રાખવી એ પોતાની મહત્ત્વની ફરજમાંથી છટકાપારી શોધવા જેવી નિર્જનતા હતી. તેમને એ ગમ્યું નહિ અને તે નિવૃત્તિની જ માંગણી કરીને સાંજે કચેરીમાંથી ઘેર આવ્યા.

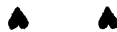
ઘેર આવીને તેમણે એ વાત કરી ત્યારે બધાંને આશ્ચર્ય થયું, દયા ઉપજી, દુઃખ પણ થયું, પરંતુ સુવદન તો બારણાં વાસીને ખરેખર રડ્યો.

નોકરીનો વળગાડ છૂટવાથી મગજ ઉપરથી જાણે મોટો ભાર દૂર થયો હોય અને અંતરમાં સંકટધર્મ શિર પર ચઢાવ્યાનો સંતોષ મહેકતો હોય તેમ તેમણે પત્નીને પથારીમાં બેડી કરીને તેની પાછળ તકિયો મૂક્યો અને પછી બાબાને તેડીને તેના બોળામાં સુવાડતાં કહ્યું: “ જો, હવે તું કામ જતની ચિંતા ન રાખીશ. તમારી બેઠની સેવામાં હું ચોવીસે કલાક રહેવાનો છું અને તારી બિમારી તથા બાબાનું બાલપણ એ બે વાનાં જ સંભાળીને જીવાય ત્યાંસુધી જીવવાનો છું. તું સાજી થાય અને બાબો ખાવા-પીવા જેટલો મોટો થાય ત્યાંસુધીની આયુષ્યદોરી તો ઈશ્વર મને આપશે જ અને નહિ આપે તો યમદેવને પ્રાર્થના કરીશ કે આવતા જન્મનું આયુષ્ય એટલું કાપી લઇને પણ મને જીવવા દો! કહે, યમદેવ મારી એ પ્રાર્થના સ્વીકારશે ને? ”

“ સ્વીકારે, મને સાજી કરી તમારો ભાર ઓછો કરે, અને તમે મારી સેવા કરો છો તેનો બદલો વાળવાની મનેય તક આપે તો જ મને તો સંતોષ થાય. ”

દામોદરદાસ હસીને બોલ્યા: “ મારા કરતાં વધુ જીવવાનો શ્રેય જાગ્યો છે કે શું? ”

એ સાંભળીને પાસે બેઠેલાં બધાં હસી પડ્યાં.

પ્રકરણ ૪૫

મનુભાઈ

બીજા દિવસે કમળા અને મંગળા વડોદરે પાછાં ફરવાને તૈયાર થયાં. સ્ટેશન પર જવાને કમળા ધરની બહાર નીકળી એટલામાં તેણે આશ્ચર્ય વચ્ચે જોયું કે સ્વામી મધુસૂદનાનંદજી વડોદરેથી અમદાવાદમાં આવ્યા હતા અને પોતે એકલા જ પોળમાં સામેથી આવતા દેખાતા હતા.

કમળાએ ખૂબ મારી: “મંગળા, મંગળા ! અહીં આવ; જો સ્વામીજી પોળમાં આવ્યા છે, ઘેર જોલાવી આવ !”

મંગળા ખડકીમાંથી બહાર નીકળી અને તેણે પણ સ્વામીજીને જોયા. સ્વામીજી સીધા ચાલ્યા આવતા હતા, તેમની નજર પણ કમળા અને મંગળા પર પડી, એટલે મંગળાને સ્વામીજીની સામે જવાની જરૂર ન લાગી.

એકાદ મિનિટમાં સ્વામીજી ત્યાં આવીને જ થોભ્યા અને કમળાને પૂછ્યું: “દામોદરદાસ ઘરમાં છે ને ?”

“હા છે, પધારો ને !”

સ્વામીજી પોતાને જ ત્યાં આવતા હતા એ જાણીને અને તેમના મુખમાંથી દામોદરદાસનું નામ સાંભળીને બેઠીને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. મંગળા દોડતી-દાદર ચડી ગઈ અને તેણે દામોદરદાસને કહ્યું: “મોટા કાકા ! સ્વામી મધુસૂદનાનંદજી વડોદરે હતા ને, તે અહીં આવ્યા છે અને તમને મળવા આવે છે.”

“મને મળવા ?” દામોદરદાસ જોળામાંથી બાજાને ઊંચકીને આશ્ચર્ય પામતા ઊભા થયા.

એટલામાં મધુસૂદનાનંદજી દાદર ચડતા ઉપર આવીને દામોદરદાસની સામે ઊભા કે તત્ક્ષણ દામોદરદાસ બોલ્યા: “કાણુ? મનુભાઈ !”

“હા, મોટા ભાઈ !”

“ઓહો ! ઓહો ! આટલે વર્ષે સ્વજનો સાંભર્યાં ? અરે વિજયા ! કુમુદ ! દેવેન્દ્ર ! ક્યાં ગયાં ? આપણા મનુભાઈ આવ્યા છે !” અને વસંતબાને સંબોધીને તેમણે કહ્યું : “જો, આ તારા નાના દિયર તારી કુશળતા પૂછવા આવ્યા છે !”

મનુભાઈએ નીચે પાથરેલી શેતરંજ ઉપર જ બેઠક લીધી. ધરમાંનાં સૌ દોડી આવ્યાં અને સંન્યાસી વેશમાં શોભતા મનુભાઈને હાથ જોડી વંદન કરવા લાગ્યાં. વસંતબા બિછાનામાં માંડમાંડ બેઠાં થયાં. મનુભાઈ સૌની સામે જોઈને જૂના ચહેરા યાદ કરવા જાણે મથી રહ્યા હતા.

મધુસૂદનાનંદજી પોતાના મામા છે એનો કમળાને ખ્યાલ નહોતો. વડોદરામાં તેમને અણુગમતો પ્રશ્ન પૂછનાર મંગળા તેમની જ પુત્રી હતી એ ખબર હવે તેમને પડી હોવી જોઈએ એવી કમળાએ ગણતરી કરી અને તેની આંખો આમતેમ ફરી મંગળાને શોધવા લાગી.

મંગળા ત્યાં નહોતી. કમળાએ બહાર ડોકિયું કર્યું તો ત્યાં પણ મંગળા દેખાઈ નહિ. તેણે વિજયાને પૂછ્યું : “મંગળા ક્યાં ગઈ ?”

વિજયાએ પણ આમતેમ જોયું પણ મંગળા જોવામાં ન આવી. સ્વામીજી આવ્યા બાબત દામોદરદાસને ઉમંગભેર ખબર આપવા જનાર મંગળા ક્યાં ગઈ હશે તેની કલ્પના કમળા કરી શકી નહિ. વડોદરામાં સ્વામીજી પોતાને ત્યાં પધાર્યા હતા ત્યારે તેમને પુષ્પહાર પહેરાવી સત્કારવામાં આવ્યા હતા, તેવી રીતે અહીં પણ તેમને સત્કારવાને તે પુષ્પ લાવવા ગઈ હશે ? જ્યાં ગઈ હશે ત્યાંથી હમણું આવશે એમ માનીને કમળા દામોદરદાસ અને મનુભાઈ વચ્ચે કુશળ વર્તમાનની વાતો ચાલતી હતી તે સાંભળવામાં રોકાઈ.

“મનુભાઈ ! તમે તો જાણે સંસારી સ્વજનોને વિસરી જ ગયા હો, તેમ ઠોઈ વાર પત્ર જ લખતા નહિ. તમે ગયા પછી

શરુઆતમાં તમારા એ ત્રણ પત્રો આવ્યા હશે, પણ ત્યારપછી તમે કોઈ વાર પત્ર લખ્યો નહિ, તમારો નિવાસ ક્યાં તે પણ અમને ખબર નહિ, પછી સહેજ પત્ર લખવો હોય તો ક્યાં લખીએ? અરે, તમારું સંન્યાસનામ મધુસૂદનાનંદજી છે તે પણ હું તો અત્યારે જ સાંભળું છું.” દામોદરદાસ સ્નેહભીની આંખે બોલ્યા.

“ભાઈ! સંસારીના માર્ગો જુદા છે, સંન્યાસીના માર્ગો જુદા છે. જે કાંઈ જૂલી જવાને સંસારનો ત્યાગ કર્યો તેને સ્મરણમાં લાવવાની અગત્ય ન જણાઈ એટલે એમ કર્યું. તમે અધાંની કુશળતા જાણવાની ઇચ્છાથી હું તો આવ્યો છું.”

“નવાઈની વાત છે! જે કાંઈ જૂલી જવાને ધર છોડ્યું, તેને સ્મરણમાં લાવીને કુશળતા જાણવાની ઇચ્છા થઈ!”

“હા, થઈ અને હું તેટલા માટે વડોદરેથી અહીં આવ્યો.”

“ખરેખર, મોટા આશ્ચર્યની વાત છે. પણ તમે આવ્યા તે તો મને ગમ્યું. હવે અમારી કુશળતાનો પરિચય કરવાને થોડા દિવસ રહેશે ને?”

“રહેવા-ન રહેવાનો તો મેં કશો જ વિચાર કર્યો નથી, પરંતુ ચિત્તમાં એ ઝંખના જાગી એટલે તેને સંતોષવા હું અહીં આવ્યો એટલું ખરું.”

“અહો! આટલાં વર્ષના સંન્યાસ પછી વળી એવી ઝંખના જાગી! એ ઝંખનાનું શમન કે દમન કશું થઈ શક્યું નહિ? એમ કેમ થયું ભાઈ?”

મનુભાઈ કાંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં કમળા બોલી: ‘મામા! વડોદરે અમે સ્વામીજીની પધરામણી કરાવેલી, ત્યારે એમ બન્યું કે મંગળાએ એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. તે વખતે મંગળાને કે અમને કોઈને ખબર નહોતી કે એ જ પોતે મનુ મામા છે. સ્વામીજીના એક શિષ્ય બહુ માંદા પડી ગયેલા તેથી સ્વામીજી બહુ ચિંતામાં અને વ્યાકુળતામાં દિવસો ગાળતા હતા. એ ઉપરથી મંગળાએ કેવળ કુતૂહલવશ

પૂછેલું કે એ શિષ્ય તમારા સંસારી જીવનના પુત્ર તો નથી ? સ્વામીજીને એ પ્રશ્ન ઉપરથી લાગ્યું કે શિષ્ય પ્રત્યેનું પોતાનું મમત્વ મંગળાને પુત્ર સમાન લાગ્યું તો એમ બધાંને લાગ્યું હોવું જોઈએ, અને એ વિષેનો ખુલાસો એક જાહેર વ્યાખ્યાનમાં કરવાનું તેમણે જણાવેલું. પછી સ્વામીજીએ એ વ્યાખ્યાન આપ્યું હશે, પણ અમે તો અહીં આવતાં રહ્યાં એટલે અમે સાંભળ્યું નથી. હવે તેમણે મંગળાને ઓળખી હશે એમ હું માનું છું, તેટલા માટે જ કદાચ એ અહીં આવ્યા હોય. પણ મંગળા ગઈ ક્યાં ? વિજયા માશી ! મંગળા ક્યાં છે ?”

વિજયા અને કમળા બેઉ મંગળાને શોધવા નીકળી પડ્યાં. શોધતાં શોધતાં સુવદનના ખંડમાંથી તેનો પત્તો લાગ્યો. ખંડમાં એક ખૂણામાં તે ભરાઈ બેઠેલી !

“તારા બાપુ આવ્યા છે ને તું અહીં કેમ છુપાઈ ગઈ ? ચાલ, ચાલ !” કમળાએ તેનું બાવડું પકડીને ઊભી કરી.

“મારે નથી આવવું.”

“અરે ગાંડી ! તને એ મળવા આવ્યા છે...”

“પણ એ મારા બાપુ ક્યાં છે ? એ તો સ્વામીજી છે...”

“ચાલ તો ખરી, તું એમને કહેવું હોય તે કહેજે.”

કમળા તેને ધસડી મયા વિના રહી નહિ. મંગળા ત્યાં જઈને આંડું જોઈને ઊભી.

મનુભાઈ પુત્રીનો એ અનાદરભાવ જોઈ રહ્યા.

“મંગળા !” મનુભાઈ બોલ્યા.

પણ મંગળા કશું ન બોલી, તેની આંખોમાં એકદમ આંસુ ધસી આવ્યાં.

“આમ કેમ કરે છે બેટા ?” દામોદરદાસ બોલ્યા : “તારા બાપુ તને બોલાવે છે ને તું કેમ બોલતી નથી ?”

કમળા બોલી: “ મંગળા કહે છે કે એ મારા બાપુ નથી, એ તો સ્વામીજી છે. ”

“ ખરી વાત છે. વેશે તો સ્વામીજી છું, પરન્તુ તેના પ્રશ્ને જ મારામાં એક પ્રકારની ઝંખના જગાડી છે અને હું અહીં આવ્યો છું. ” મનુભાઈ ખોખરા બનેલા કંઠથી આગળ બોલ્યા: “ મંગળા ! સંસારનાં સંતાનોને છોડીને પારકાં સંતાનોને શિષ્યો કર્યા અને તેમના પર મેં વાત્સલ્ય દેખ્યું તેની અસૂયા તો તારા દિલમાં ઉત્પન્ન થઈ નથી ? ”

મંગળાએ તડાક જવાબ દીધો: “ કેમ અસૂયા ઉત્પન્ન ન થાય ? અમે ભાઈ-બહેને શો વાંક કર્યો હતો કે તમે અમને નમાયાંને નમાપાં પણ કર્યાં ? ”

એ શબ્દો સાથે મંગળાની આંખોમાંથી વધારે આંસુ ઊભરાવા લાગ્યાં અને એ કરુણ પ્રશ્ને બીજાં સર્વ કોષને રડાવ્યાં. મનુભાઈની આંખો પણ ભીંજયા વિના ન રહી.

માતાપિતાના વાત્સલ્યજળની તૃષાતુર મંગળા સમજણી થઈ ત્યારથી તેના અંતરમાં પિતા પ્રત્યે એક પ્રકારનો દૂષો અણુમમે વસી રહ્યો હતો તેની કાંઈક ગંધ કમળાને આવી હતી. ઘરનાં બીજાં કોષને આ માલૂમ નહોતું. પિતાની છબિને મંગળા નમસ્કાર કરવા જતી નહિ, એ છબિ જ્યાં ટાંગી હતી તે ઓરડામાં પણ બનતાં સુધી પ્રવેશ કરતી નહિ, તેની પાછળ તેના દિલની એક પ્રકારની ગાંઠ છે એની તો કોઈને જ ખબર નહોતી. અત્યારે કમળાને એ બરાબર સમજાયું અને મંગળા પર તેની દયા વિશેષ જગી.

તે બોલી: “ મનુભાભા ! આ કરતાં તો બધાંને રડાવવા તમે અહીં ન આવ્યા હોત તો જ ઠીક હતું. તમે સંસાર છોડ્યો, પછી વળી સ્વજનો શાં અને પરજનો શાં ? તેમની કુશળતા-અકુશળતા સાથે તમને સંબંધ શો ? તમારી વત્સલતાનાં અધિકારી તમારાં પુત્ર-પુત્રી ન રહ્યાં અને તમારા શિષ્યો અધિકારી થયા, તે તેમનું

સહભાગ્ય અને તમારા પુત્ર-પુત્રીનું દુર્ભાગ્ય; આ ભવનો ઋણાનુબંધ તોડીને કોઈ પરભવનો ઋણાનુબંધ તમે અત્યારે જોડી રહ્યા હશો, એમ સમજીને સૌ પોતપોતાના જીવનપ્રવાહમાં વહાઈ કરત...”

દામોદરદાસ વચમાં બોલ્યા: “એમ ન બોલ, કમળા ! આવ્યા તો ભલે આવ્યા. તેમણે હમણાં કહ્યું તો ખરું કે સ્વજનોની કુશળતા જાણવાની ઝંખના તેમના દિલમાં જાગી અને તે અહીં આવ્યા. જો, હવે તારા મામા આવ્યા છે તો તું વડોદરે જવાનું બંધ રાખ અને બે દિવસ રોકાઈ જા. અને તમે બધાં હવે જાઓ, મનુભાઈ માટે કોઈ ભોજન-પાનની વ્યવસ્થા કરો.”

સૌ એક પછી એક વેરાવા લાગ્યાં. મનુભાઈ થોડી વારે આંખો લૂછીને સ્વસ્થ થઈ બેઠા. સામે જ મહેશ બેઠો હતો તેને તેમણે ઓળખ્યો અને પૂછ્યું: “તારું નામ શું?”

“તમે મને ન ઓળખ્યો? હું મહેશ છું.”

“તને ઓળખ્યો તો ખરો, પરંતુ તારું નામ ભૂલી ગયો હતો. શું બણે છે?”

“અંગ્રેજ પહેલી. આપુજી ! હવે તમે અહીં રહેશો ને?”

મહેશનો એ પ્રશ્ન નિરુત્તર રહ્યો.

પ્રકરણ ૪૬

‘તથોવન’

મનુભાઈ સંન્યાસી દશામાં પોતાના મોટા ભાઈને મળવા આવ્યા છે એ વાતની ખબર વાયુવેગે પોળમાં પ્રસરી ગઈ અને લોકો તેમના દર્શનાથે ટોળાબંધ આવવા લાગ્યા. જેઓ આવતાં તેઓ ‘મનુભાઈ ! મને ઓળખો છો કે?’ એમ પૂછ્યા વિના ભાગ્યે જ રહેતાં અને મોટે ભાગે તો મનુભાઈને નકારજ વાળવો પડતો, પરંતુ જૂના ચહેરાઓને નવી આંખે તે પ્રસન્ન ભાવે નિરખી રહેતા ખરા.

એ આખો દિવસ આગંતુકોને મળવામાં અને તેમની સાથે વાતો કરવામાં ગયો. રાત્રે બેઉ ભાઈઓ છેક ચોથા માળે જઈને બેઠા અને એકાંતમાં હૃદય ખોલીને વાતો કરવા લાગ્યા.

દામોદરદાસે નાની બહેન વિજયાના વૈધવ્યની અને તેને પોતાની પાસે રાખીને નિર્હિંસ્ર રીતે વૈધવ્ય માળા શકે તે માટે કરેલી વ્યવસ્થાની વાત કહી. વિજયા પાસે પાંચેક હજારની રોકડ અને થોડા દાગીના હતા તે જળવાઈ રહે અને તેના તથા તેની પુત્રીનો અર્થ તેને માથે ન પડતાં પોતાની નજર હેઠળ એ આળસી ઊછરે એવી જોગવાઈ કરી હોવાની વાત સાંભળીને મનુભાઈને દુઃખ અને સંતોષ બેઉનો અનુભવ થયો. બહેનનું જીવન વયમાં વૈધવ્ય એ દુઃખનું કારણ હતું, તે નિશ્ચિત રીતે મોટા ભાઈની નજર હેઠળ જીવન વ્યતીત કરી રહી હતી એ હતું સંતોષનું કારણ.

પછી દામોદરદાસે ધીમંતરામના મૃત્યુની, તેના વેપારમાં આવેલી ખોટથી ભરી આપવી પડેલી નુકસાનની રકમની, વિધવા કુસુદના પહેલાંના અંડની તથા પછીથી આવેલી સમજણની અને તેનાં આળસોની વાત કહી સંભળાવી. આળસોના વીમા ઊતરાવી તેમના ભાવિ વિકાસની જોગવાઈ કરી હતી તે કહ્યું. ધીમંતરામના કરજનો બોલે ધરમાંનાં અધાંએ કેવી સંયુક્ત રીતે ઉપાડી લીધો હતો તે વાત કહેતાં દામોદરદાસને ભાઈના મૃત્યુના દુઃખ છતાં સંતોષ ઊપજ્યો હતો એમ મનુભાઈએ જોયું. જેવી રીતે બહેનના વૈધવ્યની ખચર મનુભાઈએ અત્યારે જ જાણી હતી તેવી રીતે ભાઈના મૃત્યુની ખચર પણ તેમણે મોટા ભાઈને સુખેથી જ પહેલી વાર સાંભળી. જીવનના અરણ્યમાં પ્રવાસ કરતો માનવકાંક્ષો આમળ વધતો હોય, અનેક ખાડા-ટેકરાને મુશ્કેલીથી ઓળંગતો હોય, કોઈ પડવા-આખડવાથી અટકતું હોય અને માંડમાંડ ઊડીને આમળ ચાલવા મથતું હોય તો કોઈ માર્ગમાંથી લપસી પડીને અદૃશ્ય થઈ જતું હોય, કોઈ કષ્ટાનુભવ કરતું હોય તો કોઈ મોજથી ડગ ભરીને આમળ

ધધે જતું હોય, એવું કલ્પનાદશ્ય તે વખતે મનુભાઈનાં આંતર ચક્ષુઓ સમીપે ખડું થયું.

સુવદનના અબ્યાસ, લગ્ન અને પછી તેની પત્નીના મૃત્યુથી તેનાં બે બાળકોને ઉછેરવામાં ઊભી થયેલી મુશ્કેલીની વાત દામોદર-દાસે વિનાસંકોચે કહી. પોતાની બિમાર પત્ની તથા એ નમાયાં બાળકોને માટે પોતે નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લીધી હોવાનું બ્યારે દામોદરદાસે કહ્યું ત્યારે મનુભાઈથી ચોંટી ગયા વિના રહેવાયું નહિ: “હે મોટા ભાઈ! આ વૃદ્ધ વયે તમે આ ભાર ઉપાડવાને માટે ઓછા પેન્શને નિવૃત્તિ લીધી?”

“એ ભાર મારે ઉપાડવો એવી પ્રભુની મરજી હશે, નહિતો એ બાળકોની માતા મૃત્યુ પામત નહિ અને સુવદનના બીજા લગ્નની વાતમાં મુશ્કેલી ઊભી થાત નહિ.” દામોદરદાસે કહ્યું.

“ભાઈ! ઘરમાં આટલાં બધાં માણસો છે તેમાંથી કોઈએ બાળકોની દેખરેખ રાખી તેમને ઉછેરી શકે નહિ કે એ ભાર તમે ઉપાડ્યો?”

“તમારી મંગળા ઉપર મારી નજર હતી, તે બિચારીને બચવાનો ઉમંગ છે, હું તેનું બચતર છોડાવીને આ ભાર તેને શિરે મૂકું એ મને ઠીક લાગ્યું નહિ. વિજયા અને કુમુદ તો આખો દિવસ ઘરકામમાં જ ગુંચાયલાં રહે અને વળી સુવદનની બા પથારી-વશ થઈ ગયાં, એટલે મારા વિના બીજા કોણ એ બચ્ચાંઓને હૂંફ આપીને ઉછેરી શકે?”

“મૂળે બાળકો ઉપર જ તમને બહુ રાગ, એટલે તમારા સ્વભાવને અનુસરીને જ તમે આ ભાર ઉપાડ્યો હોય એમ મને લાગે છે...”

“મનુભાઈ!” દામોદરદાસ વચ્ચે બોલ્યા: “તમે જૂલ્યા. કઈ આશાથી કે અપેક્ષાથી હું કોઈ પણ બાળકો ઉપર રાગ ધરાવું? મારાં પોતાનાં સંતાનોનો ભાર હું ઉપાડું એ મારી ફરજ, અને સુવદન

પોતાનાં સંતાનોનો ભાર ઉપાડે એ તેની ફરજ, એમાં મારે કશી શ્લેષા-દેવા નહિ. સુવદનનાં આળકો વૃદ્ધાવસ્થામાં મારી ચાકરી કરશે એવી આશા મને હોઈ શકે જ નહિ. પરન્તુ સુવદનનાં કે બીજાં સ્વજનોનાં આળકોની માનવતા કેળવવામાં આ દેહ કાંઈ પણ ઉપયોગમાં આવી શકતો હોય તો ભલે આવે ! એથી કાંઈ હું ધસાઈ જવાનો નથી અને ધસાઈશ તોય એ માનવજીવનને કાંઈક સંસ્કાર આપ્યાનું પુણ્ય ઉપાર્જન કરવા માટે જ ધસાઈશ ને ? એથી વધારે સારો આ દેહનો બીજો કયો ઉપયોગ કરી શકાવાનો હતો ? ”

“ મોટા ભાઈ ! આ ઉંમરે હવે તમને પ્રભુભક્તિ કરવાની ઈચ્છા નથી થતી ? ”

“ મારો પ્રભુ તમારા પ્રભુ જેવો વિરાટ નથી—સકળ માનવ-સૃષ્ટિ ઉપર નિષ્કામ પ્રેમભાવ મારામાં પ્રકટયો નથી. એટલે હું તમારા કરતાં ઓછો સદ્બોધ્યવાન છું, અને તમે પરમ સદ્બોધ્યવાન છો. પરન્તુ મારી મર્યાદિત સૃષ્ટિ પ્રત્યેની ફરજ અદ્વા કરવામાં મને સંતોષ છે, એથી વિશેષ વિશાળ સેવા બ્રહ્મવવાની શક્તિ મારામાં નથી. પ્રભુ કરે ને પુનરવતારમાં માનવદેહની પ્રાપ્તિ થાય અને તમારી પેઠે સકલ માનવતાની સેવા કરવાની તક આ આત્માને પ્રાપ્ત થાય.”

“ ભાઈ ! આટઆટલાં સાંસારિક કષ્ટો અને ઉપાધિઓથી તમે કોઈ વાર કંટાળ્યા નથી ? ”

“ કંટાળું શામાટે ? એ કષ્ટો તો તપશ્ચર્યા છે—કોઈ જાતની આસક્તિ વિના સ્વકુટુંબના કલ્યાણાર્થે મેં એ તપશ્ચર્યા કરી છે અને હજીયે કરી રહ્યો છું. તમેય તપોવનાશ્રમમાં રહીને અનેક પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરી હશે, તન-મનનાં કષ્ટો ઉઠાવ્યાં હશે, તમને એથી કોઈ વાર કંટાળો બેપજેલો ખરો ? ”

“ મારું ધ્યેય આત્મકલ્યાણનું હતું, એટલે કષ્ટ કે તપશ્ચર્યા કરવાના બદલામાં મને જે પ્રાપ્તિ થવાની હતી તે ઉપર લાગી રહેલી

મારી દૃષ્ટિએ મને કંટાળો અનુભવવા દીધો નથી.”

“તો પછી તમે આશ્રમ છોડીને બહાર ફરવા નીકળ્યા તે સામાટે ?”

“ગુરુદેવે એક વાર કહ્યું કે તમે ત્રણ વર્ષ સુધી જનતાને વેદધર્મનો સંદેશો સુણાવવા પર્યટન કરો એટલે મેં આશ્રમ છોડ્યો, અને એ શિષ્યોની સાથે હું પર્યટન કરવા નીકળ્યો છું; પણ ભાઈ! વિરાટ માનવસાગર ઉપર સમાન પ્રેમ ધરાવવા જેટલી સમદૃષ્ટિના લાભ થાય એવા હેતુપૂર્વક ગુરુદેવે મને જે આદેશ કર્યો હતો તે મારાથી પાર પડે તેમ હવે મને લાગતું નથી. મેં ગૃહ છોડ્યું, બાળકો છોડ્યાં, પરંતુ એ શિષ્યો પરના રાગથી વ્યાકુળ થએલો હું જાણે નવો મંસાર માંડી રહ્યો છું !”

મનુભાઈને આટલું કહેતાં જાણે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ રહી હોય તેમ તેમની આંખોમાં આંસુ ચમક્યાં. તોપણ તેમણે આગળ ખોલવું ચાલુ રાખ્યું અને દામોદરદાસ ભાઈની વાત સલાતુશ્રૂતિપૂર્વક મૂળા-મૂળા સાંભળી રહ્યા.

“મોટા ભાઈ! ઘર છોડીને ચિત્તમાંની રાગવૃત્તિને મેં દાખી દીધી હતી, પરંતુ આમ તે બીજા સ્વરૂપે પ્રકટી નીકળી છે એમ હું જોઈ શકું છું. જનતાના સંપર્કમાં આવતાં અને શિષ્યોના ગુરુ-પદનો ભાર નિર્વહતાં નિરિહતાને બદલે આસક્તિ ચિત્તમાં ધર કરવા લાગી હતી અને ચિત્તને અસ્થિર બનાવી રહી હતી; જે વડોદરા સુધી આવતાં મને સમજાયું નહોતું, તે મંગળાના જ પ્રશ્ને મને સમજાવ્યું અને મારી આંખો બિઘડી ગઈ.”

“તો ભાઈ! દિલગીર ન થાઓ, નિરાશ ન બનો; ચિત્તને વધારે વિશુદ્ધ કરો, અપાર માનવસૃષ્ટિ ઉપર સમાન પ્રેમ ધરાવવા જેવી શુદ્ધિ અને અનાસક્તિ હજી તમારા ચિત્તે પ્રાપ્ત કરી નથી; ગુરુદેવ પાસે તપોવનાશ્રમમાં પાછા જાઓ અને તેમના ચરણમાં આ આત્મનિવેદન કરો.” દામોદરદાસે સલાહ આપી.

“પરંતુ મને તમારું આ ગૃહ જ અનેરું તપોવન લાગે છે, ભાઈ! તમે જે તપશ્ચર્યા કરો છો તે મેં કરેલી તપશ્ચર્યા જેટલી હિત નથી, છતાં તમે જે સમતા, અનાસક્તિ અને ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા છે તે મેં એ તપોવનાશ્રમમાં વસીને પ્રાપ્ત કર્યાં નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પુષ્કળ પ્રાપ્ત કર્યાં છતાં એ જ્ઞાનનું અનુભૂતિક્ષેત્ર જે ચિત્ત તે તો હજી અશુદ્ધિ અને આસક્તિ જ સેવે છે, જ્યારે એવા જ્ઞાન વિનાના તમે કષ્ટ વેઠતાં કે સંસારધર્મ જગતમાં જે સમતા જાળવી શકો છો તે યોગી જનોને પણ જાણે દુર્લભ હોય એવું હું જોઉં છું! અનેક વિપમતાઓની સામે લડી ચૂકેલા તમે ગમે તેવી પ્રતિકૂળતાની વચ્ચે સમસ્થિતિમાં રહી શકો છો, ત્યારે કેવળ યોગપ્રક્રિયાઓની તપશ્ચર્યાનો અભ્યાસી હું અણુધારી પ્રતિકૂળતાથી એકદમ ચંચલ બની જઉં છું અને ચિત્તની સ્થિરતા જાળવી શકતો નથી. તમે આત્મકલ્યાણ અને કુટુંબકલ્યાણ યથાશક્તિ કરી રહ્યા છો, ત્યારે હું માનવકલ્યાણ કરવાની બાજુ બીડીને નથી એ કરી શકતો કે નથી ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા આત્મકલ્યાણ પણ સાધી શકતો...હું મુંઝાઉં છું ભાઈ! હું શું કરું?”

દામોદરદાસ મનુભાઈની વાતો સાંભળીને મનમાં ગૂંચવાઈ ગયા. તેમને લાગ્યું કે કદાચ મનુભાઈમાં સંસારવાસના પ્રકટી હોય અને હવે તેમને ગૃહસ્થાશ્રમ તરફ પાછા ફરવાનું મન થયું હોય. તેમણે પૂછ્યું: “ભાઈ! તમારા ચિત્તમાં કાંઈ વિકૃતિ તો જન્મી નથી ને?”

“બિલકુલ નહિ. મને ગૃહસ્થાશ્રમની ઝંખના નથી, પણ શિષ્યો પરના રાગથી વ્યાકુળ થએલો હું અત્યારે જોઉં છું કે ઘરને બાળકોનો ત્યાગ મેં કેવળ અજ્ઞાનપૂર્વકે કર્યો હતો. સંસારજીવન શરૂ કરીને તેની જવાબદારીમાંથી છટકા જવામાં મારી જે પ્રકારની નિર્બંધતા હતી તે અત્યારે મને શરમાવી રહી છે અને તે જવાબદારી તમારે શિરે મૂકવામાં મેં એક પ્રકારનું ઋણ કર્યું છે. જે જવાબદારીઓ અદા કરીને તમે સ્વ-પરકલ્યાણ કરી રહ્યા છો, તે

જવાબદારીઓને સમજાવવાપૂર્વક શિરે ધારણ કરવાથી મારું આત્મ-કલ્યાણ અટવાઈ જવાનું નહોતું એ મને અત્યારે સમજાય છે, અને તેથી આજથી તે જવાબદારી હવે મારે ઉપાડવી છે અને તમારા આ 'તપોવન'માં જ રહીને મંગળા-મહેશને મારા વાતસલ્યથી હૃદયનું જીવન આપવું છે."

"બહે, બાઈ! બહે!" દામોદરદાસે ઉત્સાહમાં આવી જતાં કહ્યું: "બહે તમે અહીં રહો, અને તમારાં બાળકોને પ્રેમની હૃદયથી હિંદીરી તેમના જીવનને સંસ્કારી બનાવી કૃતાર્થ થાઓ!" એમ બોલતાં જ દામોદરદાસે એકદમ ઊભા થઈને બારીએ ડોકાઈ ખૂમ મારી: "અરે મંગળા! અરે મહેશ! અહીં આવો! તમારા બાપુજી તમને બોલાવે છે..."

દામોદરદાસે બોલાવ્યાથી મહેશ એકદમ દોડતો ઉપર ચડી આવ્યો, કે તુરત તેમણે કહ્યું: "મહેશ! તારી માંગણી તારા બાપુ-જીએ સ્વીકારી છે હોં! તે હવે અહીં આપણી સાથે જ રહેશે..."

એ સાંભળતાં જ મહેશ આનંદોત્સાહમાં પિતાના બોળામાં નમી પડ્યો.

મંગળા ધીરે ડગલે ઉપર આવી હતી, તે દામોદરદાસનું કથન સાંભળ્યા પછી અંદર આવી અને આનંદાશ્રુભરી આંખે પિતાનું દર્શન કરતી, હાથ જોડી 'નમસ્તે' કહી નીચે બેઠી.

મનુભાઈએ એક બાળકોનાં મસ્તકો પર હાથ મૂક્યા, તે ક્ષણે તેમણે એક નૈસર્ગિક આનંદરોમાંથી અનુભવ્યો, જે જીવનમાં પહેલી જ વારનો હતો.

પ્રકરણ ૪૭

શંકયા પછીનું હહાપણ

મનુભાઈ હવે મંન્યાસ છોડીને ઘેર જ રહેવાના છે એમ જાણીને ઘરમાં આનંદ આનંદ પ્રસરી ગયો. મંગળાનું આનંદપ્રકુલ વદન આજના જેવું પૂર્વે કોઈ વાર જોવામાં આવતું નહોતું અને એ વદન જોઈને મનુભાઈને પણ જાણે અપાર આનંદ થતો હતો.

પરંતુ આ આનંદલહરિથી અલિપ્ત અને વિમનસ્ક એકલો સુવદન જ હતો. જે અકલ્પિત ઘટનાથી ઘરમાં બધા સાનંદાશ્રય અનુભવતા હતાં તેથી સુવદનને માત્ર ક્ષણભર કુતૂહલનો જ અનુભવ થયો હતો અને પુનઃ તે પોતાના દુઃખી જીવનના વિચારસાગરમાં ડૂબી ગયો હતો.

સુસ્મિતાની છબિનું દર્શન હવે સુવદનને જૂતકાળની પોતાની અપરાધપરંપરાનું સ્મરણ કરાવ્યા વિના રહેતું નહિ. એ અપરાધોની સજા આટલી બધી ભયંકર હશે તેની સુવદને કદાપિ કલ્પના કરી નહોતી. સુસ્મિતાનું મૃત્યુ જ પોતાને એ સજા કરનારું નીવડશે તેનો તો તેને દૂરનોય ખમાલ નહોતો.

સુસ્મિતા જીવતી હતી ત્યારે તેની અને તારિકાની તુલના સુવદને ઘણી વાર કરી હતી. એ તુલનામાં સુસ્મિતા કરતાં તારિકાને તે હિચ્ચ પદે સ્થાપતો. છતાં એક વાર તેણે સુસ્મિતામાં સંતોષ અનુભવવા પોતાના મનને મનાવ્યું હતું, બીજી વાર તેણે અસંતોષ અનુભવ્યો હતો, ત્રીજી વાર તેણે કંટાળો અનુભવ્યો હતો અને ચોથી વાર સુસ્મિતાના મૃત્યુમાં તેણે છૂટકારોનો દમ લઈ પ્રચ્છન્ન આનંદાનુભવ કર્યો હતો. અને આજે? આજે તે તારિકા કરતાં સુસ્મિતાને હિચ્ચ પદે સ્થાપતો હતો, અને પોતાના જીવનમાંથી ખોવાઈ ગયેલી સુસ્મિતા ઉપર આંસુ સારતો હતો !

તેને હવે જરાય શંકા નહોતી કે સુસ્મિતા પોતાની પત્નીના પદને શોભાવવા માટે જેટલી યોગ્ય હતી તેટલી જ અયોગ્ય તારિકા હતી ! તારિકામાં ખૂબ જ્ઞાન હતું. ઘણી ઘણી સમજણ હતી, પોતાના આતુર્યથી કોઈને પણ આંજી દેવાની શક્તિ હતી, પણ એ ગુણો ધરાવવા છતાં તે પત્ની જેવા જવાબદાર અને મહત્વના સ્થાનને માટે યોગ્ય નહોતી એવો હવે સુવદનનો અભિપ્રાય બંધાયો હતો. તારિકા કેવળ વિલાસબોલુપતાની પ્રતિમા હતી, બીનજવાબદાર જીવન તેને જોઈતું હતું, સંસારની ફરજોમાંથી છટકીને મનમોજી માણવી એ તેનું ધ્યેય હતું : પત્ની થવાને-ભાવિ સંતાનોની માતા થવાને તે નાલાયક હતી. બુદ્ધિવૈભવવડે તે અનેકનું આકર્ષણ કરી શકે, પોતા જેવા જીવાનોને તે મંત્રમુગ્ધ કરી નાંખે, નિજ વ્યક્તિત્વની છાપ વડે તે સ્વપતિની કે બીજાઓની પ્રશંસા જીતી શકે. પરંતુ ગૃહિણી તરીકેનાં કર્તવ્યો અજાણવાની ફરજ જે યુવતી ન અજાણી શકે તેની બીજી અનેક પ્રકારની યોગ્યતાનો પોતા જેવા મધ્યમ વર્ગના જીવાનને શો ઉપયોગ ?

રાંડયા પછીનું એ ડહાપણ સુવદનને બેવડો સંતાપ બિપજવતું હતું. સુસ્મિતા જેવી પત્ની પોતાના જીવનમાં કેટલી અનુકૂળ હતી તે હવે તેને સમજતું હતું, પરંતુ અત્યારે સુસ્મિતા કેવળ જડ છબિરૂપે જ દર્શન આપવા રહી હતી. એક વાર અપરાધને બૂલરૂપે ઓળખાવવા મથનાર સુવદનને આજે પોતાની બૂલ જીવનના મહા અપરાધ સમી દેખાતી હતી અને ભલે એ અપરાધ કોઈની સમીપે કબૂલ કરીને અપમાનનો ડાંખ વેઠવો પડતો નહોતો, છતાં અત્યારે તે જે જીવનનો ડાંખ વેડી રહ્યો હતો તે અવગણના, અપમાન, તુચ્છકાર કે તિરસ્કારના સામટા ડાંખો કરતાં વધારે વેદના બિપજવનારો હતા. જીવનની વણસેલી બાજી સુધારવાની કોઈ તક જ હાથમાં ન રહી હોય એમ તેને લાગતું હતું અને ખૂબ જ મુંઝાતો તે સુસ્મિતાની છબિ સામે જોઈને અશ્રુપાત કરતો કોઈ પ્રેરણાની જાણે યાચના કરી રહ્યો હતો.

“ભાઈ સુવદન !” બોલતા જ બારણું ઠેલીને મનુભાઈ અંદર આવ્યા અને સુવદનની આંખોમાં આંસુ જોઈ ખમચાઈને ઊભા.

સુવદન આંસુ લૂછી સ્વસ્થ થયો.

“સુવદન ! આ શું કરે છે ? બહાદુર થા ! કષ્ટને સંતાપ ન બનાવ, તપશ્ચર્યારૂપ માન અને તેમાંથી પાર ઊતરવાનો નિશ્ચય કર ! તારા પિતાજી ઉપર નજર કર, કોઈ પ્રતિકૂળતાને તેમણે કષ્ટરૂપ માની નથી, અને તું આવો નિર્બળ કેમ ?”

“મારામાં એ શક્તિ નથી, કાકાજી !”

“શક્તિ નથી, પણ સમજ તો છે ને ? સમજને મોખરે રાખીશ, તો શક્તિ આપોઆપ પ્રકટશે ! ધૈર્યને સાથી બનાવી સંસારના અટવિમાં કમણુ કયે જા ! અને તારાં તો અનેક સાથી છે, પછી સંતાપ શાને કરે છે ? તારા પિતાજી છે, ઘરનાં બીજાં સ્વજનો છે, અને સાંભળ, અત્યારે તો હું મારા શિષ્યોને તપોવનાશ્રમમાં પહોંચાડવા જઈ છું, પરંતુ ત્યાંથી ગુરુદેવની આજ્ઞા લઈને તુરત પાછો ફરીશ, અઠવાડિયામાં આવી પહોંચીશ, અને તારા સંસારક્રમણમાં તને બળ આપવા હું પણ તારો સાથી થઈશ; તું જરાએ મુંઝાઈશ નહિ.”

એ ધૈર્યદાન કરનાર કાકા સમીપે ઉપકારવશ થતો સુવદન હાથ જોડી નીચું જોઈ રહ્યો. મનુભાઈએ તેની પીઠ પર હાથ મૂકીને કહ્યું : “વે દિન બી ચલા જાયગા, સુવદન ! જોતો નથી, તારા પિતાજી ઉપર પણ ભૂતકાળમાં દુઃખોએ કેવાં આક્રમણ કર્યા હતાં ! પરંતુ એમણે ધૈર્ય ગ્રમાવ્યું નહિ, અને આજે અનેક મુંઝવણોથી ઘેરાયા છતાં એક સ્થિતપ્રજ્ઞના સમી પ્રસન્નતા જાળવી રાખી છે, તેવા સિંહનો તું પુત્ર, શિયાળ જેવો કેમ ?”

“પિતાજીને મેં દગો દીધો છે, કાકાજી ! મારામાં તેમણે જે આશાઓ રાખી હતી, તે આશાઓને મેં વીંખી-પીંખી નાંખી તેમને કષ્ટભાગી બનાવ્યા છે. તેમનો સિંહગુણ અપનાવવાની મેં

દરકાર કરી નથી, તેના જ ક્ષણપ આજની મારી સ્થિતિ છે...”

મનુભાઈએ આનંદથી હસીને સુવદનની પીઠ થાપડતાં કહ્યું: “બસ, તે તારા પિતાને દગો દીધો છે એટલી સમજ તારામાં પ્રકટી એ જ તારા પિતાજીનો વિનય છે અને તારી સિંહરૂપતા પણ એ સમજમાંથી જ હવે નિર્માણ થવાની છે એવી શાખ મારો અંતરાત્મા પૂરે છે.”

એટલું કહી મનુભાઈ ચાલ્યા ગયા અને સુવદને સુરિમતાની છાંયિ સામે પુનઃ જોયું. એ પ્રસન્ન વદનમાંથી પણ જાણે ધૈર્યનો જ પ્રવાહ વહીને સુવદનના અંતરને બળવાન બનાવી રહ્યો હતો.

ભોજન કરીને સુવદન બેંકમાં ગયો. એ દિવસથી સુવદન બેંકના સહકાર્યકરોમાં ધૂપા ઉપહાસનું પાત્ર બની ગયો હતો. ન્યાતમાં, રનેહી-સંબંધીઓમાં અને બેંકના માણસોમાં પણ એ વાત સારી પેઠે જાણીતી થઈ ગઈ હતી કે સુવદન તારિકાને પરણવાનો હતો અને એ સંબંધ નક્કી જ થઈ ગયો હતો, પરંતુ હવે તેઓ બધાં એ વાત જાણી ચૂક્યાં હતાં કે એ સંબંધ બંધાવાનો નહોતો કારણકે તારિકાને સુવદન પસંદ નહોતો ! તારિકાની નાપસંદગીનાં તરેહવાર કારણો કોઠામાં બોલાતાં હતાં. કોઈ કહેતું કે તારિકા અને સુવદન સહજ વાત-વાતમાં લઢી પડ્યાં હતાં અને તેથી તારિકાએ સુવદનને પરણવાની ના કહી હતી. કોઈ માનતું કે તારિકા લગ્ન પછી તુરત જ જીદાં રહેવાની સુવદન સાથે શરત કરવા માંગતી હતી, જે વાતમાં સુવદન સંમત નહિ હોવાથી એ લગ્ન છેલ્લી ઘડીએ અટકી પડ્યું હતું. કોઈ કોઈ કલ્પનાચતુરોએ એવી વાત પણ ઉડાડી હતી કે તારિકા સુવદન સાથે હિંદુ લગ્ન કરવા ઇચ્છતી નહોતી, પરંતુ રજીસ્ટર્ડ મેરેજ (નોંધણીના કાયદા મુજબનું લગ્ન) કરવા માંગતી હતી એટલે તે સંબંધ બેઉ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો હતો. આ રીતે તારિકાને સુવદન પરણી શક્યો નહોતો અને બીજી બાજુએ ન્યાતમાંથી કોઈ તેને કન્યા આપવા તૈયાર નહોતું, એટલે તે હવે પૂરેપૂરી ત્રિશંકુની

સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો—અધવચ લટકી ગયો હતો !

હાલતાં ને ચાલતાં પ્રેમલગ્ન ને સ્નેહલગ્નની વાતો કરનારાઓમાંના કોઈની જ્યારે આવી સ્થિતિ થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તે ઓળખાણવાળાઓમાં હિપહાસને પાત્ર બને છે. સુવદનની જાણુમાં હતું કે એકના માણસો ધૂપી રીતે માંહોમાંહે પોતાની મશ્કરી કરે છે, પરન્તુ તે મનને મારીને ગંભીર વદને પોતાનું કામ કર્યે જતો હતો.

“સાહેબ ! કોઈ બાઈ આપને બહાર બોલાવે છે.” એકનો પટાવાળો સહીઓ કરવાનો થોકડો મૂકીને એમ ધીરેથી બોલી પુરત ચાલ્યો ગયો.

“હાં !” સુવદન ચાલ્યા જતા પટાવાળાની પીઠ પાછળ જોઈ રહ્યો. એકના કારકૂનો જ નહિ પણ પટાવાળાઓ પણ હવે પોતાની પ્રકટ મશ્કરી કરવા તૈયાર થયા હતા એમ તેણે જોયું. તેને રોષ તો ચડ્યો પરન્તુ પ્રકટ રીતે ગુરસો દાખવીને એવી મશ્કરીને હિતેજવાનું તેણે યોગ્ય માન્યું નહિ.

તેણે જોયું કે પોતાની મશ્કરી કરીને ગએલો પટાવાળો એ—ત્રણ કારકૂનો સાથે કાંઈ વાતો કરીને એજન્ટની ઓફીસમાં ગયો હતો. તેને લાગ્યું કે એ કારકૂનોએ જ પટાવાળાને સાધનરૂપ બનાવ્યો હતો. એ કારકૂનો કોણ કોણ હતા તે દૂર રહે રહે પણ સુવદને લક્ષમાં રાખી લીધું.

પાએક કલાક વીતી ગયો, એટલે ફરીથી તે જ પટાવાળાએ આવીને કહ્યું: “સાહેબ ! એક બહેન બહાર બોલાવે છે તે આપને બોલાવે છે.”

“ઠીક, જા, કહે કે મને અત્યારે બહાર આવવાની પુરસદ નથી.” સુવદને તત્ક્ષણ જવાબ પરખાવી દીધો.

મશ્કરીનો જવાબ એવી અવગણનાથી જ વાળી શકાય એમ સમજીને સુવદને એ જવાબ આપ્યો હતો, પરન્તુ તેણે જોયું કે પુરત

પટાવાળો ખરેખર બહાર ગયો, તે પેલી બાઇને પોતાનો જવાબ સંભળાવવા જ ગયો હોવો જોઈએ.

“કાંઈ ફિકર નહિ. તારિકા આવી હોય તોપણ તેને હવે તો એ જ જવાબ મારે આપવાનો હતો. તે માફી માંગવા આવી હોય અને લગ્ન માટે તૈયાર થઈ હોય, તોય મને હવે તે ન જોઈએ. જોવો તેણે મારો તિરસ્કાર કર્યો હતો તેથી બેવડો તિરસ્કાર હવે હું તેનો કરીશ અને બતાવી આપીશ કે સુવદન એ તેના હાથમાંના રમકડા રૂપ બનવા ઈચ્છતો નથી.”

બે મિનિટ ગઈ અને પટાવાળો પાછો આવ્યો તે સુવદને જોયું. તારિકાએ તેને બીજો કાંઈ સંદેશો આપ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ કારણકે પટાવાળો પોતા પાસે ન આવતાં બેંકના કામકાજમાં વળગી ગયો હતો.

પોતાનો જવાબ સંભળીને કાંતો તારિકા ઘેર પાછી જાય અને કાંતો તે બેંકની અંદર પોતાને મળવા આવે એવી ગણતરી સુવદને કરી. પાંચેક મિનિટ થઈ ગઈ અને તારિકા અંદર આવી નહિ એટલે તે નિરાશ થઈને કે ગુસ્સો કરીને ચાલી ગઈ હશે એવું સુવદને અનુમાન કર્યું. તે મનમાં બોલ્યો: “મને હવે તેની શી પરવા છે? જોનો મને હવે ખપ નથી તેને તો એવી જ લપડાક જોઈએ.”

બેંકના દરવાજા તો ત્યારપછી અર્ધા કલાકે જ બંધ થયા, પરંતુ પોતાનું કામકાજ આટોપીને બહાર નીકળતાં સુવદનને સહેજે દોઢેક કલાક થઈ ગયો.

તે વખતે તેણે જોયું કે બેંકના મકાનની એક બાજુએ પગથી ઉપર મંદારિકા દરવાજા બણી જ મીટ માંડીને બેઠી છે! બેઠી દષ્ટિ મળી અને તુરત સુવદન તેની બણી ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૪૮

વેવીશાળ

“ મંદારિકા !! તારિકા પોતે ન આવતાં તેણે મંદારિકાને મોકલી, એમ કે ? તે મને હવે કેવી રીતે મ્હોં યતાવી શકે ? કશી ફિકર નહિ, મંદારિકા માર્ફતે પણ હું તેને લપડાક તો લગાવીશ જ... જોઈ તો ખરો, તે શો સંદેશો લાવી છે. ”

મંદારિકા ઊભી હતી તે તરફ જતો સુવદન સામા પક્ષના ચોક્કાને કાતિલ ઘા મારવાની મિસાલે ડગ ભરતો હતો. મંદારિકાની પાસે જતાં જ તે બોલ્યો: “ મને જ મળવા આવ્યાં છો ને તમે ? ”

પ્રકટ લા ન કહેતાં મંદારિકાએ હકાર સૂચવતાં માથું નીચું ઢાળ્યું.

“ મારા તોછડા જવાબ માટે મને માફ કરજો, પરંતુ મારો જવાબ તારિકા માટે હતો. તારિકાએ પોતે ન આવતાં તમને મોકલ્યાં છે તેની મને ખબર નહિ, એટલે જ મેં પટ્ટાવાળા સાથે એ તોછડો જવાબ મોકલેલો. ”

“ હું સમજી... ”

“ પણ તમે એના ‘ કૅટ્સ પૉ ’ (ગિલાડીનો પંજો-હથિયાર) કેમ અન્યાં છો ? એ પોતે શામાટે ન આવી ? હું ધ્રિયું હું કે તે જ આવી હોત કે જેથી હું તેને થોડા ડામ ચોડી શકત. ”

મંદારિકાના વદનમાંથી આછું સ્મિત સ્ફુર્ત્યું; તે કાંઈ બોલે તે પહેલાં સુવદન બોલવા લાગ્યો: “ ખરેખર, હું મશ્કરી કરતો નથી. તમે તે જ સંદેશો લાવ્યાં હશે, પરંતુ હવે તે લગ્નની લા કહે તોપણ હું તેની માંગણી સ્વીકારવાનો નથી. તેને કહેજો... ”

“ પણ તારિકાએ મને મોકલી નથી...”

“ ત્યારે ? ” સુવદન ચોંકી જતો ગંભીર બન્યો.

“હું જ તમને પૂછવા આવી છું કે તમે હવે અપરિણીત તો રહેવા ઇચ્છતા નથી ને?”

આવેશ એકદમ ઓસરી જતાં સુવદન જાણે બાનમાં આવ્યો હોય તેમ વિનયપૂર્વક બોલ્યો: “તમે...હા, તમે એ જાણવા સારુ મને મળવા આવ્યાં છો ? માફ કરજો હોં, હું કાંઈક જુદા જ ખ્યાલમાં રમતો હતો, મંદારિકા ! હા, સુસ્મિતાનું ખાલી પડેલું સ્થાન પૂરે તેવું કોઈ સુપાત્ર મળે તો...”

“હું એ સ્થાનમાં બંધ બેસી શકું એમ તમને લાગે છે ? ” એ સીધો પ્રશ્ન કરતાં મંદારિકાથી નીચું જોઈ ગયા વિના રહેવાયું નહિ.

આ અણુચિત્તવ્યે પ્રશ્ન રજૂ થતાં જ સુવદનના ચિત્તમાં ભૂતકાળનાં અનેક રમરણો ઊભરાઈ આવ્યાં.

મંદારિકા કોલેજમાં ભણી હતી પણ તે પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી શકી નહોતી. તારિકાની અને સુસ્મિતાની બેઠની તે સખી હતી પરંતુ તારિકા અને મંદારિકાની વચ્ચે જેટલું અંતર હતું તેટલું જ નિકટત્વ મંદારિકા અને સુસ્મિતાની વચ્ચે હતું. સુસ્મિતાની માંદગીના મુશ્કેલીભર્યા દિવસોમાં મંદારિકાએ જે સખીભાવ અને નૈસર્ગિક સેવાવૃત્તિ બતાવ્યાં હતાં તેનો મૂળો પ્રશંસક સુવદન હતો. તારિકાના અતિ પરિચય વખતે મંદારિકા તેના ચિત્તનું બહુ આકર્ષણ કરી શકી નહોતી, પરંતુ આજે જ્યારે સુવદનની માનસ-સૃષ્ટિમાં મોટું પરિવર્તન નીપજ્યું હતું ત્યારે મંદારિકાના સૌમ્ય વ્યક્તિત્વનું આકર્ષણ તેના ચિત્તની અંદર ક્ષણાર્ધમાં જન્મ પામ્યું.

અને પોતાનાં જે બાળકો તારિકાને અણુગમતાં હતાં, તે બાળકો પ્રત્યેની મંદારિકાની વત્સલતા સુવદને એક-એ વાર જોઈ હતી. સુસ્મિતાના પ્રસૂતિકાળે મંદારિકા પ્રસૂતિગૃહમાં આવેલી ત્યારે અને બીજી વાર તારિકાને ત્યાં મંદારિકાએ એ બેઠ બાળકો ઉપર નૈસર્ગિક વહાલ બતાવ્યું જ હતું ને ? બેબીને જોઈને એક બાળુએ મ્હાનવદના બનેલી તારિકા અને બીજી બાળુએ રનેહવર્ષિણી આંખો

તમતગાવતી મંદારિકા એ એહ સુવદનના સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવી અને તેનાથી તત્કાળ બોલી જવાયું: “ મને ખર નહિ કે હું એટલો ભાગ્યશાળી છું ! ”

“ અને તે માટે મારા ભાઈ કાલે તમારે ત્યાં આવે તો ? ”

“ ભલે આવે...પણ...”

મંદારિકાએ સાશંક ભાવે સુવદનની સામે જોયું.

“ મને આશ્ચર્ય થાય છે. ન્યાતમાં બદનામ થઈ ગએલા સુવદનને કદાચ તમારા ભાઈ પસંદ નહિ કરે. ” સુવદન વ્યથા અનુભવતો બોલ્યો : “ તમે કદાચ મારી નિંદા નહિ સાંભળી હોય. ”

“ નિંદાનું કારણ તો હું પણ કદાચ જાણતી હોઉં...” મંદારિકા પોતાના માથા પરથી ખસી ગએલી સાડી સમી કરતાં બોલી: “ પરંતુ અહીં રસ્તામાં એ બધી વાતોને અવકાશ નથી. માત્ર એટલું જ કે કારણનું વારણ થઈ ગયા પછી તમને બીજાંઓ કરતાં વધારે પિછાણનારી વ્યક્તિને ભય રાખવા જેવું શું હોય ? અને હોય તો પોતાના વ્યક્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખનારની હિંમત કાંઈ ડગી જતી નથી...”

એટલું બોલતાં જ મંદારિકાએ ચાલવા માંડયું. સુવદન એનાં છેલ્લાં વાક્યો સાંભળીને ચકિત થતો હતો; એ આશ્ચર્ય શમે તે પહેલાં તો મંદારિકાએ ચાલવા માંડયું. સુવદન પાછળ બોલ્યો : “ જરા થોભો... મંદારિકા ! મંદા...”

મંદારિકાએ ચાલતાં ચાલતાં સડેજ પાછું વાળીને જોયું અને મંદ સ્મિત કર્યું, એ સ્મિત જાણે બોલી રહ્યું: “ પછી વાત...અત્યારે તો આટલું જ બસ. ”

મંદારિકા દષ્ટિપથમાંથી ચાલી ગઈ ત્યાંસુધી સુવદન તેને જોઈ રહ્યો અને પછી ઘર બહારી વળ્યો.

તેને બહુ બહુ વિચારો આવ્યા. મંદારિકાની મુલાકાત એ જાણે એક અમત્કાર જ બની ગયો હોય એમ તેને લાગ્યું.

આજે સવારે જ ચારે દિશાએથી તુચ્છકારાયેલા એક હીન-આત્મા પોતે હતો; પોતાના અપરાધો માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો, મૃત પત્નીની ક્ષમા ચાચતો, અને પિતાને નિરાશ કરવા માટે બળી રહેલો એક પામર શિયાળ હતો; અને કાકાએ સિંહ બનવાને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ધૈર્ય રાખવાનો જે આદેશ કર્યો હતો તે આદેશના પાલનથી જ બળે એકદમ પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ હોય એવો તેને ભાસ થતો હતો.

પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ એકદમ અનુકૂળતામાં પલટાઈ જાય એવી ઝંખના જ માણસને દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે. જે સંયોગો મનુષ્યના કાબૂની બહાર હોય તે સંયોગોમાં સુખ શોધવાનાં ક્ષણં મારવાં અને તે નિષ્ફળ જતાં દુઃખનો અનુભવ કરવો તે કેવળ અજ્ઞાન છે. એ અજ્ઞાન જ દુઃખનું કારણ બને છે. જ્ઞાનવાન મનુષ્ય પ્રતિકૂળતાનેય સમભાવે અપનાવી લે છે, ધૈર્ય ધારણ કરે છે, તેવા અનુભવને કષ્ટ નહિ પણ તપ માને છે અને પછી તેને નિરાશ કે નાદિમત બનવા જેવું કશું રહેતું નથી.

કાકાના ધૈર્યના આદેશ પછી સુવદને પોતાની પામર મનોદશાને એકદમ બદલાવી નાંખી હતી. એ પામરતાનો ત્યાગ કર્યાને થોડા જ કલાક થયા હતા એટલામાં તો પ્રતિકૂળતાએ અણુધાર્યો પલટો લીધો હતો.

સુવદનને માટે તે અણુધાર્યો પલટો હતો, પરંતુ મંદારિકાને માટે અણુધાર્યો નહોતો. તે તો છેલ્લા ચાર દિવસથી મનોમંથન ચલાવી રહી હતી અને છેવટે તેણે સુવદનની મુલાકાત લીધી હતી.

બ્યારે તેણે બંધનું કે તારિકાએ છેલ્લી ધડીએ સુવદનને પરણવાની ના કહી છે ત્યારે તે ચોંકી ગઈ હતી. તુરત તે તારિકાને મળવા ગઈ હતી અને તેનો મનોભાવ તેણે બહુ લીધો હતો. તારિકાને સુવદન જોઈતો હતો, પરંતુ તેનાં બાળકો જોઈતાં નહોતાં એવું બંધીને-કદાચ પહેલી જ વાર તારિકાની સ્થૂળ વિલાસી મનો-

દશા જાણીને-મંદારિકા આભી યની ગઈ હતી. તારિકાનાં જ્ઞાન અને ચાતુર્ય માટે બીજી સખીઓની જેમ મંદારિકાને મન પણ માન હતું, તે માન તારિકાની એ મનોદશા જાણતાં એક ક્ષણમાં જ ઓસરી ગયું હતું. સાયન્સ-વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાંથી તેણે જે કાંઈ પ્રેરણાનું પાન કર્યું હતું તે પ્રેરણાની આંખે જોતી મંદારિકાને તારિકાની એ મનોદશા વિપરીત જ નહિ પણ વિકૃત લાગ્યા વિના રહી નહિ અને એક જાતનો ઊંડો તિરસ્કાર તેના મનમાં વ્યાપી ગયો.

અને તે જ ક્ષણે તેને બીજું એ પણ ભાન થયું કે જેવી વિકૃત મનોદશા તારિકાની હતી તેવી જ વિકૃત કે મોહાંધ મનોદશા સુવદનની હોત તો તેણે જાણકોને છાંડીને પણ તારિકાને પરણવાની તત્પરતા અતાવી હોત; પરંતુ સુવદન તે માટે તૈયાર નહોતો, એટલે તો જરૂર તે દીર્ઘ દાષ્ટવાળો કે સુઝ હતો.

તારિકાથી તે વખતે છૂટી પડેલી મંદારિકા ફરીથી તેને ઊંબરે ચડી નહિ અને તેણે સુવદનને પોતાનો કરવાની ઇષ્ટાનિષ્ટતાનો જ વિચાર કર્યો કર્યો. લોકનિંદા તેણે સાંભળી, તેને શંકા પણ પડી કે તારિકા સાથેના અતિપરિચયને પરિણામે કોઈ વાર સુવદનનું પતન પણ થયું હોય; પરંતુ જ્યાંસુધી મનુષ્યમાં સુઝતાની ચીનગારી સળમતી હોય છે ત્યાંસુધી અનુકૂળ દિશાની ફૂંકવડે તેમાંથી પ્રકાશવંતી જ્યોત જલાવી શકાય છે એમ માનનારી મંદારિકા સુવદનમાં પ્રતિક્ષણે વધારે અનુકૂળ બુદ્ધિ જ ધારણ કરી રહી હતી.

જ્યારે તેના અંતરાત્માએ તેને પૂર્ણ અનુકૂળતાનો સંદેશો પહોંચાડ્યો ત્યારે તે સુવદનને મળવા માટે એક તરફ ગઈ; મળવાની માંગણીના તોછડા જવાબ છતાં એ કલાક સુધી તેણે પગથી ઉપર ઊભાં રહેવાની જ તપશ્ચર્યા કરી અને છેવટે તો તપઃસિદ્ધિ કર્યા બદલના ઉલ્લસિત મન સાથે જ તે ઘેર પાછી ફરી.

ભાઈ અને બાબીને તેણે તે વખત સુધી પોતાના મનોભાવ વિષે એક શબ્દ પણ કહ્યો નહોતો કે કશું પૂછ્યું પણ નહોતું. સુવ-

દનને મળી આવ્યા પછી તેણે સુવદન વિષે બાબીનો અભિપ્રાય માત્ર પૂછ્યો.

બાબીએ કહ્યું: “છે તો અધું ઠીક, પણ બે છોકરાં છે-ઓર-માયાં ને વેરમાયાં બરાબર.”

“પણ મારા બાઈને પૂછી તો જોજો.”

મોટી થઈ ગયેલી બહેનને ઠેકાણે પાડવા મુંઝાઈ રહેલા બાઈનો બીજો શો જવાબ હોય? બહેન તરફથી જ આ પૃચ્છા આવેલી છે, મંદારિકા સુવદનને સારી પેઠે ઓળખે છે, તેણે આ પૃચ્છા પૂરું વિચારીને જ કરી હશે, એમ સમજીને બાઈએ અનુકૂળ મત આપ્યો એટલે મંદારિકાએ પોતાની સંમતિ પ્રકટ કરી.

બીજે દિવસે સવારમાં મંદારિકા માટેનું કહેણ દામોદરદાસને ત્યાં ગયું અને પુત્રની સંમતિ લઈને તેમણે એ સ્વીકારી લીધું.

▲ ▲ પ્રકરણ ૪૯

▲ સંતોષાનુભૂતિ

હૃદયદારના તપોવનાશ્રમમાં જઈને જ્યારે મનુભાઈએ-મધુસૂદનાનંદે ગુરુદેવ સમક્ષ આત્મનિવેદન કર્યું-હૃદયને સંપૂર્ણ રીતે ખાલી કર્યું, ત્યારે ગુરુદેવને આશ્ચર્ય થયું નહિ. મનુભાઈએ જે નિજ-આત્મપરીક્ષણ ધણું મોડું કર્યું હતું તે પરીક્ષણ ગુરુદેવ ધણું વહેલું કરી ચૂક્યા હતા.

મનુભાઈના દસ વર્ષના પરિચયથી ગુરુદેવ જોષ શક્યા હતા કે એ આત્મકલ્યાણનો વાંચક માનવી રાગદ્વેષના પાશથી મુક્ત થઈ શક્યો નહોતો અને માત્ર સંસારી જીવનના ત્યાગમાં તથા યોગની ઉપાસનામાં આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિ રહેલી છે એમ સમજીને ધર ઝાઢી આશ્રમમાં આવી વસ્યો હતો. યોગપ્રક્રિયાની સીડી તે ચડી

રહ્યો હતો, પરંતુ એ સીડી પર ચડતાં મનની જે સમતા સિદ્ધ થવી જોઈએ તે સિદ્ધ ન થતાં કેવળ બાહ્ય પ્રક્રિયાઓમાં જ તે આગળ વધી રહ્યો હતો અને તેથી આત્માની નિર્ભળતા તો વણસધાયલી જ રહેતી હતી.

આશ્રમમાં દસગાર બ્રહ્મચારીઓ હતા, તેઓમાંના જ એક મનુભાઈ હતા. બધા બ્રહ્મચારીઓ જુદી જુદી ડાટિના હતા અને તેઓ સઘળા મળીને આશ્રમનું સંચાલન કરતા, વિદ્યાભ્યાસ કરતા, ગુરુની સેવા કરતા, તથા મનુભાઈ યોગદીક્ષાએ કાંઈક નાના હોવા છતાં વિદ્યાભ્યાસમાં ચડિયાતા હતા. તેમણે વિશાળ વાચનદ્વારા પુષ્કળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એટલે આશ્રમના સંચાલનમાં તેમનો અભિપ્રાય બહુધા અગ્રવર્તી બનતો. ઘણા યાત્રાળુઓ અને મુમુક્ષુઓ તપોવનાશ્રમના યોગીઓના દર્શનાર્થે આવતા, તેઓ ઉપર મનુભાઈનો પ્રભાવ ખૂબ પડતો. ગુરુદેવ જોતા કે મનુભાઈને તપોવનાશ્રમમાંનો વસવાટ ઉલ્લાસપ્રદ બન્યો હતો, પરંતુ એ ઉલ્લાસપ્રદતાનું મૂળ હતું બાહ્ય પ્રવૃત્તિશીલતા, એ જ હતો એમના આચ્છન્ન સંસારરસનો એક બુદ્ધિ.

આશ્રમમાં પહેલાં આવ્યો બ્રહ્મચારી નિત્યાનંદ અને પછી આવ્યો સંબુદ્ધાનંદ. ગુરુદેવની આજ્ઞાથી એ બેઉને યોગદીક્ષા મનુભાઈએ આપી એટલે તેઓ મનુભાઈના શિષ્યો બન્યા. આશ્રમના બીજા બ્રહ્મચારીઓથી જુદા એ પોતાના શિષ્યો છે એવી ભાવનાએ મનુભાઈને આચ્છન્ન રાગદશામાં તાણવા માંડ્યા, એ ગુરુદેવની ચતુર દષ્ટિએ જોઈ લીધું. બાહ્યપ્રવૃત્તિશીલતાનો મનુભાઈનો રસ અને નિજ શિષ્યો પ્રતિનો જ તેમનો પક્ષપાત એ બેઉ વાનાં બેત્રણ વર્ષ સુધી જોઈ રહ્યા પછી ગુરુદેવે મનુભાઈને ત્રણ વર્ષ સુધી ભારતમાં બ્રમણ કરીને જનતાને ઉપદેશદાન કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. મનુભાઈની રુચિને એ અનુકૂળ જ હતું, એટલે તેમણે એ આજ્ઞા ઉપાડી લીધી, પરંતુ ગુરુદેવે તો મનુભાઈ માટેની એ એક કસોટી જ માની હતી.

બાહ્યાભિમુખ પ્રવૃત્તિમાં રસ ધરાવતા મનુભાઈને તેમાં તૃપ્તિ થયા પછી તે પાછા આશ્રમમાં આવશે ત્યારે જ તેમને અંતર્મુખતા ઉપલબ્ધ થશે, એમ માનતા ગુરુદેવના બુદ્ધિકૌશલ્યે એ કસોટી નિર્માણ કરી હતી.

એમાં જ યોગી-સંન્યાસી માટે બયરથાન રહેલું હોય છે. ઠાઠ પણ પ્રવૃત્તિ જ્યારે ચિત્તને વિષય અને ત્યારે સહજ તેમાં વાસના ઉત્પન્ન થાય છે અને એ વાસના મુમુક્ષુની અંતર્મુખતાની રોધક અને છે. તે જ્ઞાનમાં આગળ વધે છે, પણ વિજ્ઞાનમાં અટકી જાય છે. તે યોગપ્રક્રિયાઓ કરે છે પરન્તુ ચિત્ત યોગનો પ્રસાદ પામી શકતું નથી. તે સર્વે સ્વલ્પિદં બ્રહ્મ કે અહં બ્રહ્માસ્મિ વિષે સરસ વ્યાખ્યાન આપે છે પરન્તુ પોતાની આસપાસનું જગત તેનાં ચક્ષુઓથી અલ્પ-મય જોઈ શકાતું નથી. તે રાગદ્વેષરહિત અને અનાસક્ત ચિત્તની શક્તિને ઓળખે છે પણ ચિત્તને એવું બનાવી શકતો નથી. તે જગતથી દૂર વસે છે પરન્તુ એ દૂરત્વ માત્ર રચૂળ જ હોય છે, સૂક્ષ્મ રીતે તો તે સંસારીપણું આચરી રહ્યો હોય છે.

ગુરુદેવ હરદ્વારનાં અને હિમાલયનાં અનેક આશ્રમો તથા તેમાં વસતા યોગી-સંન્યાસી-બ્રહ્મચારીઓથી પરિચિત હતા. તેઓ અનેક યોગી સંસારીઓને તથા સંસારી યોગીઓને પિછાણતા હતા. તેમણે અનેકનાં પતન જોયાં હતાં અને અનેક પતિતોને હાથ પકડીને ઊભા કર્યા હતા. કયાં ખરાં આશ્રમો છે અને કયાં વેપારીની દુકાનો સમાં આશ્રમો છે તેની તેમને માહિતી હતી. કાણુ સાધુવૃત્તિથી સંસારત્યાગી બન્યા છે અને કાણુ સંસાર નિર્વહવાને અશક્તિમાન હોઈ ભાગેડુ વૃત્તિથી સાધુ બન્યા છે તે તે થોડા-વધુ પરિચયને અંતે જાણ્યા વિના રહેતા નહિ.

મનુભાઈનું માપ જાણી ચૂકેલા ગુરુદેવને તેમનું આત્મનિવેદન સાંભળીને આશ્ચર્ય તો ન થયું, પણ થોડો શોક તો થયો જ. ‘આ મનુષ્ય આટલા મથનને અંતે પણ અંતર્મુખવૃત્તિ સાધી શક્યો નહિ’

એ એમના શોકનું કારણ હતું. પણ ગુરુદેવે એ શોક કે નિરાશા મનુભાઈ સમક્ષ પ્રકટ કર્યા નહિ. તેમણે તો કહ્યું: “મધુસૂદનાનંદ! તમે ખુશીથી ઘેર જાઓ અને તમારાં બાળકોને તમારી વત્સલતાની હૃદયથી પોષીને તેમને એવાં સંસ્કારસંપન્ન બનાવો કે જેથી તેઓ સાચાં માનવો બને. તમારી વિચારસરણીમાં મને કાંઈ અવાસ્તવિકતા નથી લાગતી. તમારા કથન ઉપરથી મને લાગે છે કે તમારા મોટા ભાઈ કોઈ સંસારી યોગી છે અને અહીંના આશ્રમોમાંના કેટલાક યોગી સંસારીઓ કરતાં તેઓ જરૂર ઉચ્ચ કોટિના માનવ છે.”

સ્વરૂપ વિરામ લઈને ગુરુદેવે કહ્યું: “મનુભાઈ! તમે ઊભરાએલી મનોવૃત્તિથી એકદમ ધર છોડવામાં અને બાળકો માટેની જવાબદારી છોડવામાં ઉતાવળ કરી હતી એવી તમારી સમજ યથાર્થ છે. તમે સ્વરૂપ સમયના મનોદૌર્બલ્યના ભોગ બનીને એક પગલું ભર્યું અને દસ વર્ષ એ પગલાંની પરીક્ષા કરવામાં ગાળ્યાં એ ઘણું લાંબો સમય છે, પણ તેથી તમે નિરાશ ન થશો. એ સમય વૃથા જવાનો નથી. પ્રત્યેક અનુભવ મૂલ્યવાન હોય છે અને જ્યારે યોગ્ય સમય આવે છે ત્યારે એ અનુભવનું મૂલ્ય મનુષ્યને મજરે મળી જાય છે. સંતાનો પ્રત્યેનું અને સ્વજનો પ્રત્યેનું ઋણ અદા કર્યા બાદ જ્યારે પણ સાચી રાગનિવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય અને પુનઃ સમચિત્તે ગૃહ છોડવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે તમે જરૂર અહીં પાછા આવજો અને તે વખતે તમને આ દસ વર્ષના અનુભવોની મૂડી મજરે મળી જશે એમાં શંકા નથી.

“બયસ્થાનો સર્વત્ર છે: સંસારીના ગૃહમાં છે અને સંન્યાસીના આશ્રમમાં પણ છે, માત્ર એ બંધોના પ્રકાર જુદા જુદા હોય એટલું જ. પરંતુ આત્માની દૃષ્ટિએ તો બેઉનાં બયસ્થાનો સમાન ઉપદ્રવકારક હોય છે. એટલે ઘેર પાછા ફરીને જો તમે તમારા પાછા ફરવાના પવિત્ર આશયને લક્ષ્યરૂપે રાખ્યા કરશો તો જ સંસારનાં બયસ્થાનોને તમે વટાવી જઈ શકશો; અને તેમાં જો લથડ્યા તો તમે તપોવના-

શ્રમમાં દસ વર્ષ રહીને કરેલી કમાણી ગુમાવી બેઠા જ સમજાવે. પરંતુ તમારા વ્યક્તિત્વને, તેની શક્તિને અને શક્તિની મર્યાદાને હું જે કંઈ જાણું છું તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તમે સંસારના બયસ્થાનોના ઉપદ્રવથી મુક્ત રહી શકશો. અને એ રીતે તમારી સ્વજનો પ્રત્યેની ફરજ અદા કરીને તમે અહીં આવી શકો તો ઠીક છે, અને ન આવી શકો તો ય ઠીક છે; કારણકે—

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां,
गृहेऽपि पंचेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते,
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥

અર્થાત્—રાગી જનોમાં વનમાં વસવા છતાં પણ દોષો જન્મે છે, અને ગૃહમાં રહેનારાઓ પણ પંચેન્દ્રિયના નિગ્રહરૂપી તપને આચરનારા તપસ્વી બની શકે છે; એટલે જે મનુષ્ય પવિત્ર કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે મનુષ્યની જે રાગનિવૃત્તિ થાય તો તેનું ઘર જ તપોવન બની જાય છે.”

ગુરુદેવના આટલા અંતિમ ઉપદેશને સાંભળીને ગદ્ગદ કંઠે તેમને પ્રણામ કરી આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરી મનુભાઈ આશ્રમને છોડી ગયા. દસ વરસ સુધી જે સ્થાને પોતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તપશ્ચર્યા કરી હતી, ગુરુની સેવા કરી હતી અને શિષ્યો તથા બ્રહ્મચારી બંધુઓનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે સ્થાનને ત્યજતાં તેમને શોક તો થયો, પરંતુ પોતે ગુરુદેવના આશીર્વાદ સાથે જાય છે અને પુનઃ આ સ્થાને આવવાની આશા રાખે છે એવો ખ્યાલ તેમના શોક ઉપર સંતોષનું અસ્તર ચડાવી રહ્યો હતો.

ઘેર પાછો ફરીને પોતે શું કરશે તેનો વિચાર તેમણે આટલા દિવસમાં કરી રાખ્યો જ હતો. સૌથી પહેલાં તો દામોદરદાસે જે ઉપાધિને કારણે નોકરીમાંથી વહેલાં નિવૃત્ત થવાની અરજી કરી હતી તે ઉપાધિમાંથી તેમને મુક્ત કરી, નોકરીનો આકાનો સમય પૂરો

કરવાની જોગવાઈ કરી આપવાનો મનુભાઈનો મનોભાવ હતો.

પૂર્વાશ્રમમાં પોતે શિક્ષકનું કામ કરેલું તે જ કામ દૈનિક ઉઘમ માટે મેળવી લેવાનો તેમનો બીજો મનોભાવ હતો. એ ઉઘમથી કમાઈને ધનસંગ્રહ કરવાના છંદમાં પડી ન જવાય તેટલા માટે પોતાના અંમત નિર્વાહ માટે શું જોઈએ તે સંબંધે મોટા ભાઈ જેટલું કહે તેટલું જ એ ઉઘમમાંથી પ્રાપ્ત કરવું તેથી વધારે જરાએ નહિ એવો તેમનો નિશ્ચય હતો.

પરંતુ હવે પોતાનાં બાળકોના નિર્વાહનો બોજો પોતે ઉપાડવો કે નહિ એ પ્રશ્ને તેમને ખૂબ મૂંઝવ્યા. “બાળકોના નિર્વાહનો, તેમની કેળવણીનો, તેમના લગ્નાદિનો અને એવો બધો ભાર મારાથી ઉપડશે? ઉપાડવા જઈશ તો હું પાછો સંસારના કાદવમાં તો નહિ ખૂંચી જઉં? ધનપ્રાપ્તિની વાસનાની સાથે બીજી વાસનાઓ આવ્યા જ કરશે તો?” આ કલ્પનાપરંપરાએ મનુભાઈને થથરાવી દીધા.

પરંતુ મોટા ભાઈ ઉપરની શ્રદ્ધાએ તેમનામાં પાછું બળ આણ્યું : “આજસુધી તપોવનાશ્રમના ગુરુદેવ મને દોરતા, હવેથી તપોવનના અધિષ્ઠાતા મોટા ભાઈ જેમ દોરશે તેમ હું દોરાઈશ...તે મને અંધારા ટૂવામાં નહિ પડવા દે...”

સંસાર નિર્વાહતા માનવીને જોવાની, તેની જીવનચર્યામાંથી કાંઈ પ્રેરણા મેળવવાની, એ માનવી ક્યાં આત્માને હુઆડતો હતો અને તેમ કરતાં કેવા અજ્ઞાનથી દોરાતો હતો તે નિરખવાની કેવળ નવી જ દૃષ્ટિ હવે મનુભાઈમાં ઊઘડતી જતી હતી. સંન્યાસી તરીકે જે વસ્તુ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે પહેલાં દૃષ્ટિ જતી નહિ, જગતની જે વાસ્તવિકતાથી દૃષ્ટિ દૂર ને દૂર રહ્યા કરતી હતી, તે વસ્તુ અને વાસ્તવિકતા હવે મનુભાઈના અભ્યાસના વિષયો બનતા હતા. તેમની દૃષ્ટિએ નવો વળાંક લીધો હતો અને હરદારથી ઠેઠ અમદાવાદ સુધીના પ્રવાસમાં તેમને એ દૃષ્ટિપૂર્વક અનેક નવા અભ્યાસપાઠો શીખવાના મળ્યા હતા.

રાત્રે દસેક વાગતાં તે અમદાવાદને રોશને ઊતરીને ઘેર ચાલ્યા. પોતે અઠવાડિયામાં ઘેર પાછા આવી જવાનું કહ્યું હતું તેને બદલે પખવાડિયું વીતી ગયું હતું એટલે મંગળા અને મહેશ આશાતુર દષ્ટિએ પોતાની રાહ જોઈ રહ્યાં હશે, એ વિષે તેમને શંકા નહોતી. “હજી બહુ રાત ગઈ નથી, એહ જગતાં જ હશે અને મને જોઈને જરૂર આનંદ પામશે” એ કલ્પનામાં રાચતા મનુભાઈ ઘેર પહોંચ્યા.

ઘેર તો મંગળા અને મહેશ જ નહિ પણ સૌ કોઈ જગતાં હતાં, અને સુવદન તથા નવવધૂ મંદારિકાને પોંખવાનો વિધિ ચાલી રહ્યો હતો.

બારણે જોડાજોડ ઊભેલાં એ નવદંપતીને માથેથી છડી-પીંડી ઉતારતી કમળાની દષ્ટિ સૌથી પહેલાં મનુભાઈ પર પડી અને તે બોલી બેઠી: “ઓહો ! મનુ મામા પણ આવી પહોંચ્યા !”

સૌની દષ્ટિ તે તરફ આકર્ષાઈ. ધાર્યા કરતાં વધારે દિવસ સુધી મનુભાઈ ન આવ્યા તેથી સંકલ્પ-વિકલ્પમાં પડેલાં સ્વજનોમાં તે ક્ષણે આનંદની વિશેષ લહરિ પ્રસરી ગઈ.

પોંખણવિધિ પૂરો થતાં ગોરે કહ્યું: “સુવદનભાઈ ! હવે સૌથી પહેલાં ઓરડામાં આવી ગોત્રજ દેવતાને વંદન કરવાનું.”

નવદંપતીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કરી ગોત્રજને વંદન કર્યા.

ગોરે કહ્યું: “હવે વડીલોને વંદન કરો, સુવદનભાઈ !”

“જરા થોભો !” કહી સુવદન ઉતાવળે મેડા પર ચડ્યો અને સુરમિતાની છાંપી સામે ઝૂકી પડી તેને પ્રેમાશ્રુનું અર્ધ્ય સમર્પ્યું.

સ્વજનોએ એ અર્ધ્યસમર્પણ કરણામિશ્રિત આનંદભર્યે ક્ષોયને નિરખ્યું, પરંતુ દામોદરદાસના અંતરમાં તો તે વખતે એ રથુળ આનંદને બદલે પરમ સંતોષ વર્તી રહ્યો.

શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહ કૃત

પ્રણય અને પરિણય

એક જ અભિપ્રાય

“ જુવાનોને નવલકથા ન વાંચવાની વડીલો શિખામણુ આપે છે; અને તેમાં ય લગ્ન અને પ્રેમની વાર્તાઓને તો આંગળી પણ ન લગાડવા જણાવાય છે. એવી સલાહ આપવામાં વડીલો ઘણી વાર જુવાનોનું લલું જ ચાહે છે એમ કેટલીક વાતો વાંચતાં માનવાને કારણુ મળે છે; પરંતુ જે વિચારશીલ વડીલો ‘પ્રણય અને પરિણય’ની નવલકથા વાંચશે તેઓ આવી સલાહ જુવાનોને નહિ આપશે. એટલું જ નહિ, પરંતુ સંસારક્ષેત્રમાં પગલાં માંડવા ઇચ્છતા જુવાનને, તેમ કરતાં પહેલાં ‘પ્રણય અને પરિણય’ની વાર્તા વાંચી લેવાની સાચી સલાહ આપશે.”

બહુ જ આકર્ષક વિવાહભેટ

કિં. ડા|| રા. ટ. ખ. જુદું

ગાંડીવ, સુરત

પરિમલ ગ્રંથાવલિ-૫

પરાધીન

શ્રી ચંદ્રનારાયણ શર્મા કૃત આ નવી સામાજિક રસાળ નવલકથામાં સત્તર અઢાર વરસનો એક જુવાન વડીલોના ઠપકાથી ધર છોડીને નાસી જઈ મોટા શહેરમાં કેવા ચિત્રવિચિત્ર અનુભવોમાંથી પસાર થાય છે, એ દરમ્યાન તેના વડીલો કેવી વેદના ભોગવે છે તેનો હૃદયદ્રાવક ચિતાર આપવામાં લેખકે અતિશય કળા વાપરી છે અને વાર્તા એક નાકેથી શરુ કરીએ એટલે પૂરી કર્યાં સિવાય એન પડતું નથી. રમા, મનોરમા ને દુર્ગાનાં પાત્રો ઘણાં રમ્ય છે. તે ઉપરાંત રામતારણ ડોસાનું પાત્ર તો વાહવાહ પોકરાવે તેવું ચિતરાયું છે. આ તદ્દન સ્વચ્છ નવલકથા દરેક શિક્ષિત ધરમાં વસાવવા-વાંચવા-વંચાવવા જેવી છે, કેમકે તેનાથી દરેક કુટુંબમાં પરસ્પર પ્રેમની સાંકળ વધારે મજબૂત અને ઘાટી બનશે. કિંમત માત્ર ૩૧. ૮. ખ જુદું.

“બધા સૂક્ષ્મ ભાવોને લેખક સરળતાથી નિરૂપી શક્યા છે. એમાં જ તેમની સિદ્ધિ છે. માનવહૃદયનું આવું સુભગ દર્શન શરદબાપુ સિવાય બીજે કશે જોયું નથી. રામતારણ ઘોષાલનું પાત્ર એવું તો જીવંત બન્યું છે કે ભૂલવા મથીએ તો યે ભૂલાય નહિ.”

—જન્મભૂમિ : તા. ૮ : ૧૧ : ૪૪

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત

પ્રથમ ભાગ—૬

સેતુબંધ

કલેશ કંકાસ કળિયો

* * *

વિખવાદ અદાલત વેરઝેર

તાં ખજાજાતાં પાણી પર રોતાના
અમાય ચુલાખી ફૂલકરતાં હારય વડે
અને અપૂર્વ કલાકૌસલ વડે નુખ અને શાંતિને
“સેતુબંધ” કાણે બાંધ્યો ?

પાણીના રેલાની માફક—મહી નદીનાં પૂરની
પેડે સડસડાટ હોડતી આ નવી નવલકથા
ચુલરાતને એક નવી જ શૈલીનું દર્શન કરાવે
છે, કુટુંબ અને ગામમાં એખલાસનું વાતા-
વરણ વધારે છે, અને એલજાનતું સિંચન કરે છે.
૨૫૦ પાનાં : અઢી રૂપિયા : ટ. ખ. ૧૧

ગાંધીવ. મુરત.

